ॐ स्वस्ति परार्थकुसुदशतसमुन्मीलनचंद्रिकां ॥ वेदोद्यानपरिस्पंदजगदानंददायिनीं ॥ समुचितेतियत्नकृतप्रस्तुतवस्तुका
व्यालंकरणंतद्धिदैवतरूपाचक्ष्यमाणरमणीयकहृदयहारिणीवाणी अनन्यपरतंत्रामितिकवेरपेक्षयान्यशब्द
निर्देशःपरमाण्वादिनुपादानकारणानिकर्मादिनिसहकारिकारणानिमथांकुरस्यबीजमुपादानकारणंक्षि
त्यादयसलिलादीनिसहकारिकारणानिषड्रसेतिमधुरादयःषड्शृंगारादयस्तुनवरसाःनवेतिनिकादयो
हिनवधाःएतद्विलक्षणेतिवक्रोक्तिवाकुशयः उच्यतइतिवागर्थः उच्यतेनयेतिवागभिधाव्यापारःतत्र
शब्दार्थयोर्वैचित्र्यप्रकारनिर्मितिरानंत्यमभिधावैचित्र्यप्रकाराणामप्यनियतत्वं यतः सुकविभिरनु

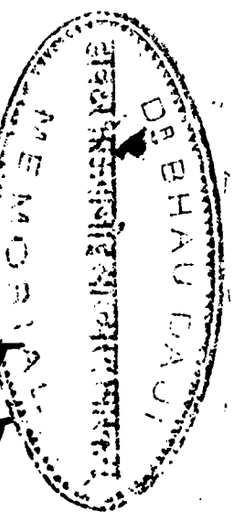

ध्यमानाश्रयाअचेतनाअपिचेतनवच्चेतनाअप्यचेतनवत्विवर्तते यदुक्तं अपारेकाव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः
यथास्मैरोचतेविश्वंतथेदंपरिवर्तते जयतिपरिछिन्नशक्तेःप्रजापतिर्निर्मितेरप्युत्कर्षेणवर्तते
सर्वोत्कर्षेचवर्तमानोजयतिरूपकर्मकोनियतोत्कर्षेचसकर्मकोदिकर्मकश्चयथाशत्रुंजयतिशत्रुंकितवं
जयतिदत्तएवंनस्मेनमस्तांनमामीत्यादिस्तुतिवाक्यान्युत्तरस्यसद्दृष्टेनजयतीतिकर्तनत्रनेय
त्येनस्तुत्याउत्कर्षाभिप्रेतायस्याश्चउत्कर्षेणस्थितिःअभिप्रेतायस्याश्चसर्वोत्कर्षेणस्थितिःतां
प्रतिकोननमतीत्यतोनम्रतापिवक्तुरेवंभवतीयाह जयत्यर्थेनेतिकविप्रजापतिवाचश्चास्या

अधिकेनियतीत्यादेरुपमेयोत्कर्षहेतोरुक्ताक्षिप्तेयोपमव्यतिरेकातेकारोव्यंग्यः कविभारतीप्रभावस्या
पनेयत्नुरुक्तितरांरतिरित्यत्रक्ष्यक्रमः स्थायीभावोत्रवाक्येव्यंग्यः इहाभिधेयमितिहेयत्यागेनगुणालंकारसंस्कृ
तंकाव्यमभिधेयंशास्त्रंचेदमभिधायकंनयोरभिधानाभिधेयतासंबंधोर्थादुक्तः प्रयोजनंचसर्वत्रप्रवृ
त्तिंप्रयुक्तं प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्तेतेतदपिदर्शयंश्चाह काव्यमितिराजादीनांहिवर्ण्यमाने
व्यवहारेतद्गर्भतामात्यादिव्यवहारौचित्येननिबध्यमानाःसकलव्यवहारदिङ्मात्रमुपदिशंतिआनंदमिति प
रब्रह्मास्वादसदृशींप्रीतिंकरोतीत्यन्वयः प्रभुसंमितेतिकर्तव्यमितिचार्थपरमार्थेभ्यः सुहृत्संमितेति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

अस्येदंरूपंअमुष्यात्कर्मणइत्येवं युक्तियुक्तः कर्मफलसंबंधप्रकटनकारिभ्योर्थेभ्यस्तेषुविधानेयेषामित्यर्थप्रधा
नेभ्यः यदाह सर्गश्चप्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणिच वंशानुचरितंपुराणंपंचलक्षणं धर्मार्थकाममोक्षा
णामुपदेशसमन्वितं पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासंप्रचक्षते रसांगेति रसस्यांगिनो योंगभूतोव्यंजना
व्यापारः तन्निष्ठतयाविसदृशं यत्प्रभूतनायकः शब्दप्राधान्यमाश्रित्यतत्रशास्त्रं पृथक्कृतः अर्थे
तत्त्वेनयुक्तेनु वृत्त्याख्यानमेतयोः द्वयोर्गुणत्वेव्यापारप्राधान्येकाव्यमीभूतेन वर्णनानिपुणेति कवर्ण
नविदग्धेनवर्णनाच्य कविः यत्प्रभूतोतः नान्यऋषिः कविरित्युक्तमृषिश्चकिलदर्शनात् विचित्रभावधर्मोशन

त्प्रख्याच्चदर्शनं दर्शनात्वर्णनाच्चाथ स्फुटानोके कविश्रुतिः तथाहिदर्शनेस्वछेनित्येवादिकवेर्मुनेः नोदिना
कविनानावत्त्वयावत्त्वज्ञानवर्णना रामवदितियथारामायणादिषु गुणवनोनायकस्योक्तेर्वोत्तेषवत्त्वच्चैतो
क्यादिविजयिनोपुछेदस्तथान्यस्यापीतिविधिनिषेधोपदेशेच्यभयंभावः येसबुराजपुत्राःप्रायोधर्मा धु
पेयार्थिनोमदाशयत्वात्क्लेशभीरवश्च जगत्व्यापिव्यवस्थाकारिणांप्रतिपद्यमानाः च अवश्यश्रुत्या धा
नेषांकीर्तानुत्वमत्वेनप्रीतिकारिणः काव्याधीसेचतुर्वर्गफलास्वादःपुरुषार्थतया सर्वशास्त्रप्रयोजनत्वेनप्रसि
द्धः नचतद्दयानुप्रवेशेनव्युत्पत्तिराधेया नदुर्गं नटनेयोवनोन्मादविशेषवत्त्वविचेष्टिनाः प्रेमवैरुण्यशक्ति

न्याप्रेयस्येवाभिजातया हृदयानुप्रवेशेन लक्षितोपायरञ्जिताः संमुखाराजपुत्रा धा विनीयंतेप्रयोक्तृभिः हृद
यानुप्रवेशश्च रसास्वादमयरतिरसोचितविभावादुपनिबंधेरसास्वादविवशचेतसां श्रोतृणांचतुर्वर्ग
व्युत्पत्तिफलत्वेपिप्रीतिरेवमुख्यंप्रयोजनमन्यथा प्रभुमित्रसंमितेभ्योवदेतिहासादिभ्यः कस्यकाव्यरूप
स्य कांतानुत्तयत्वलक्षणो विशेषः प्रीत्यात्मा चरसतरेव चकाव्यंयथायोगमिति कवेरेवयशोनमत्तहृदय
स्य यतोत्रचिरातीतानामपि कवयः श्रूयंते कवेरिति काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः
यतः कवेरपि भावकावस्थायामेवरसास्वादःसंपद्यते पृथगेवहि कवित्वात् भावकत्वं यस्यतु काव्यादौ नु
तनाभ्यासवशात् विशदीभूते चिन्नादर्शेवर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदयसंवादभाक्सम

हृदयः यतनीयमिति यतः कटुकौषधयत्शास्त्रमविद्याव्याधिनाशनं अहृद्यमनवत्काव्यमविवेकगरलापहं यत्र
वयंबाल्येपिभाक्त्वमणिमनि यूनः परिणतावीक्षामोवत्कान्तिरसोचितविभावादुपनिबंधेरसास्वादविवशचेतसां श्रोतॄणांचतुर्व
र्गव्युत्पत्तिफलत्वेपिप्रीतिरेवमुख्यंप्रयोजनमन्यथा प्रभुमित्रसंमितेभ्योवदेतिहासादिभ्यः कस्यकाव्यरूप
स्य कांतानुत्तयत्वलक्षणो विशेषः प्रीत्यात्मा चरसतरेव चकाव्यंयथायोगमिति कवेरेवयशोनमत्तहृदय
स्य यतोत्रचिरातीतानामपि कवयः श्रूयंते कवेरिति काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः
यतः कवेरपि भावकावस्थायामेवरसास्वादःसंपद्यते पृथगेवहि कवित्वात् भावकत्वं यस्यतु काव्यादौ नु
तनाभ्यासवशात् विशदीभूते चिन्नादर्शेवर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदयसंवादभाक्सम

हृदयः यतनीयमिति यतः कटुकौषधयत्शास्त्रमविद्याव्याधिनाशनं अहृद्यमनवत्काव्यमविवेकगरलापहं यत्र
वयंबाल्येपिभाक्त्वमणिमनि यूनः परिणतावीक्षामोवत्कान्तिरसोचितविभावादुपनिबंधेरसास्वादविवशचेतसां श्रोतॄणांचतुर्व
र्गव्युत्पत्तिफलत्वेपिप्रीतिरेवमुख्यंप्रयोजनमन्यथा प्रभुमित्रसंमितेभ्योवदेतिहासादिभ्यः कस्यकाव्यरूप
स्य कांतानुत्तयत्वलक्षणो विशेषः प्रीत्यात्मा चरसतरेव चकाव्यंयथायोगमिति कवेरेवयशोनमत्तहृदय
स्य यतोत्रचिरातीतानामपि कवयः श्रूयंते कवेरिति काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः
यतः कवेरपि भावकावस्थायामेवरसास्वादःसंपद्यते पृथगेवहि कवित्वात् भावकत्वं यस्यतु काव्यादौ नु
तनाभ्यासवशात् विशदीभूते चिन्नादर्शेवर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदयसंवादभाक्सम

हृदंगतेति हृद्यतेवा अध्ययनेति छंदः छंदो विचितिः छंदःप्रभृतीनां पूर्वं पूर्वं प्रधानं काव्यबंधेष्वपेक्षणीयत्वात्
कोव्याख्यानतोनिश्चये सत्यपिअर्थसमरत्नादौसंशयः स्यादितिछंदःशास्त्रानंतरसंशयछेदः व्या
करणेति युक्तानिहिपदानिःकेपैःप्रयुज्येतेअभिधानकोशोनाममात्रा ततःपदार्थनिश्चये प्रयुक्तस्या
निधेयस्यप्रयोगः पदंहिरचनामवैशयोग्यंभवयन्नसंदिग्धार्थत्वेननगरीयान्नचजघादिति वं
धविपत्तूवः यथानीविशब्देनजघनवस्त्रंधिः सामान्येनोच्यतेनीविरामंथनंनार्याजघनस्थस्यवा
समःदृष्टिनाममात्राप्रतीकमंपश्यतः स्त्रियाःपुरुषस्यवेतिसंशयः कलागीतनृत्तादिकाः चतुःषष्टिः
नासोशास्त्राणि विशाखिलादिप्रणीतानिचतुर्वर्गोधर्मार्थकाममोक्षाः तत्रधर्मशास्त्राणिश्रुतिस्मृत्या

वस्तुपोर्वापर्य परामर्शकोशलंहि व्युत्पत्तिः यत्रसिद्धवयः सद्दशाश्च तेहि वक्ष्यमाणस्वरूपनिरूपणया
काव्यविषये परंप्रकर्षमापद्यंतिउपदेशेनेतिअसदपिपद्मादिनदीषुहस्त्यादिआकाशगंगायांहं
सादिज्ञानाशयमात्रे स्वर्णरत्नादियत्नाद्रे सूचीभेद्यतमस्यिकुंभोपवाह्यत्वंज्योत्स्ना
यांशीतकृत्यंयशोहासादौकार्श्यं मयशःपापादौरक्तत्वंक्रोधानुरागयोः चंद्रिकापानंचकोरेषुनिशि
भिन्नतटाश्रयणंचकृष्णबलयुग्मेषुवर्णयेत् सदपिपुष्पफलंचंदनपुष्पफलमशोकेषुमालतीं
वसंतेज्योत्स्नातमस्यिकृष्णशुक्लपक्षयोः रक्तत्वंकामिदंतकुंदकुड्मलयोः हरितत्वंकमलसु
कुलादौ पीतत्वंप्रियंगुपुष्पेषुसीता नीलोत्पलानांविकाशं निशानिमित्तकंविस्तंसंचशेफालि

का पुष्पेषु नवर्णमेत् तथामुक्तास्ताम्रपर्ण्यामेव मकरान्दअपधिपुष्पेचंदनंमलयेष्वेव भृंगोत्पत्तिर्हिमव
त्येव सामान्योपादानेमणिपुष्पमेघानीलेणवशुक्लत्वाद्कृष्णात्यन्येव पिककंठेवसंतएव मयूराणां
कृतेनृत्तंचवर्षास्वेववर्णयेत् तथाकृष्णनीलयोः कृष्णश्यामयोः पीतरक्तयोः शुक्लगौरयोः चंद्रशश
मृगयोः कामध्वजमकरमत्स्ययोः अश्विनेत्रसमुत्पन्नयोश्चंद्रयोः दशानामप्यर्कीणांनारायणमाध
वविष्णुदामोदरकूर्मादेः कमलासंपदोः नागसर्पयोः क्षीरक्षीरसमुद्रयोः दैत्यदानवासुराणांचैवं
तथाचक्षुरादेरनेकवर्णत्वंचिरकालज्ञानमनोविधिवच्चंद्रस्यबालत्वंकामस्यमूर्तत्वामूर्तत्वेचेतिकवि
समयःसमस्यापूरणवाक्यार्थशून्यरत्नाभ्यासश्चोपदेशःउक्तिपदाधुपजीवनंचउक्तयोहिअर्थान्तरसंक्रान्तान
प्रत्यभिज्ञायतेस्वदंतेचउक्तिवैचित्र्यंचकाव्यार्थानामानंत्यंकरणेयोजनेचेति विशकलितरूपेप्रबंधरूपेच

समुदितानि अयमभिप्रायः कवेः काचित् विभिन्नैव सहजा शक्तिः उद्भवति नयाचनयाविधयेदृश्यबंधो व्युत्पत्तिमाबध्नाति नाभ्यांचविचित्रवासनाधिवासितमानसेभ्यस्वभावभवति पेशलाभ्यासपरवशस्यचनकाव्यार्थविरामः स्यात्नतरेषांनकस्यचिन्न्यूनतानुपशक्तेरंतरंस्यात् स्वाभाविक्याः करणत्वंयुक्तंव्युत्पत्त्यभ्यासयोः पुनराहार्ययोः कथमेनत्घटते सत्यंआस्तांतावत्काव्यकरणं विषयांतरेऽपि सर्वस्यकस्यचिदनादिवासनाभ्यासात्स्वभावानुसारिणावेव व्युत्पत्त्यभ्यासोप्रवर्तनेनोचस्वभावतोऽपि व्यंजनेनैवसाफल्यंभजतः स्वभावस्थानयोश्चपरस्परमुपकार्योपकारकभावेनअवस्थानात्नतनःशक्तिरारभतेनोचनत्वपरिपोषमाननुतः नथाचाचेतनाअपिपदार्थाः पदार्थांतरसंनिधिमाहात्म्यात्अभिव्यक्तशक्तयः यथाचंद्रमणयः चंद्रकरस्पर्शादेवस्पंदमानसहजर

रसप्रसरास्परिनिश्चक्तिरेवास्यहेतुः तदिति काव्यंशब्दार्थौवितिवाचकोवाच्यश्चेतिसमितिनोनेनकविकौशलक्षिप्तेकमनीयनातिशयः शब्दएवार्थएववा काव्यमितिपक्षद्वयमपिनिरस्तंयस्मात् द्वयोरपिहृदयसंवादकारित्वंनपुनरेकस्यातएवअन्यैः काव्यलक्षणसूत्रेसहितौसहभावेनसाहित्येनचअवस्थितौतानिव्यक्तिरत्नयोर्व्यवहारित्वेनेतदर्थः मीमांसकादयोहिशब्दार्थयोरत्यंतभेदमाहुः तथाचोक्तंभट्टैहिशब्दसंपक्षभामहेदिनचनेनचवाच्यवाचकलक्षणमित्येवमभिधीयतेव्यक्तिरित्यभिधानेपुनरेकपदव्यवस्थितयोरपिकाव्यत्वंस्यात्नतौवाक्यव्यवस्थितयोरेवकाव्यत्वंवेदवाक्यानांनचकवेःकर्मेतिव्युत्पत्तेर्नकाव्यत्वंतहिशंकरादिकृतानामपिवाच्यवाचकसंबंधस्यविद्यमानत्वात्काव्यत्वंनैवशब्दार्थयोः प्रसिद्धस्वरूपातिरिक्तंरूपांतरमेवकाव्यमितिसाहसगुणावितिदोषेगुणेतिश्रुतिकटुप्रभृतयोनित्यदोषारसस्यापकर्षहेतवःउत्कर्षहेतवस्तुगुणामाधुर्योदयश्चशौर्यादिवत्तेनदोषगुणाअन्वयव्यतिरेकानुविधानात्रसाश्रयारसधर्माश्चगुणदृष्यानुनतदुपकारिणोःशब्दार्थयोः अतंकाराअपिरसस्यानित्यउपकारकाः शब्दार्थद्वारेणहारादिवत् एतच्चविनिष्पन्नेस्फुटालंकारेतिअनेनगुणानामवश्यंभावः तथाहिअनलंकृतमपिगुणवद्वाक्यः स्वदतेयःकोमारेतासेकाव्यतेतिभोज

नेभ्यो प्रत्यायान्नभावप्रत्ययः किंतु काव्यान्तरमिति काव्यस्यभावरूपत्वेः कारणस्यसामग्र्येऽसत्यपि निश्चयन
विधेः कार्यस्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलंकारः केवलमस्मद्ग्रन्थस्यादस्फोटेनेति नचात्रसंदेहालंकारः यतो यत्रप्रधानतयाकाव्यार्थी
भूतस्यअन्यस्य अर्थस्यागभूतस्यसाभूतस्यसादृश्यमत्रसंदेहालंकारस्य विषयः यत्रा चोक्तयाकाव्यार्थीभूतस्यसादृश्यः
संदेहालंकार्यः नस्योपमादयोलंकाराइत्याहरसस्यहीति काव्यस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा व्यंग्यनिबंधनत्वेविधमाह
द्वेद्वेसुतमुमिति काव्यार्थान्मुख्यलक्षणाद्व्यंग्ये वस्त्वलंकाररूपादिरूपे स्वनिश्चयेऽनन्तेकाव्यकाव्यविशेषोध्वनि
रितिव्यपदिश्यते कथितत्वोरेरेणोपदिश्योनहिभूयांसोविद्वांसोनादरंगीयंवस्त्वादरेणोपदिश्यूरनादबुधेरितिबहवः
ननश्चेदंप्रथमतोजनसंभाव्येवेतिभावः काव्यमितिगुणालंकारोपस्कारशब्दार्थौननुकुपानीध्वनितलक्षणआत्मेतिव्यंग्यार्थजी
वितंकाव्यमित्यर्थः आत्मात्मवतोरभेदेनवस्तुतोध्वनिरेवकाव्यअयमभिप्रायःशब्दार्थशरीरतावत्काव्यंतस्यचकेन
चिदात्मनानदनुप्राणकेनभाव्यमेवउक्तावबुधश्रोत्रेति काव्यात्मावबोधकःनिमित्तंकः कृतः नन्वध्वन्यतेधोत्यनेरनि
व्यंग्यएवार्थोध्वनिरस्तुतन्नेत्याहबुधेरितिप्रथमेहि विद्वांसोवैयाकरणाः तन्मूलत्वात्सर्वविधानांनेश्वस्फुरतिविकस

त्यर्थोस्मादिति स्फोटः तद्रूपोव्यंग्यार्थव्यंजकः प्रकृतिप्रत्ययादिवर्णसमूहोभिव्यंग्योर्थोलार्थावसायप्रसवनिमित्तंश्रूयमाणःशब्दस्य
पदानुरणनरूपत्वमेतीति ध्वनिरितिव्यवहृतं यत्भट्टेंदुराजः यःसंयोगवियोगाद्याकरणेरुपजायते सस्फोटःशब्दाःशब्दा-
ध्वनयोन्येरुदाहृताः तानन्येरप्यानंदवर्द्धनप्रभृतिभिरुपसर्जनीकृतमुख्यार्थोयोव्यंग्यस्तस्यव्यंजनसमर्थस्यशब्दार्थयुग
लस्यकाव्यमितिव्यपदेशस्यव्यंजकत्वसौष्ठवात्ध्वनिरित्युच्यतेध्वननमितिकर्तृव्युत्पत्तेः तयोर्द्वयोरपिध्वनिर्ध्वननमिति
भावसाधनत्वात्व्यंग्यार्थश्चध्वनिर्ध्वननमितिकर्मव्युत्पत्तेः कारिकायांतुप्राधान्येनसमुदायरूपकाव्यरूपोमु
ख्यतयाध्वनिरितिप्रतिपादितःउक्तप्रकारध्वनिचतुष्टयमयत्वात्तद्व्यंग्यश्चार्थोवाच्यसामर्थ्यात्सिद्धस्तुमात्रमलंका
रादयश्चेतित्रिविधोपिवाच्यादर्वाग्भिन्नः तथाहि आद्यः तावत् भेदोभाव्यादन्यः सहविधिप्रतिषेधयोर्विरोधेपि
वाच्यप्रतिषेधरूपेक्वचित् विधिरूपोयथानिःशेषतेति-शुनंचंदनेनतुष्टालितेमिश्रीतोनतुष्टिर्हरेः हरमनेजने
निकटेतु सोजनःपुलकयितानन्यीतइतिचीभयंविधेयंव्यंग्यपक्षेअधमपदंचव्यंजकंअत्रशब्दशक्तिरूपोवैस्तुध्वनिः

तथा चैव सदृक्चेत्यभिवसोपधमः द्रुपमेयोपमालंकारो व्यंग्यः क्वचिद्भाव्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपोयथाभमधम्मिये
स्थानंजी वितसर्वस्वायमानधार्मिकसंचरणोत्तरायदोषान्तरदुष्यमानपल्लवादियिछाद्यारोपीकरणाच्चानुमिय मुक्तिः भ्रमेति
अतिसदृशोमिमातस्तेभ्रमणकालः अतिसर्गप्राप्तकालयोः पंचमी धार्मिकेतिकुसुमाधुपयोगार्थं युक्तेभ्रमणे विश्रब्धरतिशंका
कारणं वैकव्यात् सरतिसंभयमकंपा - -मंगलतिकामरुताते नेतियः पूर्वकर्णोपकर्णिकयाख्यायाकर्णिनामोदावतीतीरज
ता गतेप्रसन्नीति अत्रभ्रमेतिविधौ धाच्येनत्रनिकुंजेसिंहस्मिन्नुतित्वेचसुनोपि बिभेषिनतत्स्थायास्मिन्नगंतव्यमितिनि षे
धःप्रतीयतेएवमलंकारारसादिभेदाश्चव्यंग्याद्वाच्योद्भिन्नाअगेविवृतिव्यंतेतदपेक्षयेतिनागतेतिव्यंग्यस्यअर्थस्यमलिना
मुखछायेत्यनयोक्त्यैवविषयीकृतमित्वेतिव्यंग्यात्धाच्यमेवसातिशययचरसभावादिव्यंग्यार्थशून्यंकेवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रेतत्र
चित्रंकाव्यमितिसाहसंचित्रमितिविस्मयकरत्वात्तादृशंतुसदृक्यत्रचमत्कारकारित्वमनिस्पंदमयमित्यर्थः काव्यानुकारित्वात्
यात्रचित्रंलेख्यमात्रत्वाद्धाकलामात्रत्वाद्धातुर्लेमधानगुणभावाभ्यांव्यंग्यस्यैवव्यवस्थिते काव्येउभेततोन्यत्र यत्तत्र चित्र
मभिधीयतेएतत्रचयिशंखलगिरांकवीनांरसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैवकाव्यप्रवृत्तिदर्शनात्परिकल्पितंस्फुटप्रतीयमानेतियद्वार

यद्वारसभावपिशुनार्थंकविःशब्दार्थालंकारमुपदिशतितदानीद्वक्षयारसादिशून्यानार्थस्यपारकल्प्यतेविवक्षोपात्तदशावहिकाव्यश
ब्दानामर्थः भट्टतोमेश्वरविरचितेकाव्यादर्शेकाव्यप्रकाशसंकेतेप्रथमउल्लासः विषयभेदात्शब्दानांभेदेनस्वाभाविकः
इत्याह धाच्यादयइति अभिधानांतरंअन्वयप्रतिपत्तिनिमित्तं तात्पर्यशक्तिरप्यस्तिनात्रविषयःतात्पर्यलक्षणे
र्थेपिनथापिनोवाक्यविषयायेवेत्याहतात्पर्यार्थोक्तिकेचिन्नि अभिहितान्वयवादिभट्टेषुप्रतियोगिषुप्रतिपत्तुर्जिज्ञा
साआकांक्षाआकांक्षितस्यानंतर्यंसन्निधिः योग्यतासंबंधार्हत्वं अपदार्थोक्तिउक्तस्वरूपाकांक्षादिवशेनत्अन्यो
न्यमन्वितःपदार्थाः तात्पर्यापरनामधेयं वाक्यार्थमवबोधयंति यदाह पदानिस्वस्वमर्थमभिधायनिवृत्त
व्यापारणिअथेदानीमर्थावगतेर्थांतरमवगमयंतीति प्राभाकरपक्षेचान्विताभिधानेआकांक्षादिवशेनत्
अन्योन्यमन्वितानिपदान्येवप्रधानगुणतयापरस्परानुगतपदरूपंवाक्यार्थमभिदधतीतिएवाच्यत
यावाक्यार्थः यदाहुः कारकोपनिबंधः क्यान् क्रियादिषुयथायथा जितोमाज्जायतेबोद्धुः संबंधिषुतथातथा
यदपेक्षांक्षितंयोग्यंसन्निधिंप्रतिपद्यतेतदन्वितःपदेनार्थः स्वकीयःप्रतिपाद्यते वक्तुबोद्धव्यकाकुभावव्यापार्या

दिवैशिष्ट्यादर्थानांवाच्यादीनांव्यंजकत्वेत्याह सर्वेषामिति वक्तुर्वैशिष्ट्यात् माणवेति साधितं कथितं इवमेवनवासदस्मि
न्नितिअत्रतस्याअसाध्यत्वेअवगतेव्यंग्यप्रतीतिः प्रतिपादयविशेषात् साहिति साधयंती कथयंती अत्रविषी
तलक्षणायांत्रियसंभोगः शत्रुत्वंचतदृश्यंएतावत्तृतीयोहासेविश्यते यस्येतिशब्दस्ययत्रेतिजात्यादेर्वाचक
शब्दाः संकेतेनप्राहुरित्युक्तेः वाचकत्वंहिसमयवशाद्व्यक्तेनप्रतिपादकत्वंयथात्वेवशब्दस्यस्वार्थेजात्यो
दिप्रतिजातिशब्दागुणशब्दाः क्रियाशब्दायदृच्छाशब्दाश्चेति अर्थक्रियाकारित्वेतियोगसाधनहेतुत्वेनआत्म
सादिनि यदेकस्मिन्गोपिंडेसंकेतःक्रियतेतदन्येषुकर्तुंनशक्यतेव्यभिचारात्येति यदिव्यक्तौसंकेतःस्या
यहरकालंव्यभिचरतिबालत्वादिविशेषात् गोःशुक्लइतिगोत्वशुक्लत्वभवत्वविशिष्टेइवगोपिंडसंकेतात्गोः
शुक्लःचलइत्यादीनांशब्दानांविषयोनास्तितार्थानांपुनःप्रयोगानर्हत्वात्नतूपाधिरितिनेषांशब्दानांउपा
धेवस्तुधर्मजात्यादिलक्षणोनथाहिसर्वेषांशब्दानांस्वार्थाभिधानायमवर्तमानानामुपाधुपदर्शितविषयविवेकत्वोपाधिनि
बंधनाप्रवृत्तिः वक्तायदृच्छयानतूसंज्ञिविषयाभिधाशक्त्यभिप्रायेणतस्मिन्तस्मिन्संज्ञिनिउपाधिनायासंनिवेश्यत
इतियत्कृयदृच्छातःस्वांशेवैशिष्ट्योत्तस्मिन्निबंधनायदृच्छाशब्दाइत्थादृशःयस्मादुपाधिर्वस्तुधर्मतेनापक्षिनः सन्निधासिद्धसा
ध्यनाभेदात्तस्मिंस्तेपुपाधिरितिजातिगुणभेदात्तत्राधारतापदार्थप्राणप्रदःसिद्धउपाधिः नहिकश्चित्पदार्थोजनंविना
बंधसंबंधेनस्वरूपेप्रतिलभतेद्वितीयइतिजातिमहिम्नेवलब्धस्वरूपस्ययस्मुनःपदार्थेविशेषाधानहेतुःसिद्धउपाधिः शुक्लः
यदुक्तंसत्येनिविशतेयेतिपृथक्जातिपुरश्यतेआधेयश्चाक्रियाजश्चसोसत्यप्रवृत्तिर्गुणःनदेवंयस्यप्राणप्रदोधिनि
बंधनत्वंशब्दस्यसजातिशब्दोगेयादिः यस्मात्वबंधस्वरूपस्यवस्तुनोविशेषाधानहेतुरर्थःप्रतीयतेसगुणशब्दइति
साध्यइतिउपाधिःसाध्योपाधिर्निबंधनोःक्रियाशब्दायथापचतीतिपूर्वापरीभूतोनुसंधिप्रश्लेषविकृतिरू
पोअवयवोयस्याःसानथाअन्यकृतिर्गोत्वमितिक्रमवर्तित्वात्तच्छब्दानांनेकदेशकालबंधवेदनसंज्ञः सेभवति
नवलुदिशब्दोच्चारणकालेतच्छब्दोस्तिशब्दोच्चारणकालेवाडिशब्दइतिअनात्मसंस्तवक्रमेस्वरूपतन्त्रवलुतोना
मभिधाशक्तिंअभिव्यंजयन्वक्ताहिं यदृच्छयासंज्ञिनिनिवेश्यतेतस्मात्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानांचनुकूलान्सु

व्यः शब्दार्थश्चानुविधत्त्यन्योक्तेनसंवादमाह गोःशुक्लइति पारिभाषिकमिति नतोनजातिशब्दत्वेअन्यथानवयुक्त्वयेपरमाणु
र्नापरमाणुः परमाणुसंबंधात्तु परमाणुरितिजातिशब्दत्वेस्यात्तजातिरेवेतिव्याकुर्वन्तोहगुणक्रियेतिसर्वेषामपि
गुणक्रियायदृच्छाशब्दत्वेनेअभिमतानांजातिनिबंधनत्वेननुविभिन्नेषुभिन्नाकारेबुद्धिर्जातिगुणादिनांचैक
त्वान्नजातिशब्दत्वमित्याशंक्याहआश्रयभेदादितिआश्रयणामनेकत्वेदाश्रयिणांगुणादीनामप्यनेकत्वंयथै
कस्येतियथाखलुनेत्रादीनांप्रतिबिंबनिबंधनानाभेदादेकस्येवमुखस्यनानाकारत्वेनावभासनेतथैवशुक्लादि
व्यक्तिःशंखाद्याश्रयविशेषवशेननानारूपमयाभिव्यक्तिमासादयन्तीतिगुणशब्दानामप्येकाकारावगतिनि
बंधनत्वाज्जातिरेवैकप्रवृत्तिनिमित्तंअभिधानंशब्दःप्रत्ययोज्ञानंअभिन्नोचेतोअभिधानप्रत्ययोचेतयो रु
पलब्धिःपाकादिस्थितिक्रियाशब्देष्वपिगुडतंडुलादिद्रव्याश्रिताःयेपाकादयोन्योन्यमन्यत्वेनदृश्यमानाःक्रियाविशेषाः
तासमवेतंसामान्यमस्तिययेनायंपाकःपाकइत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययःस्यात्तथादिशब्देष्विति यदृच्छाशब्देषु
शुक्लसादिकामनुष्यादुयादिनेषुभिन्नेषुसमवेतंदित्थशब्दत्वादिकंसामान्यमेवयथायोगंसंक्षिप्तअ

ध्यक्तमभिधेयंयदित्युपक्रम्यापचयोगित्यादित्थादेःसंज्ञेतिनिप्रतिकलंक्षिप्तमानेपिअभिधमानोयन्महिम्नादित्थो
दित्थंभावादिरूपत्वेनाभिन्नाकारःप्रत्ययोजायतेतत्तेनथाभूतंदित्थादिशब्दवाच्यंयद्वस्तुसमवेतमेवदित्थत्वादिसा
मान्यंतच्चदित्थादिशब्दैरभिधीयतइतिगुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपिजातिशब्दत्वात्तजातिरेवैकःशब्दार्थ
इतिभट्टाःतदपिनजातेरर्थक्रियायामनुपयोगात्तद्विकलःसंकेतःयदाहनहिजातिर्दोहपाकादावुप
युज्यतइत्यतेस्वर्थक्रियाकारित्वेपिजानेत्यभिधारभ्यानसंकेतःकर्तुंशक्यतइतिजातयुपहितायव
क्तिःशब्दार्थइतियेशब्दिकाःअपोहइतिजातिव्यक्तियोगजातिमात्रेष्वध्याकाशादीनांशब्दार्थत्वस्यानुपपद्यमा
नत्वात्तेगवादिशब्दानामगोव्यावृत्त्यादिरूपःशब्दार्थइतिबौद्धाःअगोव्यावृत्तिरपोहःशब्दार्थोननपुनर्गोत्व
विधिरमतव्यावृत्त्यानुशब्दोर्थंस्वीकरोतिशब्दस्यमुख्येनलक्षणिकेनवाव्यापारेणार्थावगतिहेतुत्वमि
मुख्यंतावदर्थमाहसमुख्यार्थइतिसाक्षात्संकेतितोमुख्यमिहसामान्यवयवेभ्यःअर्थान्तरेभ्यःप्रथमं
प्रतीयमानत्वात्तद्युक्तंशब्दव्यापारतोयस्यप्रतीतिस्तस्यमुख्यताअर्थापत्तेयस्यपुनर्दृश्यमाणत्वमिष्यते

मुख्यार्थविषयः शब्दोऽपि मुख्यः न चेति अर्थविषये समयाप्रेक्षाध्यायगमनशक्तिरभिधाशक्तिः वाचकस्यशक्ति
मुक्ता का क्षणिकस्यतत्क्षयार्थदर्शनद्वारेण व्यापारमाह मुख्यार्थेति मुख्यस्यार्थस्य अनुपपत्तेरनुपयोगाच्च प्र
तक्षादिप्रमाणेन बोधितेनमुख्येनार्थेन सहतत्क्षयस्यार्थस्य योगसंबंधस्यादृश्यादौ सतिरूढेः प्रयोजना द्
अतिप्रसिद्धत्वशीतत्वादेरशब्दोत्तरवाच्यानादृव्य प्रतिपत्त्यादिरूपादमुख्यः शब्दव्यापारोतत्क्षयार्थविषे
योतत्क्षणाशक्तिः कादिकामेयोदाहरणद्वारेणव्याकुर्वन्नाह कर्मणीति कुशान्लातीति दर्भेग्रहणयोगात्
मुख्यार्थबाधे विवेचकत्वादौसंबंधेप्रसिद्धिवशात्प्रतीतलक्षणोतत्क्षयार्थोलक्षणाव्यापारेणावगम्यते
आदिशब्दात्द्विरेफद्विकादयः द्विरेफशब्देनहिरेफद्वितययोगिभ्रमरशब्दतत्क्षणाद्वारेणरूढयनुवृत्तिरेव
क्रियतेयथाधालक्षण्यादयः वदणरसयुक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्रप्रयुक्तायोतत्क्षयेरूढाः नुरंगकोनाननेत
यथाहज्यातेवभित्वाजलमुल्लासेत्यादौ तुरंगकोनाननेहव्यथाहशब्दोयदा मुख्यार्थोतत्क्षणयाप्रयुक्तः न
चासौतत्रारूढोनूतव्यवहारेशुभननुदोषस्यादितिदुष्टत्वं सतिनुमुख्यार्थप्रतिपादनादिप्रयोजनसद्भावे
एवंविधानामेवलक्षणानामदुष्टत्वंयेनभट्टकुमारिलैः निरूढालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।।

यतेसोजनंकाश्चित् काश्चित्नेयस्यशक्तितः निरूढालक्षणाश्चात्रप्रतीतयः तत्क्षणाइति तत्क्षणाशब्दाः अभिधा
नयदितितत्क्षादिनाप्रसिद्धयतत्तथागंगेतितीरेघोषस्तुतेअपदिमितपावनत्वादीनांनप्रतिपत्तिः नथेत्यपदि
मितत्वेनअन्योर्थस्तटादिः स्यात्तार्थनिरूढवृत्तितांतरः सबंधव्यवधानस्तटादितत्क्षणोर्थः तदाश्रयाक्रिया
शब्दस्यव्यापारोतत्क्षणा तथाहिगंगाशब्दोभिधेयस्यश्रौतादिविशेषस्यघोषाधिकरणत्वानुपपत्तामुख्यशब्दार्थबाधे
योसौसमीपसमीपिभावात्मकःसंबंधः तदाश्रयेणतटेनक्षयतितत्क्षणायाश्चप्रयोजनेनदृश्यस्यगंगात्वेदार्थस
मवेतोसंविधानपदपुण्यत्वादिप्रतिपादनंमुख्यनहितत्पुण्यत्वादिशीतत्वादेःसदृशंघनेतत्तुयोगश्चमुख्यार्थस
न्नत्वंतत्पंचधाआरूढिसंबंधे नोक्तं अभिधेयेनसंबंधात्सादृश्यंसमवायतः वैपरीत्यात्क्रियायो
गात्तत्क्षणाचसंमतौ यथागंगायांघोषः सादृश्यात्तथागोर्वाहीकोमेरवायसिद्धौ मुख्यस्यार्थस्यसा
स्नादिमत्त्वादेः प्रत्यक्षादिनाप्रमाणेनबाधे अभिधेयसादृश्यात्तत्गतगुणसदृशगुणयुक्तमर्थंतरंवाहिकत
क्षणंलक्षयतिप्रयोजनंचतादृव्यप्रतिपत्त्यादि तत्रचसामीप्यायः साध्यवसानाद्याश्चयोगतत्क्षणायाउदाहरणे

DR. BHAU DAJI LIBRARY

का १ टीका समवायः साहचर्यं यथा कुंताः प्रविशंतीत्यादौ कुंतानां प्रवेशस्यासंभवात् मुख्यार्थबाधे साहचर्यात् पुरुषा लक्ष्यं
ते कुंतवंतश्चेति चप्रयोगात् येषां ते द्रव्यादीनां धर्मिणां नानथाप्रतिपत्तिः तेषां सोऽतिशयानां प्रतिपत्तिश्चप्रयोजनं वेपरीत्या
त् भद्रमुखवदिति अत्रभद्रमुखशब्दस्याभद्रमुखेप्रयोगात् स्वार्थबाधः अतोसोस्ववाच्यभूतभद्रमुखेपरीत्यादि
द्रमुखत्वलक्षणयावगम्यतेप्रयोजनंचात्रापिगुणातिशयोर्थप्रतीतिः क्रियायोगात् कार्यकारणयोगात् यथा वज्र
रश्मिगुणे मूर्त्यारोपोनलोभरतोभवान् महतिसमरेशत्रुध्वंसनथाजनकःस्थितः इतिसुचरितेः व्याप्तिंबि०
भ्राड्भिरतने भृभुजां कथमसिनमोधानादेवचिलोकविजय्यपि ॥ अत्राशत्रुघ्नेशत्रुघ्नशब्दप्रयोगात् मुख्या
र्थबाधः शत्रुघ्नशब्दश्चाशत्रुघ्नेशत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगाल्लक्षणयाप्रयुक्तः प्रयोजनंचवर्ण्यमानस्यशत्रु
शब्दाभिधेयनृपतिरूपानाप्रतिपादनं एवंनिरंतरार्थविषयःशब्दस्य व्यापारोविधा सांतरार्थनिबंधनि वेधा
नंचयसमुद्दोलक्षणा तेनाभिधेयमुख्येर्थेप्रहेतौ तु बाधकेननिरुध्यमानाः सतीअचलितार्थत्वादन्यत्र
प्रसरतीत्यभिधापुरुषत्वलक्षणा साभिधा श्रुत्यादुपचारमिश्रत्वाच्च नचश्रुत्यादिप्रकारा क्वचिद्

र्थांतरोपादानेन लक्षितुअर्थांतरलक्षणेनचेत् पुनरुपादानेलक्षणंचेत्याह स्वमित्यादि स्वमितरत याव स्वेतरस्या
क्षेपेउपादानंअन्यस्मीकारः यत्रतुअर्थांतरमभिध्यर्थत्वेननटस्थस्वार्थसमर्पणंतत्रलक्षणंस्वार्थमभिधं
तायाअभावादुपादानरूपविपर्यासेजात्याव्यक्तिरितिगोशब्दस्यव्यापारोगोत्वलक्षणाजातिरेवावगम्यते
सएवमुख्योर्थः शक्तोतुश्रुतिनोतदितमनुबंधनंनसंभवतीतिजातिव्यक्तयोस्तादात्म्यादुभात्या स्वाश्र
यभूताव्यक्तेरक्षेपः ननुशब्देनेतिव्यक्तेनसव्यवधानः शब्दव्यापारइतिनशब्दव्यापारादवसीय
तइतिनोपादानलक्षणेयंयथान्येर्थाहेतुकुलादिभिरुदाहृतानचक्रमेणेहयोर्भेदव्यतावित्रेम्यव्यापारहया
भावादित्यन्योक्तेराह विशेष्यमिति विशेषणेउपाधौजात्यादिलक्षणेतुपेक्षितेशक्तिरभिधा समयसंहा
यार्थावगमनशक्तिर्विशेष्यं धर्मिणं व्यक्तिलक्षणंनयायात् यदिचाविनाभावादक्षेपेलक्ष्यत्वमिष्यतेतदा
क्रियतामेत्यादेरकर्त्रादीनामपिलक्ष्यत्वंस्यात् पीनोदेवदत्तइतिअत्रापिनोपादानलक्षणायथान्येरुदाहृताश्रु
तार्थापत्तिरिति श्रुतात् शब्दात् अर्थस्यापत्तनंतेनश्रुतार्थापत्तौ रात्रौभुंक्तइतिशब्दःकथ्यतेअर्थादर्थस्या

पानमर्थापत्तौ रात्रिभोजनमर्थे एव यथादेवदत्तोगृहेना स्निअर्थान्तरं बहिरस्ति अभिधेयेवस्वात्मनिवा हायशब्दान्त
मर्थान्तरंवा कर्षयतीतिमीमांसकाः स्वार्थमिति स्वबाच्यभूतं स्रोतोविशेषंगंगाशब्दाभिधेयं अयमभिप्रायः यत्र
शब्दः स्वमर्थं सर्वथात्यजन्नन्यंलक्षयति तत्रलक्षणेनलक्षणा यथागंगायांघोषः यत्रतु स्वार्थमपिवदन्न
न्यमर्थमुपादत्तेतत्रउपादानेनेति यथाकुंताः प्रविशंतिउपचारेणेति यथागोर्वाहीकइत्यादौवस्त्वन्तरे व
स्त्वन्तरमुपचर्यतेनेनतथात्रेति भावः एतदेवदृढयन्नाहानयोरिति नटादीनांलक्षणाप्रतिपादनेभेदात्स
केनतरस्थत्वंकिंतु कुंतपुरुषयोर्गंगानटयोश्चाभेदएवेति यदन्येस्मरस्थलक्षणाश्रुत्युक्तनदयुक्तमित्या
हतत्वप्रतिपत्तौहीतिनस्यभावस्तत्वमभेदस्तस्यप्रतिप्रपत्तौहि प्रतिपिपादयिषितमशब्दान्तरवाच्यंयदपरि
मितंरोदत्यादिपावनत्वादिप्रयोजनंनस्यप्रतीतिः भेदेतुगंगामेबंधमात्रप्रतीतेः नलक्षणायाविशेषः शु
द्धिभेदामुख्योपचारमिश्राभेदश्चतुर्थेस्मरोपामाहं स्मरोपान्येति विषयीगवादिविषयोवाहीकादिः
यत्रनेति गोर्वाहीकइत्यादावारोप्यमाणोगवादिरारोपविषयश्चवाहीकादिः तयोर्भेदमपनुत्यैवानपनुत

स्वरूपएवतस्तेनदैस्याधिक्यारोपमाणत्वात् सामानाधिकरण्येनेति समानमधिकरणंययोः नीलोत्पलादि
वत्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोः एकस्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरण्यं दृश्योपमानोपमेयस्वरूपया
नपहृत्यादृश्यमाणरूपकालंकारस्य बीजं यत्रत्वारोप्यविषयस्यवाहीकादेरध्यारोप्यमाणोगवादिनात्मीयया
धिक्येनतत्वात्स्वरूपापह्नवःक्रियतेतथाध्यवसानमतध्यवसानेनवर्तते साध्यवसानेलक्षणविषयेन
दृत्तिर्गोरेवायमित्यादौआरोप्यमाणेनगवादिनानिगीर्णतयेवारोपविषयस्यप्रतीतेः दृश्यमतिशयोक्तौधी
र्यथा प्रातश्चीरेषकस्मात्पुनरपिमथितंमथ्नवेदंविदध्यान्न निद्रामप्यस्यपूर्वामनलसमनसोनेव
संभावयामि सेतुबंधनातिश्रूयः किमितिचसकलदीपनाथानुयातः स्थ्यायातेविनर्कानिति दृश्यतेवाभा
तिकंपःपयोधेः अत्रनपतिबलभराक्रांतत्वेनसमुद्रस्यअकंपनस्यापिवितर्कवशात्सैतन्नानामूर्ध्वकंपः
प्रायोदृश्यतइतिचेतनगतसंशयहेतुकमूर्ध्वकंपसादृश्यात्कंपमानमध्यवसितं एवंचात्रसाध्यवसाना
गोर्णतयाद्वयंचभिन्नयोरपिकंपयोरभेदेनाध्यवसानात्भेदेपिअभेदइवमालिकातिशयोक्तिः

का-श-टीका

नत्वनिबंधने च चेति वितर्कान्तरद्योतनार्थेन वेत्युत्प्रेक्षाऽनर्हिकार्थभूतकंपदृष्टान्तकारणभूतंसमुदकनिकंधि-
तर्कधारणंमिथ्याज्ञानस्वरूपयाऽनुत्प्रेक्षितंअत्रापिवितर्कान्तरधारयतोपियोधे वितर्क
धारणोपनिबंधान्तरभेदेपिअनेदेत्यतिशयोक्तिर्गम्यीकृतायान्तरभासहोत्प्रेक्षातद्रूपे साम्यक-
पाविवक्षायांवाच्यवाचकलक्षणाभिः पदैः अनन्तरगुणक्रियायोगात् उत्प्रेक्षातिशयान्विता या
वाच्यसारूप्यादिभिरुच्यते प्रतीयमानान्यर्थ सामान्यवचनस्यरादीनभगवान्वासु
देवादोपिनानावार्थकथंनान्व्यापारेषुसंशयः स्यादिति प्राप्तश्रीत्यादिषु वितर्केषु
भगवद्वासुदेव विषयेष्वयथा योगंनान्तरस्वरूपनिराकरणहेतुगर्भतया अत्रप्रवर्तमानेषुन्र
पतेर्भगवान्वासुदेवत्वमाक्षिपंतेनात्रोपादानलक्षणाप्रयोजनंच सर्वत्रभेदेपिनाद्र
प्यप्रतीतिः ध्वनिकारस्तुसमस्तदृश्येत्रेक्षायाः संकरासंकरालंकारेणवाच्येन वासुदेवरूपानान्वये
न्नपतेर्वन्यनदृतिरूपकालंकारोत्रव्यंग्य इत्याचष्टे सारोपसाध्यवसानयोश्च गौणशुद्धभेदाभ्या

प्रत्येकं द्वैविध्यमित्याहुः भेदेत्यादि गौ-येति सादृश्यहेतुरिति सादृश्यंहेतुर्यस्याः सोऽयंभावः यत्रोपमानगतागुणयोगलक्षणांपुरस्कृत्योपमेयेऽपमानशब्दआ
रोप्यतेसागौणीगुणेभ्यआगतत्वात् गौणशब्दश्चायंस्वार्थसहचारिणइतिन्यायेनगोशब्दस्यगोपिंडः परार्थोवाहिकादिः गोशब्दोवाहिक
शब्देनानुपपद्यमानसमानाधिकरणोपात्तवाहित्वसंख्यार्थः सन्स्वाभिधानपुरः सरंस्वसहचरितजाड्यादिगुणान्तत्संख्यित्वा
नत्सदृशवाहीकगतजाड्यादिगुणलक्षणाद्वारेण गौर्गुणसदृशगुणोपेतवाहीकउपचर्यतेस्मेतयमुपचारःश्रितक्षणाद्य
गर्भीकारेणतुर्थकक्ष्यायांतसकलक्ष्यमाणगुणमुखेनगौशब्दोवाहीकेलक्षणयोपयुज्यतेतदर्थः ननुपरार्थेभिधीयतइतिगौश
ब्देनस्वार्थसहचरितगुणलक्षणापूर्वंतद्भेदेन वाहीकगताःस्वसदृशगुणानुद्दिश्यतेस्मव्यवधानशब्दव्यापारात्ननुवाहीकार्थो
भिधीयतइत्येकलक्षणा गर्भयेतीयकक्ष्यायांवक्ष्यतेस्माधारनेतिगौर्वाहीकस्यचसाधारणा
सदृशागुणासारश्येन वाहीकार्थएवतस्यः अभिधेयेति मुख्यार्थोरविनाभूतानुसंबद्धेवयार्थप्रतीतिः सलक्षणा
मूलेत्यर्थः वक्ष्यमाणेश्चजाड्यादिभिः संबंधात्व्यापृतिः सव्यवधानार्थनिष्ठः शब्दःशब्दव्यापारः सागौणीनांतरीयकत्व
मिति नअंतरंनांतरं अविनाभवंनांतरीयंतदेवनांतरीयकमविनाभावियेनविनायन्नभवतितन्नांतरीयकं तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्ष
णजातिव्यक्त्यादिवत्नत्वेतीतिनांतरीयकत्वेनहिमेचकपुरुषयोरविनाभावेस्तिअविनाभावेचेतिनांतरीयकत्वेगौरनुबंधइत्यादौ
जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यात्जात्याव्यक्तेश्चपोनरुक्त्यमितिप्राक्प्रतिपादितं सारोपसाध्यवसानयोर्गौणशुद्धभेदयोःसंबंधविशेषान्यथाभा

युर्घृतमिति अत्रायुर्लक्षणकार्यकारणभूतस्य घृतस्यस्वरूपेणप्रतिपत्तेरध्यारोपः आयुरेवेदमित्यारोपेतुआयुर्लक्षणकार्यात्तत्कारणभूतस्यघृतस्यप्रतीतेरध्यवसानंएवमादौचेति आयुषःकारणेघृतेनतद्गतकार्यकारणभावलक्षणापूर्वकत्वेनायु
ष्ट्वकार्यमुपचर्यमाणेअत्रापिकार्यकारणभावलक्षणागर्भीकारणेतल्लक्षणाप्रयोजनवत्त्वेचलक्षणेत्याहगौणमेवयोक्तिमित्यन्य
थैवलक्ष्यत्वेनेतिक्षीरादिवैसदृश्येनयथाघृतमायुःकारणंनतथाक्षीरादीतिअयुक्तंघृतेनव्यभिचारीतीतिचकार्यकारित्वादित्रयोज
नंसंबध्यतेअयंयुक्तमेवकथनंषष्ठ्यर्थइतिअतआह क्वचित्तादर्थ्यात्तदर्थेतिराजकीयेयुदाहरणयोःशुद्धसारोपाउपचर्यमाणो
नोपचर्यमाणविषयस्वरूपस्यानूनत्वात्अग्रहस्तइतिअतक्षेपेणयोश्चशुद्धसाध्यवसानास्तेषुरूढिरेवप्रयोजनंनयमुपचा
रमिश्रायनुर्घृतमायुरित्यादौसारोपाध्यवसानयोश्चगौणशुद्धभेदात्प्रत्येकंद्वैविध्यमितिसंख्यानेषोढा मुखमित्यत्रविकसित
इत्यभिव्यक्तलक्षणाभ्यांसारोपाध्यवसानेयोश्चगौणशुद्धभेदात्प्रत्येकंद्वैविध्यमितिसंख्यानेषोढा मुखमित्यत्रविकसित
शब्देनयविकासस्यपुष्पधर्मत्वात् वाचिन्याकोशात्मकमुख्यार्थेनसंकुचद्वृत्त्यप्रसरणादिसादृश्यात् मुखलक्षणयात्तत्
सुरभित्वादिधर्मसहस्रंत्यक्त्वैवंचायमत्यंतनिरस्तबाध्योलक्षणाभेदोध्वनिभेदःअत्रहिवाच्यस्यविकासस्यनि: ७५
श्वासोच्छ्वासादर्शनेऽप्यत्रोत्पलवत्त्वंअनुपपद्यमानत्वादत्यंतनिरस्कारःवशिनशब्देननिश्चिनेनवक्त्रमणिअसंभवत्सारतंत्र्यात्मक

स्वार्थे। किंकरत्वेनस्मरप्रेक्षित्वादिसादृश्यात्धात्री माणंलक्षयतीत्यंशेनतस्यानुस्मरणंनकदाचिद्व्यन्यत्रसद्भावःस्वेरुभायत्रकु
त्रचिदभिसरणमित्यादिध्वन्यतेसमुल्लसितशब्देनअनुपपद्यमानसामस्त्यात्प्रतिनात्मकस्वार्थेनाकस्मादुक्तोहोदी
भवेनसादृश्यादिभेदंलक्षयतीतिप्रौढप्रौढत्वंवाक्यंस्यादत्यसर्वजनाभिलषणीयत्वादित्येवंअपास्तशब्देनामूर्ता
यांसत्यांचितमर्यादायांसंभवदेवंपक्षेवैलक्षण्यस्वार्थेनस्वत्वनिवृत्तिसादृश्यात्तस्थानलक्षयतापुनरस्वीकारानवत्तो
कनादिव्यंग्यमुकलितशब्देनासंभवत्कोरकात्मकस्वार्थेननवोद्भेदसादृश्यात्स्तनयुग्मंनलक्षयतास्पृहणीयत्वराम
णीयकस्यदृश्यस्मेरोदीपकत्वादिध्वंग्यंउद्भूतशब्देनबाधितपुरोन्मुख्यस्वार्थेनोच्चैस्त्वसादृश्यादसंबंधवज्जघनंनलक्षय
तोपचितत्वरामणीयकत्वस्मरनिकेतनत्वादिध्वंग्यंइंदुवदनेत्यत्रयालेपचारस्तदाइंदुशब्देनबाधितस्वार्थेनपरिमा
ण्डलत्वादिसादृश्यात्तद्वदनंलक्षयतानजाड्यवियत्त्वादिलक्ष्यतेउत्तुंगशब्देनबाधितोद्यादित्वकस्वार्थेनअभिनवो
द्भेदसादृश्यात्तरुणिमानंलक्षयतास्पृहणीयत्वादिध्वन्यतेमोदनशब्देनबाधितहर्षात्मकमुख्यार्थेननार्थवित्तंकृत्य
सादृश्यात्उन्मदंलक्षयतोधूर्घूर्णत्वंस्पृहणीयत्वादिध्वन्यतेउपरीतीतियौवनमदस्याभेदेननत्वादुपरेशासंभवस्यार्थ
नमर्यादोल्लंघनतापकत्वादिसामर्थ्यात्यौवनमदंलक्षयतानाधिक्षादानलक्षणंवस्तुव्यंग्यमभिधेयपदेतिस्फुटतयाप्रतीयते

का. १. टीका [illegible] यत्रोक्तानेनैवरूपेण ध्येयस्य प्रयोजनस्याभिगठनात्रगुढत्वं यत्तु व्यंजकत्वं कृतं महत्सोष्ठवत्वमस्तिअशब्दांतरवाच्यस्य
व्यंजनस्यनिधानवत्गूढतेयाप्रतीतिस्तत्रगूढत्वे ३ ध्येयस्येति यत्रप्रयोजने मूलतएवनाक्तेभवतिव्यापरनायकस्तत्र यथाक
र्मणिकुशलः लावण्यं आनुलोम्यप्रतिलोम्यमितिनीअत्रप्रयोजनं किंचित्तदुद्दिश्यलक्षणाप्रवृत्तिः लावण्यज्ञेत्यत्र
परिहोलुप दृढारत्वादेतुप्रतीयमानार्थव्यापारादेवाहुहिप्रियस्येवसमस्तोशप्रकाशकत्वंध्वन्यते गूढागूढव्यंग्य
यस्योक्तौतथास्वाक्षात्तत्केतकमित्यादिनाव्यंजकशब्दःप्रविभक्तेः तस्ययोमुख्योर्थः तेनसहतद्ध्यमाणस्यअर्थ
स्यसंबंधोदृष्टइतितत्रहारेणशरात्तस्यावगतिरितिमुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थभावनशक्तिर्ल
क्षणाशक्तिस्तदाश्रयंलाक्षणिकशब्दमाहतत्रभट्टइतिननुलक्षणाव्यापारादन्योयः प्रयोजनव्यंजनात्मो
व्यापारःसोपिलक्षणाव्यापारएवास्तु कथंउक्तप्रयोजनंहि व्यंजनव्यापारगम्यमेवेत्याहतत्रव्यापारइति
तत्रतद्गुणीभावेमुख्यार्थविषयोव्यापारःध्वननंचप्रयोजनविषयं यस्येतिप्रयोजनभूतस्यफलस्य
सतुवृ. स्थितइतिप्रयोजनावगमस्यसुखसंपत्तयेहिसशब्दस्तस्मिन्मुख्येर्थेप्रवर्तते सिंहेबटुरिति
शौर्यातिशयेवगमयितव्ये स्वयमयोगः गम्यतइति ध्वनतोनिर्देशः कर्तव्य इतिगंगाशब्दोवगमयितव्ये इत्यर्थः

अन्यत्तुइति अभिधालक्षणाव्यापाराद्गंगादेः अन्योव्यापारइति अभिधालक्षणारूपः तस्मादभिधालक्ष
णातिरिक्तोध्वननद्योतनव्यंजनादिशब्दव्यपदेश्यस्तृतीयोव्यापारोस्ति व्यापारश्चनाभिधेत्याहनाभिधेतिनचा
सौलक्षणेवाहेतुत्रयसंनिधौहिलक्षणाप्रवर्ततइत्याहहेत्वभावात्इतितत्रध्वनमुख्यमितियदिहलक्षणाव्यापार
समधिगम्यप्रयोजनमिष्यतेनहितत्रतंतावन्मुख्यंनभवतिनचतस्यप्रत्यक्षादिनामुख्यार्थबाधः न
चापरिमितपुण्यादिभिर्लक्ष्यःसंबंधः नचप्रयोजनपावनत्वादेर्लक्षयितव्येप्रयोजनांतरमस्तिकिंचयत्
फलंपावनत्वादिप्रयोजनरूपमुद्दिश्यलक्षणाशब्दप्रयोगःक्रियतेनत्रप्रयोजनेयंयशब्दोनस्फुरत्प्रतीत
गतिःप्रतिपादयितुमशक्तः स्वतंत्रतीबाधकव्यापारेणविधुरीक्रियमाणागतिरेववोधनशक्तिर्यस्यशै
त्यस्यतीमोहिव्यापारोतक्षणानहिप्रयोजनमवगमयतःशब्दस्यबाधकयोगः यश्चप्रयोजनेनावगमयितव्ये
व्यस्वतंत्रगतित्वंस्यात्तत्तस्यप्रयोगएवस्यात्तत्तत्रनिरूढत्वाच्चशब्दनाभिगंगाशब्दइतियथातत्रस्य
प्रयोजनप्रतिपादनेअसामर्थ्यंतथागंगाशब्दस्यतस्मादभिधालक्षणाव्यतिरिक्तःतत्रशक्तिरूपोपजनित
तार्थावगमपरिचितप्रतिपत्तिप्रतिभासहायार्थद्योतनरूपोध्वननामाव्यापारस्तेनयत्रेनचित्तलक्षित
लक्षणेतिनामकृतंतत्तुव्यसनकृतंमात्रं तथाभावेचप्रयोजनेलक्ष्यप्रयोजनान्वेषणेनानवस्थानाद्

निवेदितं निःश्वसितेनसोष्मणामनसुमेसंशयमेवगाहते नविद्मतेप्रार्थयितव्यएवते भविष्यतिप्रार्थितदुर्लभः कथं र
त्यभिहितार्थसंयोगादेर्नियमितायामभिधायांयार्थांतरप्रतीतिः सालक्षणयापरादेवेत्याहतत्रान्याभिधेतिभद्र
तिभद्रः कल्याणप्रकृतिःभद्रा हस्तिनांविशेषजातिश्चपृथग्नाट्यैश्चेतिमुखाः शराश्चमराश्चपरान्वा
रयतीतिनिवारः प्रकृष्टोवारणःहस्तीचदानेत्यागोमदश्चअत्रगजवर्णनप्रस्तावेननियंत्रिताभिधानशक्तयो भ
द्रादयःशब्दाएकमेवार्थमभिधायक्षीणशक्तयएवतदनंतरंत्यर्थावगतिध्वननव्यापारोदेवशब्दशक्तिमूलो
नूअत्रपदसमूहएवशब्दशक्त्यागजवर्णनंध्वनतीतिवस्तुध्वनिः यद्गजस्यरूपणेश्चयत्सौम्यंतद्व
ध्वन्यतेगजवर्णनंतःसत्यंतरंतिपक्षस्तदापदैःप्रकरणनियंत्रितैःपदार्थैर्नपतिसमुचितोउच्यतेनासत्यं
शक्त्यानुवाक्यार्थःततःप्रकरणस्यशब्दशक्त्याश्रुतिरूपयावाक्योपपत्तिसहाययान्यकरणंजायतेयथा
व्रह्मिष्ठादेर्जितिमंगलप्रतिपन्नोनेनगजवरेणोचितपदार्थवाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तनोद्द्योर्थवाक्यार्थयोरुप
मानोपमेयतोध्वननव्यापारःसरिसुतमालंकरध्वनिरयंवक्ष्यतेचासंवाद्यर्थाभिधायकत्वंमाप्रमाणीदिति.

DR BHAU DAJI

रिपवलक्ष्यक्रमव्यंग्यावाक्यप्रकाशकशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यः यत्रनुशब्दांतरेणान्येनाभिधायाःप्रतिसंधना
दभिहितस्वरूपोलंकारोनत्वाक्षिप्तमत्वमाक्षेपालंकारव्यवहारंलभतेनशब्दशक्तिमूलोध्वनिः मयाद्रव्यादेशवगोपरा
धाद्यत्किंचिन्नदृष्टंमयातेनैवस्वलितासिमानाथपतितांकिनामनालंबसे।। एकस्तंविषमेषुदिन्नमनसां
सर्वंबलानांगतिर्गोपैर्वंगदितःसतेशमबलात्गोक्षद्विर्भिश्चिरं।। हेकेशवगोधूलिहतयाद्रव्यानकिंचित्
दृष्टंमयातेनैवकारणेनमार्गेस्वलितासिरत्येवंविधेर्थेयद्ध्वन्यतेप्रकरणेननियंत्रिताभिधानशक्तयः
नथापिसद्वितीयेर्थेव्याख्यायमानेअभिधाशक्तिर्निरुद्धापिसतीसतेशमित्यनेनशब्देनप्रत्युपस्थी
तासतेशसंचनमित्यर्थः अलंभवनंहिस्वचनमेवहेकेशवगोपस्वामिन्नरागतयाद्रव्याकेशव
गेनउपरागेणदूषितयेतिधास्वलितासिरंजितचेष्टाआज्ञानापतितामिनिर्भाग्यभावंप्रतिएवंरूपसाधारण
सौभाग्यशक्तित्यमेवयतनःसर्वासामबलानांमदनविधुरमनसांईर्ष्याकलुष्यनिरासेनसेव्यमानःस
नगोपालोजीवितरक्षोपायइत्यर्थः अत्रशेषोलंकारःसलेशपदेनैवसंवंधेनापिनिबंधनसहकारितयेतियद

विभक्तिवचनविपरिणामव्यंजकः तथापि अर्थस्यापि सहकारितानन्तर्यनियमात् अन्यथा तात्पर्यार्थोपि शब्दस्तात्पर्यव्यंजकः स्यात् इति भट्टसोमेश्वरविरचिते काव्यादर्शे काव्यप्रकाशसंकेते द्वितीय उल्लासः अर्थव्यंजकतेति अर्थोपि व्यंजको यदि निरपेक्षः तत्सर्वं तात्पर्यार्थमवगमयेत् अथ स्यादपेक्षः किं तस्यापेक्षणीयमित्याह वक्तृबोद्धव्येति यः परमतिप्रत्ययेवाक्यार्थमुच्चारयति स वक्ता साकांक्षाणां पदानां समूहो वाक्यं शब्दनं द्विविधं मुख्यं तात्पर्याख्यं वृत्तिः अभिधाव्यापारमाश्रित्य यत्र गौरीक्रियते तत्र वाच्ये अर्थे पिहितमिति काचिद्व्याचक्षाणः कृतपरपुरुषसंयोगा गात्रगतविकारविशेषापनयेनाभिधत्ते तस्याश्चासाधीत्यवगते तृतीयस्य नरस्य प्रतिभाजुषो व्यंग्यप्रतीतिः सहितुहवीतिद्वितीयार्थे षष्ठ्यामपीत्यर्थः कविर्वेत्तयतेस्य धातोः काकुशब्दः प्रकृत्यर्थानतिरिक्तमभिधांशं नीतिर्नेतव्यमस्यामिधीयते यत्तत्पदार्थे कुशब्दस्य कादेशः तेनतद्दयस्य वस्तुप्रतीतेः षष्ठ्यर्थभूमिः काकुः नर्तयेः शिष्याः पृथा न था भूतामिति कौरवैः युधिष्ठिरं प्रति प्रधानाः प्रेषिता सेन सहदेवेन प्रतिसंधिः कर्तुं युक्त इति भीमं प्रति प्रेषिते भीमस्येयं सा काकुः ननु तथा भूतां इत्यादिवाक्यस्य सिद्धेः काकुः स्वरविशेषांगंकार

णमिति वाच्यसिद्ध्यंगलक्षणो गुणीभूतव्यंग्यभेदः कथं नभवतीत्याशंक्याह नचवाच्येति हे सहदेव कुरुषु नर्वेरेगुरोर्यन्मयि वेद इत्येवंरूपेण प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रांतत्वान् काकोस्तु यत्रवैशिष्ट्यं सहृदयस्य व्यंग्यार्थप्रतीतिः वाक्यविशेषात् यथा नरेति तत्र मम गंडस्थलनिक्षिप्तं निमित्तं नानेष्यीरन्यत्र हतानिच सेवाहतो च कपोलो प्रच्छन्नकामुकत्वमिति वाक्यो पात्तपदसमन्वयान्यथानुपपत्या वाक्यपर्यालोचनयावसीयते वाच्यविशेषात् यथा जद्दे रुरुमिति नहि अत्रैव कुस्वभावप्रदर्शितेनास्योपयोगः नापि वाक्यपदानां व्यंग्यसंगतेरेणान्यथानुपपत्तिः किंतु वाच्यविशेषस्य रूपविचारेणरसार्थं प्रविशेति व्यज्यतेऽन्यसन्निधिर्यथा नोद्वेति प्रेरयतिअनार्द्रमनाः श्रश्रूसंग्रहभरेसकलेक्षणमात्रेयथासंध्यायां केवलं भवतिनवा भवतिविश्रमः अत्रप्रच्छद्मकामुकेपि देशे सान्निध्यभाजि सतिसखीं प्रति खेरिणीगाथापर्यंतोरङ्गाचतुर्थसहृदयेव्यंग्यमर्थंप्रतिपद्यतेयदिअपिसंध्यायामेव सरोभवतेवेतिविवक्षितंतदुच्यमानंपरस्यलक्षणीयेनभवतीतिनथानोकं पांथस्त्रीनभोनाथायंकथिद्भावः परस्परेतिलज्जानुरागप्रकटकोयंभावःअनुरागेहिसतिलज्जाभवतीतिप्रस्तावविशेषात् यथासुवर्तीति देशविशेषात् यथाअन्यत्रेति उद्देशोयमित्यादिग्रंथेसमस्तस्यापि वैशिष्ट्यमिहतु देशस्यैवेतीतिभेदः उत्तरत्रतां प्र

तीति यथासङ्केतो मिलितस्तोप्रतीत्यर्थः द्वारोपानेति मधीति प्रच्छन्न कामुकेनानुदिती योद्वाहेपि वाच्यव्यङ्ग्यानामर्थानां यं
ज्ञकत्वमुदाहरणं नान्यत्किं पुनरुक्तमित्याशंक्याह निराकांक्षेति वक्तृबोद्धव्येत्यादिक्रमेणोदाहरणे निराकांक्षाप्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः मिथःसं
योगरहितत्रवक्तृबोद्धव्ययोगेयथा अनादरथनुमज्जनरति अन्तेति श्यश्रूरसहिष्णुनानुमानातेन गुप्तमभिलषः पोषणीयः नेच
सर्वदाभयदेत्याह अन्त्रेति दूरमेवशेतेनजागर्तीति अचलन्मार्गनिकटेहमुपभोगयोग्यासाप्रेतविघ्नकानीति कुसितेदिवसं
प्राक्तेपुनर्पुंसकयोर्नियमः तस्मात्प्रतिविलोकयअन्योन्यवदनविलोकनेन विनोदेनतावत्दिनमतिवाहयावरत्य
र्थः रात्रावधिकृतदनोदेकादधश्याधिभागानभितश्शय्यायामाशयिष्टाअपितुमयिमाशयिष्टाअपितुप्रहरचतुरस्य
मपिनिघ्नयनेन क्षीरामहरहरिति निपातआवयोरित्यत्रअर्थेनानुमानमिति एवहिविशेषवचनमेवाशंक्याकादिभवतीति
प्रच्छन्नोभ्युपगमोनस्यात्रेतत श्चव्यंग्यस्याभिधेयत्वमेवस्यात्अत्रनिषेधेवाच्यव्यंग्यवक्तृबोद्धव्यपर्यालोचन
याशक्तेति विधिरूपव्यंग्यार्थप्रतीतिः एवंहिक्रियोगातदन्विकादियोगेचस्वयमुच्चिरुषवाच्यस्यव्यंग्यंकृत्यमुदाहरणंअनेने
तिवक्तृादिक्रमेण तश्चव्यंग्ययोरितिसाहितिसहेत्यादिवक्त्रवेशिव्याउदाहरणंसहकारितेतिविषयशिमान्यपरावाच्येर्थेशक्ति मूलेशब्द
स्यापिसहकारित्वंभवत्येवविधिरूपाभिधेयतयाविनातस्यार्थस्यव्यंजकत्वात् ततःशब्दार्थयोरुभयोरपिव्यंजकत्वंकेवलम

र्यस्यात्रमुख्यत्वंनहितिध्वननंहिशब्दस्येवव्यापारः इतिभट्टेन्दुराजमयूरभट्टमेरुतुङ्गरुय्यकरुय्यकचूडामणिविद्याधरविरचितेकाव्यादर्शकाव्यप्रकाशसंकेतेतृतीयउल्लासः तदेवंशेष
रूपार्थविमुक्तंतत्रसमासोक्तेतिलक्षणमित्यादिनाशब्दार्थयोर्निर्णयंकृत्वेदानीं यत्पूर्वंप्रतिज्ञातंव्यञ्जनाव्यापारः
स्तोभावनाख्यस्तद्भोगीकृतश्चेत्यादिनाशब्दार्थयोर्व्यंजकत्वंकारणत्वेनोपसंहरन्नाह तत्रेति अभिधातावत्व्यक्तस्यनिषेधोव्यञ्जनव्यापारः
समासोक्त्याख्यरूपव्याजस्तुत्युपमेयोपमाश्लेषव्याजोक्तिसमाधिभावोदयादेर्यस्तुमात्रंगम्यमानंयथाव्यंग्यसंस्कारकृत्वेन स्वसिद्ध्यपराङ्मुखः परार्थंस्वसमर्पण
मितियथाभोगकृद्विधेयाभिव्यञ्जनेति पादितंनेतत्तत्रेति भावनाख्यंकारोद्विधेयोकृतः पर्यायोक्तादेर्वस्तुरूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगि
तानिदर्शनसमासोक्तिरूपकारोक्तिव्याजोक्तिरसवत्प्रेय- प्रेयस्ऊर्जस्वदुदात्तभावोदयसन्धिशबलतेतुल्ययोगिताकः उत्प्रेक्षास्वभावोक्तिसमाहितिभ्रान्तिमानसन्देहापह्नुतिव्याजस्तुतिव्याजोक्तिसमासोक्तिरूपकारोक्तिरसवत्प्रेयऊर्जस्वदुदात्तभावोदयसन्धिशबलतेतुल्ययोगिताकः
तानदिर्थंवस्त्वलंकाररसादिरूपविधिधर्मविध्यंशमभ्युपगतमेवकेवलमत्रकारविशेषविषयत्वेनातंकारतयाव्यापिनंगुणत्वंकारणंगुणान्वयो
क्तादिभिःप्रायःसाम्यमेवसूचितंसंघटनाधर्मागुणाःशब्दार्थधर्माअतंकारादयइतिविषयमात्रेणभेदमपिपादनान्तरवामनेनापिसारश्यनि
बंधनायाह्लादनाद्याश्चगुणाश्चयेकेचनकाव्यंतेकेचित्ध्वनिभेदाःतंकारतयेवोक्तेवंगुणविधिरूपनालंकारीतिरात्मेतिकाव्यस्येतुंवक्ष्यो
क्तिजीवितकारेणापिसत्यपित्रिविधेव्यंग्येव्यापारस्याभणितिरेवसंरंभगोचरइतिभणितिधाप्रकारविशेषापरपर्यायवक्रोक्तिरूपव्यापारस्यैवगुणं वक्ष्यो
क्तिजीवितंनव्यंग्यार्थः भट्टनायकेनतुव्यंजनव्यापारस्यभोगतथाभ्युपगतस्यकाव्येशब्दंब्रुवतान्यभावितशब्दार्थस्यस्वरूपस्यव्यापारत्वेवप्राधा
न्यमुक्तंनचाप्यभिधाभावकत्वलक्षणाव्यापारव्योन्मीर्णरसवर्णनासुभगभोगकरव्यापारविश्रांतिस्थाननयोगीकृतः ध्वनिकारस्यत्व
भिधानक्षणानास्यर्थस्यव्यापारत्वेयोन्मीर्णस्यध्वनेर्योनाभिधेयस्यव्यंजनव्यापारस्यअवश्याभ्युपगम्यत्वात्व्यंग्यरूपस्यगुणा

दिशा इत्यपदेश्यानितान्येवनाद्यैकाव्येचेत्तदाविभावानुभावव्यभिचारिशब्दैर्व्यपदिश्यंते॥नेश्वर्य॰

का०१, टीका० यस्मादर्थानुभाव्यते। वागंगोपांगसंकल्पानुभावइतिस्मृतः। व्यभिचारिभिरित्यविविधमाभिमुख्येनरसेषुचरणशीलैः रतेरुपचितइत्तेनाऽनुपचितावस्थःस्थायीभावो
विभावादिभिरुपचितावस्थस्तुरसः सचोभयोरपिनव्यतिरिक्तमाधारमक्षेपेतेकिंत्वनुकार्याभिन्नाभिमतं
नर्तकं। आस्वादयितानुसामाजिक इत्याह। नर्त्तकेपीति। तेन विभावैः प्रतीतिपदंनीतोव्यभिचारिभिरुपचितोमुख्यत्वेनानुकरणीयेरामेरामादिरूप तानुसंधान
वत्तादनुकर्त्तर्यपिनटेप्रतीयमानइतिभावः। किंतुभागवरुद्धभावः स्थायीरसीभवतितुक्रमेणोपचित इत्यत्रकेनचिन्नापिविपर्ययोदृश्यते। यतः इष्टजनवियोगादिभा
वादुत्पन्नोमहान्शोकः क्रमेणोपशाम्यति। नतुदार्ढ्यमुपेतिकोधोत्साहरतीनांचनिजनिजकारणबलादुद्भूतानामपिकालवशादमर्षस्थैर्यसेवाविपर्ययोऽपच
योदृश्यते। तस्मान्नैवभावपूर्वकत्वंरसस्यापितुतद्विपर्ययएवेतिसोल्लटादिव्याख्यानिरस्ता। ततोन्यथाशंकुकोच्याचक्षेरामएवायमयमेवरामइतिसम्यक्
प्रतीतिर्नत्वत्रनर्त्तकए वसकरवीतिप्रतिपत्तिः। नरामोयमितिपर्यालोचनयाबाधकेरामोयमिति तो यामीतिमिथ्याप्रतीतिः।
रामोवानेवस्यान्नयकोद्यवलंबिसंशयप्रतीतिः॥ रामसदृशोयमितिसादृश्यप्रतीतिस्तास्योविलक्षणयाप्रतिपत्त्याचित्रतुरगादिन्यायेननहिचित्रतुरगादौ
एताःप्रतीतयस्तद्वद्यःस्करवीरामोसावयमितिग्राह्येनवेप्रतीतिरस्ति। उक्तंचप्रतिभातिनसंदेहोनतत्वंनविपर्ययः। धीरसावयमित्यस्तिनासावेवायमित्य
पिविरुद्धबुद्ध्यसंभेदाद्विवेचितविप्लवः। युक्त्यापपर्यनुयुज्येतस्करस्यनुभवः कयाविरुद्धासंदेहाद्यात्मिकाअविवेचितेति। असंवेदितानेकरूपतापतिभा
सः। सेयंममेतिगोचरेति। अविरलचित्तो चलेनिकाव्यानुसंधानबलादालंबनोद्दीपनविभावैः शिक्षाभ्यासादनुभावैः सात्विकवाचिकांगि
काहार्याभिनयरूपैस्तथाभ्यासनिर्वर्त्तितंयत्स्वकार्यंकृत्रिमंनिजानुभावार्जनंतत्प्रकटनेनचव्यभिचारिभिः प्रकाशितैः कृत्रिमैः प्रयत्नार्जितत्वया। तथेति

कृत्रिमत्वेन। गम्यगमकेतिचन्द्रैः शीतनिवृत्तिरनुमीयतइति। यतोव्यभिचारिणांनिजानिजानुभावाः संहिकारणस्यापिगमकत्वमेवंविभावादेरपिगमक
त्वमितिरसोवस्तुरूंदरत्वादनुमीयते। नचानुमितमात्रतयैवस्थितइत्याह। रसनीयत्वेनेति। रसनाद्यापारगोचरत्वेनकषायफलचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभव
मुखप्रसेककलनारूपेणहेतुनाअन्यानुमेयविसदृशः स्थाय्यनुकर्तृस्थत्वेनविभावादिभिः प्रत्याय्यमानः। तन्नासन्नपीति। नटेत्वेताविद्यमानोपिचर्व्यमाण
इति। सामाजिकजनास्वाद्यमानोमुख्यरामादिगतस्थाय्यनुकरणरूपत्वादेवचनामांतरेणव्यपदिश्योरस्यमानत्वाद्रसः। विभावादिकाव्यबलादनु
संधेयाः स्थायीनुकाव्यबलादपिनानुसंधातुंशक्यः। रतिःशोकइत्यादयोहिशब्दारत्यादिकमभिधेयीकुर्वंतिअभिधानत्वेननतुवाचिकाभिनयरू
पतयावगमयंति। नाहिवागेववाचिकमपितुतयानिष्पन्नमंगैरंगिकंनेनविरुद्धात्माध्यगाधोपिदुरंतोपिमहानपिवाडवेनेवजलधिः शोकः
क्रोधेनपीयतेइत्यादौनशोकोभिनेयोपिह्यभिधेयः। भानिषतिनोस्तिरंत्यास्तस्याबाष्पांबुशीकरकणोघः स्वेदोद्गमइवकरतलसंस्पर्शादेषमे
वपुषीत्यनेननुवाक्येनस्वार्थमभिदधनाउदयनगतः स्करवात्मारतिः स्थायिभावोभिनीयतेनतूच्यतेअवगमनाशक्तिह्यभिनयनंवाचकत्वादन्या
नतः काव्यबलादपिस्थायीनावगंतुंशक्यः अतएवरुद्रायिपदंसूत्रेभिन्नविभक्तिकमपिमुनिनानोपात्तंरुद्रार्थेनारसनिष्पत्तिरितिरुद्राय्येवर

दयविषयमित्रत्रयोः शभूताव्यापारास्तत्राभिधाभागोयदिशब्दः स्यात्तत्तंत्रादिभ्यः शास्त्रन्यायेभ्यः। श्लेषाद्यलंकाराणांकोभेदः। वृत्तिवैचित्र्यंश्रु
तिदुष्टादिवर्जनंवाकिंचित्करंतेनरसभावनाख्येद्वितीयोव्यापारोयदूशादभिधापिविलक्षणासचविभावादीनांसाधारणीकरणत्वहेतुस्तेनचभाविती
रसोभोगेनानुभवस्मृतिविलक्षणेनसत्वोद्रेकात्प्रकाशेनयस्यानंदस्यतन्मयीयासंविद्भ्रांतिश्चित्स्वभावनिर्वृत्तिधिश्रमःसेवसतत्वंपरमार्थोयस्यतेन
परब्रह्मास्वादसब्रह्मचारिणोतियाचत्। सएवाह। अभिधाभावनाचान्यातद्भोगीकृतिरेवच। अभिधाधामनांयानेशब्दार्थालंकृतीततः। ततोंऽशान्नय
मध्यात्। भावनाभाव्यएवोपिद्रुंगारादिगणोमतः। तद्भोगीकृतिरूपेणव्याप्यतेसद्भिमान्नरः। किंतुकोयंभोगः प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तःसंसारेरसनेतिचेत्।
सापिप्रतीतिरेवेतिभोगीकरणव्यापारःकाव्यस्यरसविषयोध्वननात्मैवनान्यत्किंचित्केवलंनामांतरंनिष्पादनाभिव्यक्तिद्यानभ्यपगमेचनित्योवासंस्वा
रसःस्यान्नतृतीयागतिर्नचाप्रतीतंवस्त्वस्तिताव्यवहारयोग्यं। भावकत्वमपिसमुचितगुणालंकारपरिग्रहात्मकमस्माभिरेववक्ष्यतेकिंतदपूर्वं॥३॥प्रमं
दादिभिरनिआदिशब्दात्कटाक्षभ्रूक्षेपादिभिर्निर्दादिश्चव्यभिचारिभिः। कारणादिभिरिति। कारणकार्यसहकारिरूपैर्लिंगभूतैर्लोकिकीयाचित्तवृ
त्तिस्तदनुमानेभ्यासवतांनाद्यपितोरवप्रमदादिभिर्विभावादिव्यपदेश्यैः स्थायीरत्यादिरभिव्यक्तः काव्येपिचलोकनाट्यधर्मीस्थानीयेनस्वभावोक्तिव
क्रोक्त्यादिप्रकारहृदयेनालौकिकप्रसन्नमधुरोज्ज्वलशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेवरसनार्त्तायमुनिः काव्यार्थानुभावयतीतिभावः॥३

स्यार्थःपदार्थवाक्यार्थैरसेष्वेवपर्यवस्यतइत्यसाधारण्यात्प्राधान्याच्चकाव्यस्यार्थारसाः। अर्थ्यतेप्राधान्येनेत्यर्थनात्वर्थशब्दोभिधेयवाचीरसादीनांत्व
शब्दानभिधेयत्वात्। वासनात्मतयेति। एकघननाप्रतीत्यासर्वेषामनादिवासनाचिर्नीकृतत्वेतत्तोवासनासंभेदात्। साधारणोपायत्वादिति। नटीवि
दूषकोवापीतिलक्षितप्रस्तावनावलोकनेनयोनटरूपनाधिगमस्तत्पुरःसरप्रतिशीर्षकादिनातत्प्रच्छादनप्रकारोप्यपायः अलौकिकभावादिभेद
रूपांगरंगपीठमंडपगतकक्ष्यापरिग्रहनाट्यधर्मीसहितस्तस्मिन्हिसत्यस्येवात्रैवेतदेवचमत्करवंदुःखंचेतिनभवतिप्रतीतिः सरूपस्यनिह्नु
वादूपांतरस्यचारोपितस्यप्रतिभासविभ्रांतिवैकस्मेनस्वरूपेविभ्रांत्यभावात्सत्यतदीयरूपनिह्नवमात्रेणवपर्यवसानात्। एषसाधारणीभाव
सिद्धारसचर्वणोपयोगित्वेनमुनिनापरिकरःश्रितः। अपरिमितभावेनप्रमात्रेति। सर्वप्रमातृणांयोरसनीयः सर्वप्रमात्रतावलंबनेनेवरस्यते
ऽतएवनाटकमंडपांतःप्रविष्टाःसर्वेहृदयसंवादभाजोभवंतीत्युच्यते। तथानिजरुरवादिवशाच्चकथंवस्त्वंतरेसंविदंविश्रमयेदितितत्कूहय
योहनायप्रतिपदार्थनिष्ठेःसाधारण्यमहिम्नासकलभोग्यत्वसहिष्णुभिःशब्दादिविषयमयैर्नानाद्यगानविचित्रमंडपविदग्धगणिकादिभिरूप

रंजनंश्रेत्र्येनाह्लादयोह्लादयंवैमत्स्यप्राप्तासह्लादयीक्रियते।चर्व्यमाणतेकप्राणइति।चर्व्यमाणतेकसारोनतुसिद्धस्वभावोनचचर्वणातिरिक्त
कालावस्थायीअतएवयिभावादिजीवितावधिः।तदस्यास्वादात्माप्रतीतिर्यस्यांरतिरेवभातितत्तएवविशेषांतरानुपहितत्वात्सारसनीयासती
नस्लौकिकीनामिथ्यानानिर्वाच्यानलौकिकतुल्यानतदारोपरूपेति।संक्षेपश्चायंमुकुटप्रतिशीर्षकादिनानावन्नटबुद्धिराच्छद्यतेगाढप्रा
स्फनसंवित्संस्काराच्चकाव्यबलानीयमानापिनतत्ररामधीर्विश्राम्यति।तत्तएवोभयदेशकालत्यागः।रोमांचादयश्चभूयसारतिप्रतीति
कारितयादृष्टादृष्टानटदेशकालनियमेनरतिंगमयंतियस्यांस्वात्मापितहासनावत्वादनुप्रविष्टोऽतएवनतदस्थतयारसावगमः।
नचनियतकारणतयायेनार्जनाभिघंगादिसंभावनानचनियतपरालंबगततयायेनदुःखद्वेषाद्धृदयः।तेनसाधारणीभूतासंतान
वृत्तेरेकस्याएवचासंविदोगोचरीभूतारतिःशृंगारः।साधारणीभावनाचविभावादिभिः।नकार्यइतिविभावादयोनरसनिष्पत्तिहेतव
स्तद्बोधापगमेपिरससंभवप्रसंगान्नापिज्ञप्तिहेतवःप्रमेयभूतस्यकस्यचित्सिद्धस्यरसस्याभावात्।अलौकिकत्वसिद्धेरितिअलौकिकएवा

यंचर्वणोपयोगिविभावादिव्यवहारः।सएवचभूषणंपानकरसास्वादोपिकिंद्राक्षामरिचादिषुदृष्टइतिनत्समानोयंनचैवंरसोऽप्रमेयःस्यात्एव
मेनत्रस्यतैकप्राणोरत्यसौनप्रमेयादिस्वभावः।नहिसूत्रेनिष्पत्तिरितिकथंनेयंरसस्यापितुनहिषयायारसनायास्तन्निष्पत्यानुतदेकायत्तजीवि
तश्चरसस्यनिष्पत्तिरुपचर्यतइत्याह।चर्वणानिष्पत्तेति।सचलौकिकप्रत्यक्षानुमानागमोपमानादिप्रमाणजनितरत्याद्यवबोधान्नथानट
स्थपरसंवित्तिज्ञास्यियोगिज्ञानास्वकरूपवैषयिकोपरागशून्यात्मरामावहितपरयोगिगतेस्वानंदैकघनानुभावाच्चविशिष्यतइत्याह।लौकिक
प्रत्यक्षादीति।लौकिकादास्वादाद्योगिविषयान्यएवायंरसास्वादोयतोविभावादिचर्वणानत्कालसारैवोदितानपूर्वापरकालानुबंधिनी।ज्ञानि
गोनादिविशेषपरामर्शनरहितंज्ञानंनिर्विकल्पंतेनविभावादिसंयोगाद्रसनानिःपद्यतेऽतस्तथाविधरसनागोचरोलोकोत्तरोर्थोरसइतिता
त्पर्येमुनिसूत्रस्येत्यभिनवगुप्तपादाः॥४॥ततोभिव्यज्यतेरसाःप्रतीत्येवचरस्यतेनतन्नोगित्वेनाभिव्यक्तोध्वनिरसौत्यधातुरसवदाद्यलंकारः
विभावनामनुभावानांव्यभिचारिणांचपृथक्पृथक्करसेषुनियमोनास्तिव्यभिचारात्सामग्रीतुनव्यभिचारिणीत्याहव्याप्रादयइति।यद्यपिविभा

॥२७॥२८॥शृंगारेति।सचसजातिसरूपत्वेनहृद्यतयाचपूर्वंशृंगारस्तदनुगामीचततोहास्यस्तद्विपरीतस्ततःकरुणः।ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो
रौद्रःकामार्थयोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानोवीरःतस्यभीताभयदानसारत्वात्ततोभयानकःतद्विभावसाधारण्यसंभावनात्ततोबीभत्सःतृतीयद्वीरेण
क्षिप्तंवीरस्यांतेऽद्भुतःफलमितिततोऽद्भुतः सर्वेचामीरसवप्रधानाःस्वसंविच्चर्वणारूपस्यैकघनस्यप्रकाशस्यानंदसारत्वात्।तथाह्येकघन
शोकसंविच्चर्वणेपिलोकेस्त्रीलोकस्यहृदयविश्रांतिरंतरायशून्यविश्रांतिशरीरत्वात्।उविश्रांतिरूपतैवचदुःखेऽतएवकापिलेदुःखस्य
चोच्चत्वमेवप्राणत्वेनोत्कंरजोवृत्तितांबद्ध्वारित्यानंदरूपतासर्वरसानां।उक्तंचेति।एतएवोपरंजकाइतिभावः।तेनाईतास्थायिकःस्नेहोरस
इत्यसत्।स्नेहोभक्तिर्वात्सल्यमितिरतेरेवविशेषास्तेननुल्यस्ययोरन्योन्यंरतिःस्नेहः।अनुत्तमस्योत्तमेरतिर्भक्तिरुत्तमस्यानुत्तमेरतिर्वात्स
ल्यमित्यादौचभावस्यैवास्वाद्यत्वं।तत्रेतितेषुमध्येशृंगारस्येतिस्त्रीपुंसमालंबनपुरुषौत्तमपुरहर्म्यचंद्रपवनोद्यानाद्यालंबनोद्दीपनरूपविभावाः
पुलकाश्रुवदनरागाद्यनुभावास्तुगुप्तालस्यौग्र्यवर्जनव्यभिचारिकायूनोःप्रारंभादिफलपर्यंतव्यापिनीसुरबोत्तरापरस्परारूढबंधात्मिकारतिः

स्थायीभावश्चवर्ण्यमाणतैकप्राणःशृंगारोरसःउपचारात्तुसंभोगरसैःशृंगारः।लज्जादेर्निषिद्धान्यपीष्टदर्शनादीनिकामिनोयत्रसंभुंक्तः।सं
भोगोपिनचेद्दिरहाशंकातदास्वाधीनेःनुकूलेवाःनादरएवस्यात्।यतःस्वलभावमानीमदनःतथाह्यभिलष्यमाणेवस्तुप्राप्तंचेत्कोभिलाषः
तेनप्राप्तेप्राप्तमपहारिनभिवगतंप्राप्तमित्येवंपरंपराक्रमेणवर्द्धिष्णुरयंकामःपरांप्रीतिंतनोतिअतएवनदृश्याह्यमीलनेसातिशयश्च
मत्कारोमुक्तकेषुपियथाएकस्मिन्शयनेपरांप्रीतिंवितनोतियावीनोत्तरंतावन्नोरतिः।चुंबनादीत्यादिपदाज्जलक्रीडाचंद्रोपवनादिवीटिकाः
कंचुकग्रथनानि।सस्मितायासखीसंवनेनोत्सवः।अपरेतिविप्रलंभशृंगारः।स्मरवास्वादनलोभेनविशेषेणप्रलभ्यतेम्रात्माइतिहृयो
रन्योन्यंरत्युत्पत्तावपिकुतोपिहेतोरप्राप्तसमागमोभिलाषविप्रलंभोयथाचत्सराजरत्नावल्योः।विरहविप्रलंभस्तुखंडितयाप्रसाद्यमा
नयापिप्रसादमव्रजंत्यातनःपश्चात्तयाविरहोत्कंठितयासह।ईर्ष्याविप्रलंभस्तुप्रणयखंडनादिनाखंडितयासहप्रवासोभिन्नदेशत्वे
तद्विप्रलंभःप्रोषितभर्तृकयेतिविभागः।करुणविप्रलंभस्तुकरुणाएवयथारतिप्रलापेषुहृदयेवससीत्रिमत्प्रियमित्यादौ।प्रेमाद्रईत्यनु

वादेनपरिचयादुद्भटरागोदयाभावेपुरितिविधेयांलयस्तन्मयत्वं।निशोतोनःपुरंसरव्युर्भावःसरध्येसेनोपदेशः॥जीवितप्रियइत्यामंत्र
णपदद्वयंप्रियेतिनुसहृद्विशेषणे॥प्रियसखेरित्यस्यविशेषणंनवाच्यं॥१॥हास्यादीनामिति।वर्णदेशकालवयोवेषरीत्यात्विरूपवेषनर्तन
रात्यनुकरणासत्प्रलापविभावोनासौष्ठस्पंदस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावस्यावहित्थालस्यादिव्यभिचारीहासःस्थायीहास्यः।सचोत्तम
मध्यमाधमेषुस्मितहसितापहसितैरात्मस्थस्त्रिधा।तथास्मितादीनांसंक्षोतिजातेर्हसिप्रहसितातिहसितैः।यदापरंहासयतिनदापरस्थोपियन्मुखिः
ईषद्विकसितैर्गंडैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितैः।अलक्षितदिजंधीरमुत्तमानांस्मितंभवेत्।आकुंचितांकिगंडंयत्सस्वनंमधुरंतथा।कासागतंसास्य
रागंतद्धेहसितंभवेत्।अस्थानहसितंयत्तुसाक्षेपंनेत्रतथैवच।उत्कंपितांसकशिरस्तज्ज्ञापहसितंभवेत्॥२॥ईर्ष्यानिद्राविबोधागविभावोदे
वोपालंभनिश्वासस्वरावेदास्तूपांतवैवर्ण्यप्रलयस्तंभकंपाश्रूत्थभावानुभावोनिर्वेदस्तुनिश्चिंताविषादमरणादिव्यभिचारी[illegible]शोकःस्था
यीकरुणः।दारापहारदेशजात्यभिजनविद्यानिंदोपहासस्पर्धाक्षेपादिविभावोनेत्ररागभ्रुकुटीकरणदंतोष्ठपीडनहस्ताग्रनिःश्वासस्रंसपात

का॰श॰टी॰ प्रहरणरुधिराकर्षणाद्यनुभाव अस्यावेगोत्साहादिव्यभिचारीक्रोधःस्थायीभावोरौद्रः। पुरस्ताद्धोत्रव्यभिचारीक्रोधस्य प्राधान्येनरुरुसनीयत्वात्
अस्यचोद्धतंहंतृत्वंयेषांउद्नास्तद्देषधारिणोयेनदास्तेप्रकृतिचर्वणोदयहेतुःभीमादयोहिस्वभावक्रोधनत्वादुद्धतास्तदनुकारिणिनटे
रौद्रआस्वाद्यइतिते ऽप्यत्रप्रकृतिः॥४॥प्रतिनायकगतनयविनयाध्यवसायप्रतापविक्रमाधिक्षेपादिविभावःस्थैर्यधैर्यगांभीर्यत्यागाद्यनुभा
वः स्मृत्योग्यधृतिगर्वामर्षादिव्यभिचारीउत्साहःस्थायीधर्मदानयुद्धभेदात्त्रिधावीरः।यन्मुनिःदानवीरंधर्मवीरंयुद्धवीरंतथैवचारसंवीरमपि
प्राहब्रह्मात्रिविधमेवहि।रौद्रेममताप्राधान्यादनुचितयुद्धाद्यपीतिमोहविस्मयप्राधान्येऽद्भुतेचापत्यंकनिष्ठंतनास्वस्त्रसंतोषंचापास्ययस्तत्वनि
श्चयरूपोऽसंमोहाध्यवसायःसाचोत्साहहेतुरितिभेदः।घ्राणादिविकृतस्वरश्रवणतद्वस्तुकनस्वजनबांधववधादिदर्शनस्तब्धग्रहारण्या
दिविभावंचलद्भुजशिरःकरकंपहृत्पादस्पंदकंठोष्ठशुष्कतानुभावंशंकापस्मारत्रासादिव्यभिचारिभयंस्थायीभावोभयानकः॥६॥अद्भु
तपूतिव्रणकीटादिदर्शनश्रवणविभावोगसंकोचनासामुखविकूणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावोऽपस्मारोग्यमोहगर्वादिव्यभिचारिणो

जुगुप्सास्थायीभावोबीभत्सः॥७॥इष्टदर्शनादिमायेंद्रजालादिविभावोनेत्रविस्तारणरोमांचास्रुखेदसाधुवाददानाद्यनुभावोहर्षवेगजडतादिव्यभिचा
रीचित्तविस्तारात्मविस्मयःस्थायीभावोरसनीयतांगतोद्भुतोरसः॥८॥नरकरिपुणाविष्णुना॥२९॥ ५॥रतिर्हासेति।स्थायित्वमेषामेवजानतांसर्व
हृज्जंतुरियर्तीभिःसंविद्भिःपरीतोभवतिकेवलंकस्यचित्कांचिद्धिकाश्चित्तवृत्तिःकाश्चिदूनाकस्यचिदुचितविषयनियंत्रिताकस्यचिदन्यथारत्यादयोहिस्व
पादित्तस्वकर्त्तव्यतयाप्रलीनकल्पाअपिसंस्कारशेषतोनातिवर्त्तंतेवस्त्वंतरविषयस्यरत्यादेरखंडनात्॥गवयंतिव्याप्नुवंतिसामाजिकानांमनइतिभावा
स्थायिनोव्यभिचारिणश्चानिर्वेदःस्वावमाननेर्ष्यानिर्वासापचयःशंकाऽनिष्टेक्षाअसूयाऽक्षमामदश्रमानंदसंमोहसंभेदःशृंगारादिभिर्मनसःक्रियाविशेष
आलस्यं।इतिकर्तव्यतायामनालंबोमोहः।आवेगःसंभ्रमःजडताऽर्थाप्रतिपत्तिःगर्वःपरावज्ञाविषादोमनःपीडाऔत्सुक्यंकात्राक्षमत्वंनिद्रामनःसंमीलनंअ
पस्मारआवेशःसत्वंनिद्रायागादावस्थाविबोधोधिनिद्रत्वंअमर्षःप्रतिविकीर्षा।नवह्निस्थंचित्तंयत्रपृषोदरादित्वादवह्निस्थमवह्निस्थावेंगितांकारगुप्तिःमति
रर्थनिश्चयउन्मादश्चित्तस्यविप्लवःमरणमिति।आदीर्घकालस्थायित्वेसतिरतिरेकेचित्।मृद्वाणत्यागइतिधात्वर्थविचारात्विषभक्षणपाशबंधादीसन्ये

DR BHAU DAJI LIBRARY

वितर्कः संभावना। विविधमाभिमुख्येनस्थायि धर्मोपजीवनेनस्वधर्मार्पणेनचचरंतीतिव्यभिचारिणस्तेहिचित्तवृत्तिविशेषाजन्ममध्येसतुचित्तविभावाभावान्न
भवंतीत्यपि। तथाहि। ऊतरसायनस्यग्लान्यालस्यादयोनभवंत्येवयस्यापिवास्युर्विभाववशात्तस्यापिहेतुक्षयेक्रियमाणाःसंस्कारशेषतांनानुबध्नंत्येव। नामतः
स्थायस्थिरेशदेति। संख्यावचनंनियमार्थंतेनान्येषांमत्रैवांतर्भावः। ययोद्वेगस्यनिर्वेदेदंभस्याबह्वित्थेक्षुत्तृष्णादेर्ग्लान्यादौ। एषांविभावानुभावाःस्वयमूह्याः।
तथाहिव्याध्यमानाधिक्षेपदारिद्र्येष्टवियोगताडनतत्त्वज्ञानादिविभावोरुदितनिःश्वसितानुपादेयतादयनुभावोनिर्वेदः। एवमन्येपि। शांतोपीति। वैराग्याभ्यात्क
नपरिपाकपरमेश्वरानुग्रहाध्यात्मरहस्यपरमात्मपरिशीलनादिविभावोयमनियममोक्षशास्त्रचिंतनाद्यनुभावोधृतिस्मृतिमत्यादिव्यभिचारीविषयाभिस्व
षक्षयसर्वतोनिवृत्तिरूपोनिर्वेदःस्थायीभूतोरस्यमानताक्षतपोषःशांतोरसः। ननुतत्रहृदसंवादभावाद्रस्यमानतानयुक्तानिवृत्तविषयेच्छाप्रसरत्वेकालेप्र
तीयमानोपिनसर्वस्यश्लाघास्पदनैवंवीतरागाणांशृंगारोनश्लाघ्यइतिसोपिरसत्वान्न्यवतोनचधर्मवीरेस्यांतर्भावोयुक्तोवीरस्यत्वत्साहोद्रमेवंविधइत्ये
वंरूपाभिमानमयोःस्यचाहंकारप्रशमएवैकंरूपमितीहामयत्वनिरीहत्वाभ्यामत्यंतंतयोर्विरोधः॥ आधिकारिकत्वेननुशांतोरसोननिबध्यइतिचंद्रिकाका

रः। अन्येतुचित्तवृत्तिशमएवास्यस्थायीतिमन्यंते। तन्नासत्अभावस्यप्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वेचेतोवृत्तिभावाभावेन। भावत्वायोगात्पर्युदासेत्वस्मत्पक्षएवायंतन्नभ
वतोनेनकाव्यकौतुकेऽभिनवगुप्तेनचनदृष्टोनिर्णीतं। एवंसीदत्यस्मिन्मनइतिशब्दव्युत्पत्तेःसत्वगुणोत्कर्षासावधत्वाच्चप्राणात्मकंवस्तुसत्वं। अथवाऽनुपहतंमनः
सत्वं। तत्रभवाःसात्विकाःभावाःस्तंभस्वेदरोमांचस्वरभेदकंपवैवर्ण्याश्रुप्रलयोऽश्टौसंभोविष्टुंचेननत्वं। प्रकर्षेणप्राणानिलीनेंद्रियेषुलयःप्रलयः
नेचांतरात्मिकाभावशंसनात्मकविकाररूपत्वाच्छरीरधर्मावात्राऽनुभावाअपीति। पृथङ्नोक्ताः। यद्यनिकःपृथग्भावाभवंत्यन्येऽनुभावत्वेपिसात्विकाः॥३१॥
३२॥३३॥३४॥ रसध्वनिमुक्त्वाभावध्वनिमाहरतिरेवेति। यदारतिर्व्यभिचारीचोद्रिक्तावस्थांप्रतिपद्योचमत्कारातिशयेप्रयोजकोस्यातांतदातोभावध्वनी
रित्याहुरजितदूतिः अंगित्वेनव्यंजितोभावएवनपुनारसः। प्रत्यसूयेतिविप्रलंभरससद्भावेप्यसूयास्थितिचमत्कारकृतएवास्वादातिशयःअभिलाषमितिप
रस्परास्थावंधात्मिकायाहिरतेःशृंगारत्वमुक्तं। अत्रनुत्कामनाभिलाषमात्ररूपारतिर्व्यभिचारिभावोनस्थायीएवंहास्याद्याभासोपि। अत्रचिंतेति। अन्योन्या
नुरागाद्यभावेनानोचित्यं। एतच्चशृंगारानुकृतिशाकुंतंप्रयुंजानोमुनिरपिसूचितवान्। आभासोनुकृतिरमुख्यतेत्येकोत्यर्थस्तेननिरिंद्रियेषुनिर्यगादिषु

चारोपणात्तदाभासोयथापर्यालपुष्पस्तवकस्तनीभ्यःस्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः।लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबंधनानि॥रतिश्चोर्यथा॥
मधुद्विरेफःकुसुमैकपात्रेपपौप्रियास्वामनुवर्तमानइत्यादौ।अत्रसंभोगाभासः।भावाभासोयथात्वत्कटाक्षोवत्सीत्सांविलोक्यसहसाप्रियेधनंप्रत्या
त्यसौव्रीडाजडदृष्टिर्मृगीजनः॥७॥भावस्येति।व्यभिचारिणःभावशांतिभावोदयभावसंधिभावशबलतांश्चाक्रम्यव्यंग्याः।उदयावस्थाप्रयुक्तश्च
मत्कारोयथाएकस्मिन्निति।अत्रव्यभिचारिणःप्रशमावस्थापिरसतइवेतिप्रार्थनापराद्भुतः।व्यभिचारिणोःसंधिरेवंचवर्णास्यदंयथाऽसिक्तस्येति।
स्थितिस्तूक्तेतिव्यभिचारीतथांजितइत्यादौजानेकोपपराद्भुतीकराहृता।ननुविभावमुखेनाप्यधिकश्चमत्कारोदृश्यतइतितन्निरपिवाच्यो
नैवंविभावानुभावौरसशब्दाच्यावेवनत्ववर्णापिचित्तवृत्तिरेवपर्यवस्यतीतिनरसभावेभ्योऽधिकंचर्वणीयं।ननुविभावानुभावव्यभिचारिसं
योजनोद्दितस्थायिप्रतिपत्तिकस्यप्रमातुःस्थाय्यंशचर्वणाकृतएवास्वादस्तत्कथंभावइत्यादीनामेतीत्वमित्याहमुख्येरसेपीति॥३६॥७॥एवं
विवक्षितान्यपरवाच्यस्यध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदंविचार्यलक्ष्यक्रममाह।अनुस्वानेभेति।अनुस्वानोऽनुरणनंतत्सदृशीघंटायात्मनुरणनंने

भिधानजशब्दापेक्षयाक्रमेणैवभाति।अशब्दमर्थशक्तिमूलंअनुरणनेनरूपोरूपणासादृश्यंयत्रतादृक्व्यंग्यंयत्रध्व
नीरसतथा॥३७॥तत्रेतित्रिषुयद्यपिशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येशब्दएवव्यंजकस्तथाप्यर्थस्यापिसहकारितास्त्येवार्थेयथाऽज्ञातार्थोपिश
ब्दस्तद्व्यंजकःस्यात्।शब्दशक्तेस्तुकेवलंव्यंजकत्वेमुख्यत्वमित्याह।प्रधानत्वेनेति।अनलंकारमिति।अलंकाररूपाभावेनोपलक्षितंवस्तुमार्त्तमा
वंगृहणेनहिरूपोनरेनिराकृतंयस्तुस्वप्नेपिनस्वशब्दव्याव्योनचलौकिकः।किंतुशब्दसमर्प्यमाणहृदयसंवादिविभावानुभावसमुचितप्राप्ति
निविष्टरत्यादिवासनानुरागसुकुमारस्वसंविदानंदचर्वणाव्यापाररसनीयोरसःसकाव्यव्यापारैकगेऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽचरोरसध्वनिरेवऽदृश्यते
ति।शब्दविषयेसंतापकारिणीप्रसिद्धिःप्रतापः।अत्रगर्जितादयःशब्दाःप्रकरणान्नियंत्रिताभिधानशक्तयएकमेवार्थमभिधायकृतकृत्याएव
तदनंतरंत्वार्थवगतिर्ध्वननव्यापारादेवशब्दशक्तिमूलात्।तत्रकेचिन्मन्यंतेयतएतेषांशब्दानांपूर्वमर्थोनरचित्रंदृष्टंतनस्तथाविधेर्थोनरेदृष्ट
तदभिधाशक्तेरेवप्रतिपत्तुर्नियंत्रिताभिधाशक्तिकोन्यएवतेभ्यःप्रतिपत्तिध्वननव्यापारादेवेतिशब्दशक्तिमूलत्वंचव्यंग्यत्वंचेत्यविरुद्धं।अन्ये

त्वर्थसामर्थ्येनसादृश्यात्मकेनद्वितीयाभिधेयेप्रतिप्रसूयतेतनश्चद्वितीयोर्थोभिधीयतएवनध्वन्यतेतदनंतरंतुतस्यद्वितीयस्यार्थस्यप्रतिपन्न
स्यप्रथमार्थेनप्राकरणिकेनसाकेयारूपणासातावद्वाक्येवनचान्यतःशब्दादितिसाध्वननव्यापारात्।तत्राभिधाशक्तेःकस्याश्चिदप्यनाशं
कनीयत्वादितिप्रकृताप्रकृतयोर्वाक्यार्थयोःसाम्येध्वन्यतइत्यलंकारध्वनिरित्याह।वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वमिति।यथावागावोवःपा
वनांपरमपरिमितांप्रीतिमुत्पादयंतित्यादौगावोरश्मयःस्वरभयइत्येतिसाम्येध्वन्यतेसरश्मिवत्तांतरस्तूच्यतएवपदैर्हिप्रकरणानियंत्रितेःपदार्थाः
स्मिंसमुचिताऽऽऽ

वस्तुध्वनाउदाहरणांतरंणकंकार्यंनिहंतीत्यत्रनिहननलक्षणंभातीत्यत्रभानलक्षणंव्यत्ययेनेत्तिशानिरः शक्तिरित्यादिरूपेण॥३९॥ ७॥ शब्दश
क्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यंहिभेदमुक्त्वा अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यंवाक्यप्रकाशमाह। अर्थशक्त्युद्भवेपीति। अपिशब्दोभिन्नक्रमेतेनव्यंज
कोऽर्थोपित्रिधा। नकेवलमनुस्वानोपमःशब्दशक्तिमूलःसंलक्ष्यक्रमोहिधायावत्तद्भेदोहितीयोपिव्यंजकार्थत्रैविध्यहारेणत्रिधेत्यपिशब्दार्थः प्रौ
ढोक्तीति। प्रकर्षेणाउढःसंपादितिनव्येनवस्तुनाप्राप्तस्तनःकुशलःप्रौढउक्तिरपिसमर्थ्ययित्तव्यवस्त्वर्थ्यणोचितापौढोच्यते। चाहुरित्तिलोकर
त्ने अपरइति। दूरंप्रथमकल्पितः उपमंप्रथमदृत्तिरचितः। स्वतःसंभवी। कवेःप्रौढोक्तिमात्रानिष्पन्नस्तेनकविनानिबद्धोयोवस्तातत्प्रौढोक्तिमा
त्रनिष्पन्नशरीरोवेत्तित्रिधा। असाविति व्यंजकोर्थः इत्तिभणितेननतांगीप्रफुल्लसिलोचनाजाता। अत्रवाक्यार्थेनवस्तुमात्ररूपेणधनस
मृद्धिमयत्वेनममैवभोग्यइतिवस्तुव्यज्यते। अहंतुधान्येनि। उपमानोपमेयभावप्रतीतौनिधुवनविलासोत्कर्षाद्भिनदृनीयत्वेनाधिक्यं
उपमालंकारेणेतिसकलवाक्यवाच्येन। नहुदूरित्तिराजबुद्धिः। प्रथमशिखरेप्रधानशिखरेषेोद्दिग्मातंगानामथोधिगमेनास्तिकी

र्त्तिरित्यहेरेवेन। केशेसक इतिवलामोडिणतिबलात्कारवाचीदेश्यः तस्यविधुरावेरिणइतिसंबंधः। अत्रवाक्यार्थेनवस्तुरूपेणैकस्याःकेशग्रहावलो
कनमन्यस्याअपिमन्मथोन्मादंकरोतीत्यालिंगनस्योत्प्रेक्षाजन्यश्रीमहणेनचवाक्यार्थीभूतेनहेतुनाजातभयाःशत्रवोनष्वागुहास्युगताइतिकाव्य
लिंगंप्रस्तुतस्यचपलायनस्यापन्हवादपन्हुतिश्चव्यज्यतेकविप्रजापतिर्वाचोस्याःकामधेनुत्वात्। लघुयथाभवतिएवंसमंतादपसरतिमन
स्विनीनांमानः। अत्रप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नेनपीडनभीतइवेत्युत्प्रेक्षालंकारेणमानंमुक्त्वालिंगनचुंबनादिकुर्वंतीतिवाक्येवस्तुव्यंग्यं। धेरंब्रह्मा
णंस्थविरंचदाबेइदर्शयति। भुवनमन्यदेवतत्प्रसादाद्विकविगोचरोऽर्थश्चमत्कारकारीनिरवधेःसंपद्यते। एवाचकवेरेवोक्तिःप्रौढा। फणा
वल्लीकवलनात्प्राप्तादरित्वं। ममेमानस्यधीरत्वेनाश्वासंविरचय्यप्रियदर्शनविभ्रंशलक्षणेनेनधीरत्वेनापसृतं। विभावनेतिकार
णाभावेकार्यस्यप्रसादस्यसद्भावात्। तवार्द्राइनखरदनक्षतेर्ममलोचनयोरक्तोऽबहुवचनं॥ अत्रप्रतिवचनवशाद्भूतंभवाक्यंकल्पतइत्क
त्तरार्द्धे। कारेणवाक्येन अमायंतीअवर्तमाना। हेत्वलंकारेणेति। कविनानिबद्धायावत्प्रौढोक्तयानिष्पन्नेनमहिलासहस्रभर्तृकर्म

इतिहृदयेवर्तमानविषयेहेतुत्वेनोक्तमितिहेत्वलंकारेणतन्नोक्तमितिविशेषोऽलंकारोर्थ
शक्त्युद्भवानुरणनरूपोवाक्यप्रकाशोव्यंग्यः॥३९॥४०॥अनुस्वानोपमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यसप्रभेदंप्रकारद्वयंनिरूप्योभयशक्तिमूलानुरणन
रूपव्यंग्यंतृतीयंप्रकारमाहशाब्दार्थेति।चंद्रःकर्पूरमपिसमुत्सहर्षातारकाकनीनिकापि।श्यामारात्रिःकोनाच।अत्रचंद्रेनितारकेनिचशब्दोव्यंज
कःसमुद्दीपिनोनितिसानंदमितिचार्थोपिव्यंजकइतिशाब्दार्थयोरुभयोःशक्त्यारात्रियोषितोःप्रकृताप्रकृतयोरुपमावाक्येव्यंग्या॥भेदाइतितथाहि
लक्षणामूलस्याविवक्षितवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यात्यंततिरस्कृतवाच्योद्वौभेदौअभिधामूलस्यतुविवक्षितान्यपरवाच्यस्याःलक्ष्यक्र
मोरसादिध्वनिरेकःलक्ष्यक्रमस्त्वनुरणनरूपःशब्दशक्तिमूलोर्थशक्तिमूलश्चेतिहिधातत्राद्योलंकारवस्तुव्यंजकत्वेनहिधाद्वितीयोपिस्व
तःसंभवीकविप्रौढोक्तिकृतश्चेतिहिधा।तत्राद्योवस्तुव्यंजकत्वेनहिधाद्वितीयोपिस्व
तःसंभवीकविप्रौढोक्तिकृतश्चेतिहिधा।तत्राद्योवस्तुव्यंजकत्वेनहिधाद्वितीयोपिस्व
ज्ञनुर्विधाइतिहादशभेदोर्थशक्तिमूलःउभयशक्तिमूलस्त्वेकइत्यष्टादशभेदावाक्यप्रकाशाः।तयोरर्थांतरसंक्रमितवाच्योत्यंततिरस्कृतवाच्यो
हिसरत्नमयस्त्रीपुंसमात्मर्तुहर्म्यादिविभावःपुलकःस्वेदकंपास्तुमाल्यादिसम्यग्निवेशनकटाक्षचाटुप्रभृतिर्वाचिककायिकव्यापारलक्षणानुभा
वोधृतिमतिलज्जादिव्यभिचारीसंभोगः।सरत्नलस्त्रीपुंसमात्मादिर्विभावोंगनेत्रश्यामत्वावचोवक्रतासंतापदीनसंचरणप्रलापक्लेशवक्लेशन
याचनवाचनसंदेशदानस्नेहनिवेदनमरणोद्यमाद्यनुभावश्चिंताशोकाग्लानिनिद्रालस्यप्रबोधास्तर्याश्रमस्वप्नजडताव्याध्यपस्मारमरणादि
व्यभिचारीविप्रलंभः॥४१॥७॥शुद्धइतिकाव्यरूपसमुदायापेक्षयाद्वाभ्यांशाब्दार्थाभ्यांउथाउथानंयस्यसतथा।वाक्यएवहिप्रधानंदेयथो
दाहृतंअंतर्गतेति।अन्यइतिद्योत्यापेक्षयातेनार्थांतरसंक्रमितवाच्यादयःसप्तदशभेदाःपरेपिस्फुटस्तथाहि[illegible]हिअर्थांतरसंक्रमि
तवाच्योत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेत्यविवक्षितवाच्यस्यद्वौभेदौअसंलक्ष्यक्रमव्यंग्योलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेतिविवक्षितान्यपरवाच्यस्यापिद्वौ
असंलक्ष्यक्रमोसंलक्ष्यभेदोयेकःक्रमव्यंग्येनुशब्दशक्तिमूलोद्वौएवंचेत्यष्टौचअर्थशक्तिमूलाद्वादशेतिपरप्रकाशाः।नन्विदमुत्तममतिशायिनी
त्यादौसमुदायएवकाव्यविशेषोध्वनिस्तत्कथंतस्यपरप्रकाशतेतिकाव्यविशेषोहिविशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुःसंदर्भविशेषःकाव्यविशेषत्वं

का॰ श॰ टी॰ चनपदप्रकाशत्वेऽपपद्यतेपदानांस्मारकत्वेनावाचकत्वेत्वादित्याशंक्याह।एवंचयवेतियदुक्तंविच्छित्तिशोभिनैकेनभूषणेनेवकामिनी।पदद्योत्येनरूकवे
र्ध्वनिनाभातिभारती।यथाश्रुतिदुष्टानांपेलवादिपदानामसाधार्थप्रतिनवाचकत्वंतदृशाच्चारुरूपंकाव्यंश्रुतिदुष्टत्वमन्वयव्यतिरेका
भ्यांभागेषुव्यवस्थाप्यतेनथाप्रकृतेपिपदानांव्यंजकत्वमुरेवेनध्वनिव्यवहारः।नचध्वनिव्यवहारेवाचकत्वंप्रयोजकंव्यंजकत्वेनतस्यव्यवस्थानात्।मित्रादि
शब्दाइति।अनुपयोगात्मिकामुख्यार्थबाधास्तीतिलक्षणमूलंशब्दस्यार्थस्याविवक्षितत्वादविवक्षितवाच्यत्वं।ततोद्वितीयमित्रादिशब्दाश्राश्वस्तत्वादिलक्ष
यंतोधर्माण्यन्यशब्दावाच्यान्यादरास्यदत्वादीनिव्यंजंतिहृदयवयस्यबहुमतानव्यवसायादिमुह्यंतिविमुह्यंतीति।व्यवसानामचेतनत्वेनैतत्पदमसंभ
वस्यार्थबाधितमोहात्मकमुख्यार्थमनुपपद्यमानत्वादेवाव्यंजनतिरस्कृतवाच्यंविशेषस्फुटत्वादिगुणवनसादृश्याद्व्यवसायादृश्यतत्प्रेक्षपूर्वकारित्वादिध
र्मांतरंध्वनति।प्रसिद्धंचैतदृश्येषुयथाबाल्मीकेर्हेमंतवर्णनेरामस्योत्कोरविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषाराधिरूमंडलः।निःस्वासांधरबादर्शश्चंद्रमानप्रका
शतेअंधइत्कपसंहृतदृष्टिर्ननुजन्मांधस्यदृष्युपसंहारोनास्तिनेत्रंजातांधस्यापिगर्भेदृष्युपघातात्।ततोधशब्दोबाधितमुख्यार्थानुपपद्यमानत्वा
दस्पंतनिरस्कृतवाच्योत्रपदार्थस्फुटीकरणाशक्तत्वंनष्टदृष्टिगतंसादृश्यंनिमित्तीकृत्यादर्शेलक्षयत्रसाधारणविस्थायित्वानुपयोगित्वादिधर्मजा

मरंरंध्रंप्रयोजनंव्यनक्ति।अंधोयंपुरोपिनपश्यतीत्यत्रत्वक्षतिरस्कारोनास्त्यंतंदृष्टत्वादर्शस्योद्गमारोप्यमाणमपिनसह्यं॥विवक्षितान्यपरवाच्य
स्यालक्ष्यक्रमव्यंग्योयथालावण्यमिति।लावण्यंसंस्थानमुच्यिमाअवयवव्यतिरिक्तंधर्मांतरमेवकांतिःप्रभातदारूढादकारिलावण्यंअसौ
अप्याधिकाकांतिःतद्रूपंवचसोप्यगोचरंसवचःक्रमःसातिशायिविभ्रमैकास्पदमितिलावण्यादिगतस्वरसंयेषांनंतगुणगणस्मारकाणि
तदादिपदानिसातिशायिप्रलंभावेगाधिष्ठानवर्तांव्यंजंति।यद्यपिसूर्येणैनेनवाक्येनाधिप्रलंभरसोव्यज्यतेतथापिस्मरणोद्दीपनंतस्य
वण्यादिसातिशायिविभावत्वमेनीतिपदप्रकाशिता।भीमाननेतिपदंव्यंजकंयुक्तनेति।भयस्थाकृत्रिमत्वप्रकाशनात्।भावादीनामिति।भा
वनदभासभावशांतिभावोदयादीनां।तस्येवलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदेशब्दशक्तिमूलोद्दावलंकारवस्तुध्वनीक्रमाद्यथारुधिरेतिघटकितंसंबद्ध
ना उपमोनमिति।भीमइतिपदंवर्णनीयसमाधिकरणतयाप्रयुक्तमनुरणनरूपतयाप्रकृताप्रकृतयोःसाम्यंप्रतिपादयतीत्युपमालंकारोव्यं
ग्यः।शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोवस्तुध्वनिःपदप्रकाशोयथाभुक्तीतिभुक्तिःकोतोपभोगोपिमुक्तिरूद्रेगव्यापारादपिएकोत्तःसंकेतस्थान
मपिसतःस्कंदरस्यागमनंशोभनमनुभूय।अत्रकाचित्संकेतदायिनमेवमुख्यमाहत्यादीसतीतिवस्तुसदागमपदेनप्रकाश्यते।अन्यार्थयो

र्वैसदृश्यमात्रोपमा।अर्थशक्त्युद्भवेप्रभेदेस्वतःसंभविनावस्तुनावस्तुध्वन्यंग्यत्वेपदप्रकाशितायथासायमिति।अत्राधुनेतिपदंवस्तुस्वभावंस्वतःसंभा
वितशरीरार्थशक्त्यानाधिकायाःसंभोगरसेदरूपंवस्तुमात्रंध्वनति।एवंचेतिअशेषवयपदयोरर्थोवस्तुमात्रस्वभावोस्वशक्तिमाहात्म्यादतिशा
योक्त्यलंकारंध्वनतः।क्षणदारात्रिःअक्षणोत्सवः।अघनेरक्षाहेतुः।अघीनामेडकानांअसनंप्रेरणंतदेवव्यसनंक्षणदाकथमक्षण
देत्यादिश्रुत्यादिविरुद्धास्तनःशब्दशक्तिमूलोविरोधस्तद्रोनच्वर्थेपरार्थेपरत्वमेवपरांशुरवमित्यर्थांतरन्यासेननिवर्तितवान्वस्तुमि
तिवस्तुसर्वपदेव्यज्यते।गोसम्मीतिप्रभातेआसीदधरोस्तानकामलदलमितिपदार्थोरूपकरूपःस्वभावशक्त्याकाव्यलिंगंध्वनति।महीरसतु
लंचेअनंतंलज्जायेत्यर्थः।काव्यलिंगमित्यलंकारोहेतुश्चपरिचुंबनादिकोम्लानत्वस्यान्यथानुपपत्तेः।राईस्निग्धराधिसममेकामः।चित्तमा
श्लिष्यतीत्येतावानयमर्थोवस्तुरूपःकविप्रोढोक्त्यास्मरस्यराज्येकामिनोभूत्वास्तेचोपभोगनिष्ठत्वात्स्मरादेशप्रराज्ञतिवस्तुव्यनक्ति।अरा
लेवक्रेनारुण्यरूपोसतिदरूव्यतिकरंमिश्रीभावंअवस्थाअभिलाषचिंतनाद्यादृशातासांचान्योन्यविरुद्धानांयोगपद्यमसंभाव्यमितिविरो
धालंकारोध्वंग्यः।चार्यमाणोपिपुनःसंतापकदर्थितेनहृदयेनस्तनभरवयस्येनस्तनभरोहिविषमोन्नतत्वाद्धारंचरुयन्मित्रीचूसः।

विशृंखलजातिर्नचरत्यस्याहारःकिंतुकंपमानएवास्तेनत्वृद्धति।विस्रब्धजातित्वलक्षणःपदार्थरूपोहेतुः।हेत्वलंकारेणेति।काव्यलिंगेनसंबंध
श्यामस्तांगोधर्मिहृदःकलिंतलुलितनिजदेहस्तस्याःस्कंधेनबलंलब्धास्मरेजयति।स्मरइषस्मरःसद्यभिलाषमुत्पादयति।कविप्रोढोक्तीति
कचेरेवसमयितव्यवस्तुपर्यायकुशलोक्तिः।नवपुष्पितामामृगांकस्यकस्तमसिप्रदोषरजनीवकांतवाद्यप्रदोषरजन्यांहिक्षणमात्रंप्रथम
मनुरक्तश्चंद्रोभवति।अत्रकविनास्वेहितावस्त्रीपानिवद्धांतप्रौढोक्त्यानिष्पन्नेनवाच्येनवस्तुरूपेणतस्यांप्रागेवरक्तइतिवस्तुनवपु
ष्पितामामृगांकस्येतिप्रदोषरजनीवेतिपदप्रकाश्यमर्थशक्तिमूलतयाव्यज्यते।अंकपालीआलिंगनंसेवसरवीतयानिविडयांतरंगया
चहारोनिधारितएवोद्वियमाणोऽधिकीभवन्स्पर्शाविघातहेतुत्वात्।घनालिंगनेनहारस्योद्वितत्वमित्यर्थः।एतावत्तुमयापिदृष्टंततःकथंरमि
तंनं।अत्रकविनैवहृद्बक्त्रप्रौढोक्तिरूपशरीरेणव्यंजकेनवस्तुरूपेणकथमितिपदद्योत्योर्थशक्तिमूलतयाहारछेदानंतरभाविनोरतस्या
धिक्यमितिव्यतिरेकालंकारोध्यज्यते।।विशृंखलांचादृष्ट्वाघटनदारस्यईप्सितेनात्मागुरुकरणेपातयित्वाविभिन्नः।स्पर्शव्याजेने
त्यत्रव्याजपदेपनुतिः कविनायानिषद्यावस्त्रीसखीतप्रौढोक्त्याश्चश्रुतेबोधयितेइतिवस्तुध्वनति।ज्योत्स्नयामधुरसेनचवितीर्णेत्ता

का०शा०टी० रुण्याउत्सुकमनाबहापिनबोदे वहरतीत्यत्सुकशब्दः। अत्रकविनिबद्धायाविदग्धावल्लीतप्रोढोक्तिनिष्पन्नेनकाव्यलिंगेनार्थशक्तिमूलतया
परवधूपदद्योत्यःप्रतिषेधइवेष्टस्येतिनिषेधरूपआक्षेपालंकारोव्यंग्यःप्रबंधेपीति। विवक्षितान्यपरवाच्यस्यध्वनेरनुरणनरूपव्यं
ग्यभेदेअर्थशक्तिमूलाद्दशभेदाःप्रबंधेपिनिमित्तभूतेव्यंजकेसतिव्यंग्यतयाज्ञेयाः। तत्रार्थः स्वतःसंभवीकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नस्तन्नि
वद्धवक्तृप्रौढोक्तिरुत्तमशरीरोवावस्तुवालंकारोवासोप्रत्येकंचस्वस्वालंकारव्यंजकइतिद्वादशभेदाः। कालधर्म्ममरणंप्रबंधएवेति। प्रबंध
प्रतिपाद्येनत्वर्थेनरघुगोमाख्योर्भरणादिप्रायोव्यज्यतेसचाभिप्रायःशांतरसनिष्ठएव। यथावामधुमथनविजयेपांचजन्योक्तिरु
अन्येत्विति। वस्तुनोलंकारव्यंजकत्वेलंकारस्यचप्रत्येकंवस्वलंकारव्यंजकत्वेइत्यादयः। यथापदेयाक्षेवालक्षक्रमव्यंग्योरसादिर्ध्व
निस्तथापदांशादिष्वपीत्याहपदैकदेशेतिपदांशाश्चप्रकृतिस्यादित्यादिसंबंधकालवचनपुरुषव्यत्ययपूर्वनिपातविशेषविभक्तिम
दितोपसर्गनिपातसर्वनामप्रतिपदिकाव्ययीभावकर्मभूताधारादिविशेषाः रचनाशब्दार्थघटासंघटनाः समासामध्यमसमासादी
र्घसमासेतित्रिधा। यद्यपिविभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिरेवरसास्वादेनिबंधनंतथापितेविभावादयोयदाविशिष्टेनकेनापिपदांशा

DR BHAU DAJI

दिनाऽर्थ्यमाणारसचमत्कारविधायिनोभवंतितदापदांशादीनामसोमहिमानभावर्णानामपिश्रुतिसमयोपलक्ष्यमाणोऽर्थानपेक्ष्यपिश्रोत्रैक
ग्राह्योम्टदुपरुषात्मास्वभावोरसास्वादेसहकार्येव। अतएवर्णोचितनिमित्तसप्तमीतेषुसत्स्वित्यर्थः। एवंपदेष्वन्यइत्यत्रापिसप्तमीवर्णादीनां
निमित्तत्वमात्रमेवविभावादिसंयोगाद्विरसनिष्पत्तिरित्युक्तं। वर्णाश्चस्वरूपमात्रमेवाभिदधतःश्रोत्रेंद्रियपथमासाद्यरसमभिव्यंजंतीति। अभि
धात्रमूलमस्त्येव। रसादयस्तिरसभावतदाभासभावशांतिभावोदयभावसंध्यादयः। रतिर्केलिस्तनिवसनश्वासोत्करकिरलयरुद्धनयनयुग
श्वतस्यसमानेपिस्थगनप्रयोजनेसाध्येतुस्मेचलोचनत्वेदेव्यापारिबंधनेनयस्यनिरोधःसंपाद्यते। तद्भगवन्तस्तृतीयंनेत्रंजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्त
तेइत्यर्थात्। तदेवेतितृतीयंनेत्रं। सशपथमितिअपालक्तइतिपादानतइत्यभयसंबद्धंक्रियाविशेषणंकरयुगलेलसंतीयबद्धुभबंधनायनीवी
तयानिबंधःसंरोधनंयत्रकृतःप्रणामःपादपतनंचयत्रेतिबंधरणक्रियाविशेषणेप्रकृत्युतेत्यनेनयाकिलप्रार्थितासीत्सेवानंगीकृत
मार्थनतयाचेमनस्यभाजिप्रियेऽपसरतिरतिंतस्यबनितांतरंरसमागसाशंकयाप्रार्थिकाजातेतिव्यज्यते। एवंचप्रेम्णोविचित्रत्वं। पदत्रयमेवया

वन्नयातिनावद्वत्तइतिप्रेमातिशयोध्वन्यते। यथावातद्वेहंनतभित्तिमंदिरमिदमित्यादौअत्रदिवसार्थेनात्यंतासंभाव्यमानतास्यार्थस्यंध्वन्यतेत
दितिप्रकृत्येशाश्चात्रनत्तिभिस्तीत्येतत्प्रकृत्येशसहायःसमस्तामंगलभूतांमूषकाद्याकीर्णतांध्वनतितदितिकेवलमुच्यमानेत्यर्थेषोपि
संभाव्यते। पथीति। प्रथमतराचतीर्णवर्षासमयसमुल्लसितसकंदरपदार्थसार्थसमर्थितानुकूलशक्तिःस्मरःसरसहृदयविकरतावि धायी
वर्तते। मानिनीमानदलनदुर्ललितशौर्यविभवेचास्मिन्। कुसुमशरनिकरनिपातकातरितांतःकरणानांमानिनीनांमानचर्चापिनाभू
न्। किरणस्येतिवर्त्तमानकालाभिधायीतिप्रत्ययोऽतीतानागतरहितकिरणस्येव मानस्यनिःपाद्यमानत्वेनोत्कर्षंव्यनक्ति। सिद्धत्वमिति
निवर्त्तनलक्षणेधात्वर्थस्यनिःपाद्यमानतामनादृत्यनिःपन्नत्वेनाभिधानंचमत्कारेकारिपरिनिष्पत्तिंयावत्साध्यत्वेनोक्तोप्रस्तुतस्यार्थ
स्यदुर्बलःपरिपोषलंभतःसिद्धत्वेनाभिधानंनिष्पन्नत्वाच्चप्रकृतार्थंपुष्णाति। प्रसादपर्यंतमास्तइत्यार्थालिरवंत्रित्यस्यभवतिननुलिरवती
त्यस्यासर्वत्रस्तुवादीनामभिप्रायविशेषाभिव्यंजकत्वंसत्वभिव्यक्तौभिप्रायोयथास्वंविभावादिरूपतादारेणरसादीन्व्यनक्ति। म्वाम

सं रुहाप्रर्थितग्रामजातापष्ठाइतियदिहिनायरिअपइणोरत्थकच्चेतेनदासंबंधमात्रंस्यात्। यदातुसाक्षात्पत्नीतदानागरिकाणांदक्षस्त्रीणां
येपतयोरागेभरतरलितास्तानपिहरामीतिव्यज्यते। आसीदित्यनेनातीतकालनिर्देशाद्दारग्रहेःकथाशेषत्वंध्वन्यते। बहुलमित्यनेक
भंगिवैचित्र्यंध्वन्यते। दीपकतामिति। अयंहिवाक्यार्थःप्रवासविप्रलंभशृंगारविभावनयाविभाव्यमानोरसवान्। चंचललोचनायामंथिता
रुचिर्येनतत्तथेतिचेतोविशेषणं। कश्चिन्निर्वेदवांश्चित्तंप्रत्याह। माहमानंमुक्काइत्यादिविलोकयप्रहासइति। प्रहासेचमन्योपपदेमध्यमैः
पुरुषोमन्यतेश्चोत्तमः। किंत्वमेवंमन्यसेयथाहमनयासहविहरिष्यामीतित्यत्रार्थः। येषांदोर्बलमेवकेवलननीतिमार्गोदुर्बलास्तेयेपिपरा
क्रमरहितास्तेरपिकिंकार्यंपराक्रम[illegible]नयेनिहतेहरसमासेनयशब्दस्यात्रस्वरलोपेपराक्रमस्यप्राधान्येनार्थत्वात्सूर्वनिपातः।
अपवर्गःफलप्राप्तौक्रियासमाप्तिस्तत्रतृतीयोक्तेतित्वयाजेतमितिध्वन्यते। विधुरैःशत्रुभिःअंगकैरित्यनुकंपेरंगाणांसोकुमार्यादित्यं
ग्यं। पुनर्जन्मनीतिद्वितीयमात्रेपुनःशब्दः। प्रध्वंसादित्यत्रप्रशब्दःप्रकर्षद्योतनान्निर्विवेकत्वातिशयंध्वनति। द्वित्राणामप्युपसर्गाणामे

का॰शा॰टी॰ कत्रप्रयोगेरसव्यक्त्यपेक्षयेवयथा। प्रभ्रम्यत्यत्तरीयंचिषितमसिसमुद्दीप्यवीतावतीनित्योदो। तथामनुष्यत्वासमुपाचरंतंस्वबुद्धिसामान्य
पं कृतानुमानाः। योगीश्वरेरप्यनुबोधमीसंवांबोद्धुमिष्टंत्यबुधाःस्वतर्कैः। अत्रसम्यग्भूतमुपाश्रुत्वाआसमंताच्चरंतमित्यनेनलोकानुग्रहेक्षा
तिशयस्तत्तदाचरतःपरमेश्वरस्यध्वन्यतेतुल्ययोगितेति। तुल्ययोगितालंकारस्यवीररसनिष्ठत्वादितिसेवद्योत्याचइतिनिपातस्येति
जातावेकवचनं। निपातानांचद्योतकर्त्वप्रसिद्धमपीहरसापेक्षमोक्तं। यदाहुःस्वातंत्र्यप्रयोगाभावात्पदादिलिंगसंख्याविरहाच्चद्योतक
वेलक्ष्यण्येनद्योतकानिपाताइति। तेषांचद्वित्राणांरसव्यक्त्यर्थंप्रयोगोयथाअहोबतासिस्पृहणीयवीर्यः। अत्रह्योनतेत्यनेनश्लाघातिशा
योध्वन्यते। राघवानंदेरावणमुद्दिश्यकेकयीकर्णेकोरामइति। रामशब्दार्थोदाशरथिरूपोजामदग्न्यावजयवालिवधादिधर्मोत्तरपरिणतः। अ
सावित्कत्कर्षातिशयशालीभुवनेषितिसर्वथैवनत्वेकस्मिन्गुणाःषट्संध्यादयः। गुणैरितिबहुवचनमनेकसंगिवेद्यंध्वनति। तेनसर्वना
मादिभिरलक्ष्यक्रमव्यंग्योवीररसःप्रकाशितः। नत्वभावमुखेनेति। भाग्याभावादितिनोक्तंकिंतुविपर्ययादितितत्तः सत्यस्माकंभाग्या

विपरंतेषांमन्यथाभावइतिध्वन्यते। तरुणिमनीति। भ्रुवोःसंबंधिन्यरुणभागेमदनधनुषःसमीपेपठतिसतीत्यर्थः। भ्रुवोरुत्तंशिष्यइवमद
नधनुश्चोपा॥॥॥॥॥॥ध्यापस्तत्रवक्रमितिशिष्यस्याप्यतिवक्रत्वंध्वन्यते। आधारस्यकर्म्मतापत्तेर्मौलिमिति। एषामितिरूमनिजादीनां। ए
वव्यंजकत्वमिति सएवव्यंजकभावः। विभावादिव्यंजनहारतयापारंपर्येणे॥॥॥॥॥ त्यर्थः। एवमिति। यथान्यत्कारोद्यमेवमेमदस्य
दूतिबहुवचनंश्लाघ्यश्लाघ्यमद्भावोममानुचितइतिसंबंधानोचित्यंक्रोधविभावंध्वनति। तपोविद्यतेयस्येतिपोरुषकथाहीनत्वंतद्धितेनमत्वर्थीयेनाभिव्यक्तं। न
त्रापिशब्देननिपातसमुदायेनतापसस्यसतःश्लाघ्यतायाअप्रत्यंतासंभाव्यमानत्वंव्यज्यतइत्यादि। सर्वएवोद्दीप्तव्यंजकः। अशाद्दात्मकनेत्रत्रिभागादीनामपिव्यंजक
त्वं। यथाग्नेर्दाहयोगान्ननवदनयासन्निधानेगुरूणांवहूत्कंपस्तनकलशायोर्मध्यमंतर्निपम्य। निर्वेत्यकंठंत्रिभिवननयायस्समुत्सृज्यवाष्पमध्यासन्नश्चकितहरिणीहा
रिनेत्रत्रिभागः। अत्रप्रभासन्निप्रलंभोद्दीपनंत्रिभागादिशब्दसंनिधौस्फुटंभातीति। वचनरचनानामिति। नत्रसंघटनाप्रकाशासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योयथावंचद्भुजभ्रमितचंडगं
दाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्यसुयोधनस्येति अत्रदीर्घसमासासंघटनाकर्णसरणिमागतेवदीप्तंरसंरौद्रंव्यनक्ति। यद्यप्यत्रवर्णवाक्यादेरपिरौद्रव्यंजकतानथापि

संघटनापिभवत्येवव्यंजिकेनिकार्येदाहरणमेतन्नानियमोदाहरणं।साक्षात्माधुर्यादयोरसधर्मायेगुणास्तद्व्यंजकत्वमेवतद्द्वारेणतुरसस्योत्कर्षहेतवश्च्यन्ते।प्रबंधे स्थिति।यथायथंप्रतिपपादयिषितरसभावाद्यपेक्षयाविभावानुभावव्यभिचार्यौचित्यचारुणःकथाशरीरस्यविधिःप्रबंधेरसादिव्यंजकत्वेनिबंधनं।शृंगारवर्णनेयक्ता हिनादृशीकथासंश्रयणीयास्यायेनऋतुमाल्यादेर्विभावस्यस्त्रीत्वादेरनुभावस्यहर्षधृत्यादेःसंचारिणःस्फुटएवसद्भावः।तत्रेनिबन्धेयदिरसाननुगुणंस्थितिंपश्येत्तदानींभंक्त्वापिस्वतंत्रतयारसानुगुणंकथांतरमुत्पादयेन्नहीतिहासवशादेवनिबद्धव्यंतत्रनिर्बन्धस्तिद्वेःयदुक्तंकथाशरीरमुत्पाद्यवस्तुकार्यंतथातथा।यथारसमयं सर्वमेवतत्प्रतिभासते।संधीनांचमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्यानांनांदीनांचोपक्षेपपरिकरन्यासावलोकनादीनांघटनंरसादिव्यक्त्यपेक्षयायथारत्ना कल्यांधीरललितनायकस्यधर्म्माद्यविरुद्धसंभोगसेवायामनौचित्याभावाद्राज्यफलानुबंधिकन्या लाभफलोद्देशेनप्रस्तावनोपक्रमेपंचापिसंधयोऽवस्थापं चकसहिताःसमुचितसंध्यंगपरिपूर्णाअर्थप्रकृतियुक्तादर्शितारएवननुकेवलायाशास्यस्थितिसंपादनेछयायथावेणीसंहारे रत्नावल्यांविक्रमोर्वशीयेमालतीमाधवेतिविशेषनस्तुशृंगारः।एवंरसादीनामिति।रस भावतदाभासभावशांत्यादीनांपदैकदेशरचनावर्णप्रबंधेषुव्यंग्यत्वात्प्रत्येकंभेदाः।पूर्वगणितास्यांतुअवाक्यपदप्रकाशलक्षणाभ्यांषट्वाक्यपदे चरसादयदुत्कर्षकं॥४॥५॥एकपंचाशद्विति।वाक्येर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्योऽष्टादशपदेससदशप्रबंधेचार्थशक्तिमूलाद्वाद्शरसादीनांतुपदांश रचनावर्णप्रबंधप्रकाश्यत्वाच्चत्वारः।सर्वमीलनेषुद्वाएकपंचाशद्भेदाः।तत्रलक्ष्येध्वनिर्भवन्नेकाकीचाभवतिस्वभेदैःसंसृष्टोवास्वप्रभेदैः संकीर्णोवेत्याह।तेषांचेति।स्वप्रभेदैरिति।एकपंचाशतांशद्वानांस्वप्रभेदैरेकपंचाशतागुणनेजातानिषट्त्रिंशन्निशतान्येकाधिकानि२६०१तेषां पुनरपिससंदेहत्वेनांगांगिभावेनैकवाचकानुप्रवेशेनेतिन्त्रिधासंकरेणसंसृष्ट्याचैकविधयेतिचतुर्भिर्गुणनं।शुद्धभेदैरित्येकपंचाशता ।तत्रस्वप्रभेदद्वयसंकीर्णःसंशयास्पदत्वेनयथा।क्षणादुत्कंसवःतत्रनिमंत्र्याहताहेदेवरणधानेजापयाकिमपिभणिता

रोदितिशून्यवल्लभीगृहे।अनुनीयनोचरांकीसानावद्देवरानुरक्तांतज्जायायाचिदिभवत्तांतयाकिमप्यक्तेति।उभयतःकलहयितुंभ्रात्रजा
यायाएषानुक्तिः।अनुनयइति।एकोनोचितेनसंभोगेनपरितोष्यतामित्येवंरूपेर्थांतरेवाच्यस्यसंक्रमणं।असाध्यांचानुनयस्यानुप
योगान्मुख्यार्थबाधः।मदिरालंतावदस्यामेवानुरक्तइतीर्ष्याकोपतात्पर्यादनुनयमन्यपरंविवक्षितं।अनुनयशब्दार्थोहिघेटाद्यातायते
उपभोगश्चानुरणनायतेउभयतश्चस्वाभिप्रायप्रकाशनादेकतरनिश्चयेसाधकबाधकप्रमाणाभावादर्थांतरसंक्रमितवाच्यविवक्षि
तान्यपरवाच्ययोःसंदेहेनसंकरःविवक्षितस्यहिस्वरूपस्थास्येवान्यपरत्वं।संक्रांतिस्तुनस्येवतद्रूपतापत्तिःस्निग्धश्यामलेतिस्निग्धयाज ७ध
रूपसंबंधसरसयाश्यामलकांत्यालिप्तमाकुरितंनभोयैः।वेल्लंत्योजृंभमाणाःप्रहर्षवसादूलाकाःसितपक्षिविशेषायेषुसत्सुएवंविधा
मेघाअस्मोनभस्तावदुरालोकंवर्त्तंते।दिशोपिदुःसहायतःसूक्ष्मजलौघहारिणोवाताइतिमंदमंदत्वमेषामनियतदिग्गमनंचबहुवचनेन
सूचितं।तर्हिगुहासुक्वचिन्प्रविश्यास्यतामित्याहपयोदानांयेसुहृदःरत्नेषुसत्सुशोभनहृद्यामयूरास्तेषामानंदेनहर्षेणाकलाःषड्जसंवा

दिन्योमधुराःकेकाःशब्दाविशेषास्ताश्चसर्वेपयोदवर्त्तांतंस्मरयंतिस्वयंचदुःसहाइतिभावः।एवमुद्दीपनविभावोद्बोधितविप्रलंभःपरस्पराधिष्ठानत्वा
द्वृत्तेर्विभावानांसाधारण्यमभिमन्यमानइतएवप्रभृतिहृदयेप्रियांनिधायेवस्वात्मवर्त्तांतंनाद्यदाहकामंसंक्षिपन्।दृढमितिसानिश्चयंकठोरहृद्य
वृत्तिरामशब्दार्थध्वनिर्विशेषाचलाक्षादानायकठोरहृदयपदं।यथातद्देहमित्यत्रेपिनतांनिवृत्तीति।अन्यथारामपदंदशरथकुलोद्भवत्वकौशल्या
स्नेहपात्रत्वबात्स्यचरितादिधर्मांतरपरिणतमर्थंकथंनाधनेत्।अस्मीतिसरावाहंभवामीत्यर्थः।सर्वंसहइति।सर्वाथस्यसहनेकर्मभावेनवि
शेषणतयोपात्तस्योत्कर्षाधायितयाप्राधान्येनविवक्षितत्वान्नतेनसहसदृशोन्यभावःकृतः।वनवासादेरपिसर्वार्थितःपाप्तित्वात्।प्रत्ययोत्पत्तौतु
न्यग्भूतकर्मभावःसहनेकर्त्रंशएवस्फुटीभावेनकर्मांशस्तत्रैवप्रत्ययोत्पत्तेस्ततोविसदृशविधेयांशत्वंदोषःस्यात्।वाच्यंतुयद्यपिशब्दक्रियायाः
प्राधान्यंतथापिविवक्षाकृतसाधनानामपितत्प्रतीयत्तएवचैदेहीति।सहजसौकुमार्यसमर्थकंमेघकालोचितसुंदरपदार्थदर्शनासहत्वे
नतस्याःकातरत्वंसूचयतिएतदेवपूर्वस्माद्विशेषाभिधायिनस्तुशब्दस्यजीवितं।भविष्यतीतिक्रियासामान्यंतेनाकिंकरिष्यतीत्यर्थः।अथवभ

वनमेघास्याग्रेसंभाव्यमिति।उक्तप्रकारेणहृदयनिहितांप्रियांसकरुजलधरादीनांउद्दीपनविभावानांसाधारणत्वावधारणादिनास्मरणेनवेदेही
तिशब्देनकथंभविष्यंतीतिविकल्पपरंपरयाचप्रत्यक्षीभावितांहृदयस्फुरनोन्मुखींससंभ्रममाहहहाहेतिदेवीतिकृत्वाभिषेकाहिदेवीतस्याश्च
राजवत्युक्तंधैर्यमित्यर्थः।संसृष्टिरिति।लिप्तशब्देनकांतेःकुंकुमादिवद्हेपसाधनत्वाभावाद्वाधितमुख्यार्थेनस्वार्थगतेषक्तिरोधीयमानत्वा
द्भेदोधर्मस्तत्तद्दशेषक्तिरोधीयमानत्वादिधर्मयोगात्कांतिसंपृक्तोर्थोलक्ष्यते।एवंसहृदयहृदयेनार्पितयोर्दानामचेतनत्वेनमैत्रीसंबंधाभा
वाद्वाधितमुख्यार्थेनसहृदयतायेसोमुख्यादयोधर्म्यास्तत्तद्दशसोमुख्यादिधर्मयोगिनःपयोदादेर्मुख्यामयूरालक्ष्यंते।ततोवाच्यस्यानुप
पद्यमानत्वादत्यंततिरस्कृतवाच्यध्वन्योर्द्वयोरपिचप्रधानत्वात्परस्परनिरपेक्षातिलतंदुलन्यायेनसंसृष्टिः।ताभ्यांसहेति।अत्यंततिरस्कृ
तवाच्याभ्यांरामशब्दस्यापिप्रतिपन्नत्वात्संज्ञिनोवाच्यमनुपयुक्तमितिमुख्यार्थबाधेतद्धर्मसमवायेनरामशब्दोधर्मांतरपरिणतेमर्थेल
क्षयतिव्यंग्यंतुधर्मांतरप्रयोजनरूपंराज्यनिर्वासनवनवाससीतापनयनादयस्तेव्यंतद्वारेव्यत्वादभिधाव्यापारेणाशक्यसमर्पणं

मदुक्तंउक्तयंतरेणाशंक्यंयत्तच्चारुत्वंप्रकाशयन्।शब्दोव्यंजकोविभ्र न्युक्तेर्विषयीभवेत्।एषएवसर्वत्रप्रयोजनरूपप्रतीयमानत्वेनोत्कर्ष
हेतुर्मंतव्यः।ननोरामशब्दस्यवाच्यंदाशरथिरूपंव्यंग्यधर्मांतरपरिणतमितिस्वपरत्वेनानुपात्तत्वाद्विवक्षितवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यस्य
परप्रकाशस्यध्वनेरनुग्राह्यस्याव्यंतातिरस्कृतवाच्याभ्यामनुग्राहकाभ्यांसहसंकरस्तथाभूतदुःसहविभावसहनंह्यनुग्राहकमर्थांतरसंक्रम
णस्य।तथाहिकस्मिन्नेवरामपदेव्यंजकेर्थांतरसंक्रमितवाच्येध्वनिःआलंबनोद्दीपनविभावोदैन्याद्यनुभावव्याभिचारीविप्रलंभ
रसध्वनिश्चनचरामशब्दाभिव्यक्तार्थसाहायकेनाधिनासेरंभोरुसंदृतितयोरेकव्यंजकानुप्रवेशेनक्षीरनीरन्यायेनसंकरः॥एवंशुद्धस्य
ध्वनेःस्वप्रभेदंप्रतिचत्वारोभेदादर्शिताः॥४३॥७॥इतिभट्टसोमेश्वरविरचितेकाव्यादर्शेकाव्यप्रकाशसंकेतेचतुर्थउल्लासः॥७॥
व्यंग्योथोल्लसनालावण्यप्रख्यायःप्रतिपादितस्तस्यप्राधान्येउत्तमंकाव्यंध्वनिरित्यत्रंगुणभावेचवाच्यचारुत्वप्रकर्षेगुणीभूतव्यंग्योनाम
मध्यमःकाव्यभेदोनादृशिगुणीभूतेरादिनासामान्येनलक्षितस्तस्यविशेषानाह।अगूढमितिव्यंग्यंचवस्त्वादिचयंतन्नवस्तुमात्रस्यव्यंग्य

स्वोर्थांतरसंक्रमितवाच्येभ्यःशब्देभ्योवाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षयागुणीभावेसतिगुणीभूतव्यंग्यतायथायस्यासकृदितियस्येतिमेकांचीगुणेति
रत्नीत्यर्थः अजीवन्निति स्वार्थस्यानुपयोगाज्जीवत्कार्याकरणलक्षणेऽर्थांतरेसंक्रमितवाच्यस्तस्यच्यचव्यंग्यमतिस्फुटत्वेनाप्रधानंवा
च्यस्येवचमत्कारकारित्वात्। ऋगितिपराक्रमरहितत्वंप्रतीयतइत्यगूढव्यंग्यता। चुंबनस्येति। चुंबनेहिबलात्संयोगःसचानुपपन्न
इत्यंतरितरस्फुटवाच्यत्वंचुंबनेनपादस्पर्शसंभावनांलक्षयताहृद्यत्वंशोभाषट्त्वादिचस्फुटमेवप्रतीयतइत्यगूढता। अत्रासीदिति
रामःसीतांप्रत्याह। केनापीत्यक्तेमयेतिव्यंग्यंऋगित्येवप्रतीयतेइत्यगूढता। तस्याप्यत्रेतितुपाठेत्यक्तेमयेतिव्यंग्यंगूढंस्यात्। रसा
देरिति। रसभावतदाभासभावशांत्यादेःवाच्यस्यवाचकार्थीभूतस्यचस्वलंकाररूपस्यांगिनोऽंगंरसभावादि। अनुरणनरूपंचेतिअलंकार
वस्तुरूपंगुणीभूतमेवाऽपरांगत्वात्। रसोरसस्यांगंयथा। अयमिति। रशनामेखलासंभोगाऽवसेरुद्दीकर्षतीतिश्रृंगार इति। समरभुविपतित
करावलोकनेनप्राक्तनसंभोगवृत्तांतःस्मर्यमाणइदानींध्वनिस्ततयायतःशोकविभावतांप्रतिपद्यतेऽतःकरुणस्यवाक्यार्थीभूतस्यांगि

नोंऽगीभूतोविप्रलंभश्रृंगारःरसादेर्व्यंग्यस्यगुणीभावेरसवदाद्यलंकारविषयइत्युक्तमित्यचरसवदलंकारः। भावस्यरसोयंयथाकैलासेनि
प्रणतेमद्देशोगोर्याःकोपरक्तालोचनारुणतायथाधिनितात्पर्यार्थः। अत्रकवेर्देवताविषयरतिभावस्यश्रृंगारोयं। अत्रापिरसवदलंकारोयतो
विप्रलंभस्यालंकारत्वं। ननुवाक्यार्थनाभावध्वनेश्चात्मभूतस्यालंकार्यत्वंयथाचंद्रादिनावस्तुनावस्तंतरंवदनाद्यलंक्रियतेतदुपमितत्वेनचा
रुतयावभासान्नथारसादिनापिरसाद्यपरतंत्रंदरंभातीतिरसादेरपिवस्तुनश्चालंकारत्वं। यथाचोपमादिभिरुपमीयतेप्रस्तुतोऽर्थस्तथारसा
दिनापिरसेसीक्रियतेसोर्थदृतिस्वसंवेद्यमेतत्। रतिभावस्येति। राजप्रभावख्यापनेकवेरतितरांरतिस्तस्याश्चभूषाऽपिरतिरेवस्थायीभावोंऽ
गं। नचात्रश्रृंगारःपरस्परास्थावंधात्मिकायारतेरभावान्नतोऽत्रालंकारःप्रेयस्वत्प्रेयःप्रियतराख्यानंविप्रलंभेयत्रनिबंधने। एवंसेरेदृष्टिनि
बंधनमेव। पश्यतामित्यनादरेषष्ठीपश्यतःप्रियाननादृत्येत्यर्थः। भावस्येति। सतुस्त्रीणांरत्यभावेसैनिकानामनौचित्यप्रवृत्तत्वाद्रसाभा

सः। ज्ञानूर्णाचानुचितदैन्यादीनि द्वितीयेर्द्वे भावाभासस्तोचराजविषयस्यरतिभावस्यांगं। अत्रालंकारऊर्जस्विअनौचित्यप्रवृत्तत्वादूर्जोबलं
विद्यतेयत्रनिबंधने। यदाह। अनौचित्यप्रवृत्तानांकामक्रोधादिकारणात्। भावानांचरसानांचबंधऊर्जस्विकथ्यते। भावस्यभाव शांति
रंगंयथा। अधिरलेति अत्रापिराजविषयरतिभावस्यमदलक्षणव्यभिचारिभावप्रशमोंगं अत्रभावपरिहाररूपंसमाहितमलंकारः प्र
शमस्समाहितशत्रूमोरेकार्थत्वात्। भावादयोभावस्यांगंयथासाकामिति अत्रारीणांविषमावरुध्यात्रासलक्षणभावोदयोरतेरंगं। अत्र
भावोदयनामालंकारः। असोदेति। तपोमुंचत्वेतिभगवतोपेक्षितमित्यसहनत्वंतपसः विश्रब्धजल्पेनमस्याःश्रृणोमीतिचरसिकः। अ
भियुक्तउद्योगेनाक्षिप्तः। अत्रावेगधैर्ययोःस्यद्भिभावेनोपनिबंधः शिवविषयायारतेरंगं। अत्रभावसंधिरलंकारः। पश्येत्कश्चिदित्याशं
काचपलरेचगॅलंछेत्यसूयाकात्वरेतिधृतिरहंकुमारीतिस्मृतिः। हस्तालंबंवितरत्योत्सुक्यंहहेतिभ्रमः। हेतिदैन्यंकलकमइतिबोधःत्कासि
यासीत्युत्सुक्यं। एषांपूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबंधःसवलतारोजविषयरतेरंगंभावशबलतेचालंकारः। अन्यत्रतुप्रधानेवाक्यार्थेगाभूतोरसादिर्गु
णीभूतोरसवदाद्यलंकार इतियदुक्तंतदिहोदाहृतमित्याह। एतेचेति। ननुगुणीभूतव्यंग्योपिकाव्यप्रकारोरसभावनात्पर्यपर्यालोचनेनपुनर्ध्वनि

रेवरसंपद्यतेइतिध्वनौगुणीभूतव्यंग्ययोः सर्वत्ररसंकरःसेसृष्टिर्वेत्याशंक्याहयद्यपीति। अयमर्थोयद्यस्यचारुत्वप्रतीतिसहायतातद्
नेनव्यपदेशोनसवर्त्तध्वनिरागिणाभाव्यं। यथापत्यः शिरःश्रद्धेकलामनेनस्पृशेतिसरव्यापरिहासपूर्वं। सारंजयित्वाचरणेनक
लाशीर्मात्रेणतांनिर्वर्त्तनंजघान। अनेनेतिअलक्तकोपरक्तस्यहिचंद्रस्यपरभागलाभः। अनवरतपादपतनप्रसादनैर्विनानपत्यक्रुरितियथे
ष्टानुवर्त्तिन्याराध्यमितिचोपदेशः। शिरोपिधृताचयाचंद्रकलातामपिपरिभावेतिसपत्नीलोकावज्ञयोक्तः। निर्वचनमितिलज्जावहित्थहर्षेर्ष्यासाध्वस
सोभाग्याभिमानादियद्यपिध्वन्यतेनथापितन्निर्वचनश्रृंगारार्थस्यकुमारीजनोचितस्याप्रतिपत्तिलक्षणस्यार्थस्योपस्कारकतांयातिउपस्कृतरूपार्थः श्रृंगारांगता
मेति। निर्वचनमित्युक्ताचव्यंग्यस्यार्थस्यविषयीकृतेत्याद्गुणीभावएवशोभते। एवंरसादेर्गुणतांप्रदर्श्यालंकारात्मनोपिद्वितीयस्यव्यंग्यप्रकारस्यगुणता
दर्शयति। वाच्यस्यवाक्यार्थीभूतस्यशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोव्यंग्योलंकारोंगंयथाजनस्थानदूषिजनानांस्थानदूषकारण्यंचकनकमृगोत्पाद्यांतिश्चदेवे
देहीसीतावेदेहीतिचपदद्वयेलंकाभर्तुरावणस्यालंदृष्टपूर्वत्वात्कुत्सितस्यानुभवदनेषुदशसुदृष्टघटनाद्वारयोजनाविचित्रोक्तिपरंपरासुचकुशलयो
सकृतोयस्याःसासीताश्रुतधननाचवाच्यतामितिरामत्वमित्यस्यव्यंग्य। उपमालंकारोंगतांनीतः। वाच्यस्यालंकारस्यवस्तुरूपंव्यंग्यमर्थशक्तिमूलानु
रणनोपममंगंयथागत्येति। अत्ररसमासोप्रस्तुतरविकमल्लिनीवृत्तांतस्यप्राधान्येतस्यनायकवृत्तांतोवस्तुरूपोर्थपर्यालोचनेनागतोगानिरपेक्षेति

नहिरविकमल्लिन्योनायकनायिकायत्तोतमपेक्षेतेरविकमल्लिन्योर्नायकनायिकायत्तोर्थादापत्तितइत्यर्थः।अथाक्षेपेणेवेति।नह्यत्रवाच्यइवप्रतीयमानोर्थो वाक्यार्थनालभतेविशेष्याभिधायिनोरुभयार्थप्रतिपादकत्वाभावात्।वाच्यसंस्कारकत्वेनस्थितेर्वाच्यस्येवप्राधान्यं।गावोवःपावनानामित्यादौतुविशेष्यप दमप्युभयार्थाभिधायीतिवाक्यार्थयोरुपमानोपमेयत्वंव्यंग्यमित्यलंकारस्यप्राधान्येध्वनिरेव।तदुक्तंव्यंग्यस्ययत्राप्राधान्यंवाच्यमात्रानुयायिनः।स मासोक्तादयस्तत्रवाच्यालंकृतयःस्फुटाः।भ्रमिश्चितस्यानवस्थितत्वं।अरतिर्बालस्त्रीषुविषयेधित्यर्थः।प्रलयइंद्रियाणामस्वंसामर्थ्यमूर्छामनसइंद्रिया णांचशक्तिनिरोधः।तमःस्यात्येवमनसिइंद्रियाणामशक्तिःमरणमितिप्राणत्यागकर्तृतात्मिकापूर्वक्रियेवपाशबंधाद्यवसरगतामरणशब्देनात्रविव क्षिता।प्रकरणाहिर्षजलमपि।सिद्धिरुदितिहासादहंवस्तुव्यंग्यंयदिनाजलपदएवभुजगतिभुजगरूपणं।नसिध्यतितदावाच्यस्यभुजगार्थस्यनिर्वाहा यविषमितिपदप्रकाश्याशब्दशक्तिमूलोहासादहंस्वार्थोव्यंग्योगुणतामेति।त्रमिप्रभृतीनांतुमरणांतानांसाधारणएवार्थः।अच्युतोविष्णुरक्षश्चदर्शा नेनेति।स्मरतसेवाधिकरूपेजनस्तावदेकान्तस्थयोरन्यथामन्यतेभवांस्तुअच्युतउदासीनस्तत्किमात्मानंवृद्धयावः।उत्संप्रणंज्योत्करणं।वाच्य स्येतिसिद्धोऽङ्गमितिशेषः।वाच्येनेवाहिवेदृक्प्रातिशयःप्रतीयतेहतिवाच्यादेवचारुत्वसंपत्।वाच्यस्यतुस्वात्मोपपत्तिःस्वोपस्कारकाद्व्यंग्यत्।वाच्या र्थस्यप्रसिद्धत्वेलाघवायतद्व्यंग्यमपेक्षणीयमन्यथावाच्योर्थोनलभ्येतस्वतःसिद्धतयावचनीयएवसोऽर्थःस्यादित्यर्थः।एतच्चेति।व्यंग्येएकत्रान्

भ्रमिमरतिमित्यादौगुणीकृतएवकविर्वक्ताअपरत्रत्वगच्छाम्यच्युतेनेति।पूर्वार्द्धेगोपीअपरार्द्धेतुकविरिवेत्यनयोरुदाहरणयोर्भेदः।अस्फुटमितिद्विधंहि व्यंग्यंस्फुटंचास्फुटंच।तत्रयदवस्फुटंशब्दार्थशक्त्याप्रकाशमानंतदेवध्वनेर्मार्गइतरत्तुगुणीभूतं।अतिस्फुटत्वेनचप्रकाशमानमगूढमुक्तं।संदेहइति प्रतीयमानवाच्ययोर्हयोरप्यतिचमत्कारकारित्वादाधिक्येनतत्रैकतरस्यप्राधान्येनिर्द्धारयितुंनशक्यतइतिसंदिग्धं।तुल्यप्राधान्येयथाब्राह्मणेति।ज्ञा मदग्न्योरावणप्रधानपुरुषंप्रत्याहहिंजावज्ञात्यागश्चेच्छ्रियतेभवद्भिस्तदाभवतांभूतिरेवाहंचभिन्नं।वाच्यस्यचेतिदौर्मनस्यलक्षणस्यकाक्वाक्षिप्तं यथाम ,मीतिवाच्यनिषेधेनिवाच्यश्चासौनिषेधश्चतत्सद्भावेन।शब्दशक्तिरेवहिस्वाभिधेयाक्षिप्तकाकुसहायास्त्यर्थविशेषप्रतिपत्तिहेतुर्न काकुमात्रमितिगुणीभूतव्यंग्यत्वं।नचात्रविपरीतलक्षणायतउच्चारणकालरावनकोपादितिदीप्ततारगद्गदस्राक्षेकाकुवत्साक्षिप्तनिषेधस्यनिषेध्य माननयैवयुधिष्ठिराभिमतसंधिमार्गोऽक्षमारूपत्वाभिधायेणप्रतीतिरितिमुख्यार्थबाधाद्यभावात्।अस्फुटमपिव्यंग्यंगुणीभूतमेवयथावार्णीरे ति।वानीरावेतसरक्षा-कुडंगंलतागहनं।वाच्यंसचमत्कारमितिवाच्यस्यैवस्वात्मोन्मज्जनयानिमज्जितव्यंग्यजातस्यस्फुटत्वेनावभासनात्।तथाहि गृहकर्मव्याकृतायाइत्यन्यपरायाअपिवध्वाइतिसातिशयलज्जापारतंत्र्यबद्धायाअपि।अंगानीतिएकमपिनताहंगंयदूभीर्यावहित्थवशेनसंवे

रीतुंपारितासीदंतीति।आस्तांगृहकर्मसंपादनंस्वात्मानमपिधर्तुंनप्रभवंतीति।गृहकर्मयोगेचस्फुटंतथाअलक्ष्यमाणानीतिअस्माद्वाक्याद्देवस्मरपारवश्यप्रतीतेश्चमत्कारइत्यर्थः।एषांभेदाइति।झटितिध्वनिभेदवद्गुणीभूतव्यंग्योपिभेदइत्यर्थः।किंतुवस्तुनायत्रालंकारोव्यज्यतेनतत्रगुणीभूतत्वंयतस्तथाविधव्यंग्यालंकारपरत्वेनैवकाव्यंप्रवर्त्तेअन्यथातुवाच्यमात्रमेवस्यात्।ध्वन्यंगतेति।ध्वन्यंगतावोभाभ्यांप्रकाराभ्यांव्यंजकत्वेनव्यंग्यत्वेनचतत्रेहप्रकरणाव्यंग्यत्वेनज्ञेया।ततोध्वन्यंगताध्वनिभेदत्वमित्यर्थः।यतःकाव्यस्यकविव्यापारस्यवस्तिस्तदाश्रयाःलंकारप्रवणाःलंकारस्यव्यंग्यस्यप्राधान्यात्तागुणीभूतव्यंग्यतानाशंक्या॥४४॥४९॥सालंकारैरिति।झटित्यस्यहृन्नेगुणीभूतव्यंग्यैःकेवलैर्योगोलंकारैश्चकेवलैरलंकारयुक्तैश्चगुणीभूतव्यंग्यैरितित्रयःपक्षाइत्याहतैरिवालंकारैरिति।स्वगुणीभूतव्यंग्यैरिति।सहगुणीभूतव्यंग्येनसहालंकारिर्येवर्त्तंतेसंध्वनेःप्रभेदास्तेःसंकीर्णतयासंसृष्टयाचाःनेतप्रकारोध्वनिरितितात्पर्यं।तत्रगुणीभूतव्यंग्ययोःसंसृष्टत्वंयथातेषांगोपवधूविलाससुहृद्राधारहःसाक्षिणांक्षेमेभद्रकलिंदशैलतनयातीरेलतानांचेमनाविच्छिन्नेस्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेधुनातेजानेजरठीभवंतिविगलन्नीलालिषःपल्लवाःमेमैवचित्तस्थायेगोपीनांवनमंसचिवाःप्रच्छन्नानुरागिणीनांहीनान्योन्यानुरागनिश्चयगर्भमेवाह।जानेतिवाक्यार्थस्यात्रकर्मत्वंअधुनाजरठीभवंतिमयितुसंनिहितेऽनवरतोक्तोपयोगान्नेमांजराजीर्णतामायुरित्यर्थः।विगलंतीनीलालिषोयेषामनेनाचिरकालप्रोषितस्याप्योत्सुक्यंध्वनितं।अत्रसुहृच्छब्देसाक्षिशब्देचाविवक्षितवाच्योध्वनिभेदः।तेजानेइत्येनेचपदेगुणीभूतव्यंग्यरूपे।तेइतिपदेनासाधारणगुणगणोप्यस्फोपिगुणत्वमवलंबते।वाच्यस्यैवस्मरणस्यप्रधान्येनचारुत्वहेतुत्वात्।जानेइत्यनेनोत्प्रेक्ष्यमाणानंतधर्मव्यंजकेनापिवाच्यमेवोत्प्रेक्षणरूपंप्रधानीक्रियते।तयोःसंकरोयथान्यत्कारोत्प्रयमेवेति।अत्रालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यरौद्रस्यैववाच्यार्थीभूतस्यव्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिःपदैःसंकरः।मेःरयइत्यादिभिर्हीधिभावादिरूपनयारौद्रएवानुगृह्यतेवाच्यस्यैवस्फोधीपकत्वाद्गुणीभूतव्यंग्यता।वाच्यालंकारसंसृष्टत्वंचपदापेक्षयायथादीर्घीकुर्वन्पदुमस्फुलंकूजितंसारसनांपल्वूषेषुस्फुरितकमलामोदमैत्रीकषायःपत्रस्त्रीणांहरतिसुरतग्लानिमंगानुकूलःसिग्धाबातःप्रियतमइवप्रार्थनाचाटुकारःकूजितंच

वातांदोलितसिक्तरंगजमधुरशब्दमिश्रंभवतीतिदीर्घत्वं। विकसितपद्मामोदेनैमामेत्रीश्लत्यासंगावियोगेऽन्येन्योनुकूल्यलाभास्तनकषायऽपक्रमः। मकरंदेनकषायवर्णकलः। प्रार्थनार्थेचादूनिकारयतिप्रियोपिसंभोगप्रार्थनार्थेचादूनिकरोति। अंगेषुचातुःषष्टिकप्रयोगेधनुकूलः। अत्रमैत्रीपदंस्ववक्षितवाच्योध्वनिःपदांतरेषुचोल्लेक्षादिः। वाच्यालंकारसंकीर्णत्वंचाऽलक्ष्यक्रमव्यंग्यापेक्षयारसवतिसालंकारेकाव्येसर्वत्रैवनकेवलंध्वनेःस्वप्रभेदादिभिःसंसृष्टिसंकरौयावत्तेषामन्योन्यमपीत्याह। अन्योन्ययोगादिति। त्रिरूपत्वादिति। वस्त्वलंकाररसादिरूपत्वात्। किंचिदिति व्यंग्यं। अन्यथेतिवाच्यतांनसहते। वाच्यत्वस्पर्शाक्षमोरसादिः। वाच्यतासहमिति। अविचिन्नात्मतयादृढाद्भयमपिद्राङ्नार्थाभिधानयोग्यं। वस्त्वलंकारयोर्वाच्यतायोग्यताऽस्तीत्यर्थः। केवलंवाच्यत्वाद्व्यंग्यमत्यंतंभिन्नं। वस्तुमात्रमिति। मात्रग्रहणेनैतदाह यथाविधिनिषेधतदुभयात्मतारूपेणवस्तुध्वनिःसंशेषेणरूपवचस्तथानालंकारध्वनिरलंकाराणांभूयस्त्वात्। ननुयदालंकारोव्यंग्यस्तदाऽस्यालंकार्यत्वाल्कथमलंकारध्वनिरित्याशंक्याह यद्यपीतिनथेत्यलंकारध्वनिः। रसादिलक्षणास्तितुशब्देव्यतिरिक्तेवस्त्वलंकारोतावच्छब्दाभिधेयत्वमध्यासातेरसभावतदाभासतत्प्रशमाः पुनर्नकदाचिदभिधीयंतेऽथचास्वाद्यमानप्राणतयाभातितत्रध्वननव्यापारादृतेनास्तिकश्चनांतरं। एतदेवस्फुटयन्नाह सहीति। रसभावा

दित्यादिसहितेवाकाव्येशृंगारीगिरिजाननेत्यादौ। केचलशृंगारहास्यादिशब्दमात्रभाजिविभावादिप्रतिपादनरहितेनमनागपिरसत्वप्रतीतिः। यत्तश्चस्वाभिधानमात्रात्केवलाद्रसादेरप्रतीतिः। रसशृंगारादेरभिधानंविनापिकेवलेभ्योविभावादिभ्यः प्रतीतिश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांनकथंचिदभिधेयत्वंरसादीनामितितृतीयोपिभेदोवाच्यदूरंभिन्नः। प्रतीयतइतिप्रतीतिविषयइत्यर्थः। एतेनस्वसंवेदनसिद्धत्वमुक्तं। तर्हिरसादिर्लक्ष्यएवास्त्वित्याह मुख्यार्थेति। नहिविभावानुभावादेर्मुख्यो र्थोबाधास्तियेनलक्षणास्यात्। काव्यालक्षशब्दनिःपीडनेनैवरसचर्वणादर्शनात् अतएवालक्ष्यक्रमोरसादिः। अविवक्षितवाच्येपित्वामस्मिन्वक्तीत्यादौवस्तुमात्रंव्यंग्यंनलक्ष्यमित्याहार्थांतरेति। प्राक्[पृ॰ ४७] पादितमिति। सहितानुप्रयोजनमित्यादौलक्षणात्मुख्यार्थविषयोव्यापाराध्वननंचप्रयोजनविषयंततोमुख्यार्थबाधादिरामृग्यीमनपेक्ष्यैवव्यंग्यस्यार्थधिश्रांतिरिनिवस्तुनोपिव्यंग्यस्यनलक्ष्यत्वं। शब्दशक्तिमूलेतितिशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येध्वनौगावोवःपावनानामित्यादौप्रकरणेनेयत्येनाऽनभिधेयस्यरूपभिलक्षणास्वार्थांतरस्यव्यंग्यत्वंतेनसहोपमाबाचकपदविरहेप्युपमाप्रतीतिश्च। नयुष्मत्तइतिसमयोहितवावत्येवनविशेषोऽभानंस्याद्भिन्नाराशेरेकस्यसामान्यरूपाणामिति। सामान्यभूतस्यार्थमात्रविश्रांतानांयदुक्तंसामान्यहिपदंवर्त्तते विशेषेवाक्यमिति। संसर्गइति। विशेषण

विशेष्यभावलक्षणेपरस्परानुकूल्येऽन्वये।अपदार्थोपीत्यनभिधेयइत्यर्थः।विशेषरूपइति।सामान्यान्यथासिद्धेर्विशेषंगमयंतिहीतिन्यायात्।अ
पिशब्दोभिन्नक्रमेततोवाक्यार्थोपियत्रापदार्थोऽभिधेयस्तत्राभिहितानांपदार्थानामुत्तरकालमन्वयंपरस्परानुकूल्यलक्षणंवदंतामतेव्यंग्योर्थोन
भिधेयएव।येपिइत्यन्विताभिधानवादिनः।शाब्देतिशाब्दाश्चरूढ्याश्चाभिधेयानिच।रूढेषुव्यवहरमाणेषुकिंचिदव्युत्पन्नाःपार्श्वस्थाःशाब्दीतावत्
श्रोत्रप्रत्यक्षेणप्रतिपद्यंतेरूढ्योव्यवहारमाणावभिधेयंचघटाद्यर्थंचक्षुषातनः।श्रोतुः रूढस्यप्रतिपन्नत्वमर्थानयनादिलक्षणंचेष्टाहेतुकानुमा
नेनावगच्छेतिततोरूढ्युद्धान्यथानुपपत्याशाब्देप्रतिपादिकोशक्तिमर्थेचप्रतिपद्यामित्येवंत्रिप्रमाणंसंबंधमर्थापत्त्यैवावबुध्यंते।साक्षाच्छक्तिवि
षयत्वेनहिव्यापारादर्थापत्तेःकारणतापूर्वयोरिति।कर्तव्यतारूपतेत्यपिप्रायः।तच्चेष्टयेति।मध्यमरूढ्चेष्टयातत्रेति।बाधकवाक्यार्थविषये
व्यवहर्तृगतयोःशाब्दप्रयोगार्थप्रतिपत्तेरविभक्तोदेशावाक्यवाक्यार्थनिष्ठतयापूर्वंहेतुफलभावावसायोभवतीत्यर्थः।परतइतिनरनंतरं।देव
दत्ताश्वमानयेत्यत्रचैत्रस्योहापोदेवदत्तस्यावापोगोरुहापोश्वस्यावापः।देवदत्तगांनयेत्यत्रत्वानयननयनक्रियायारुहापावापौअन्वयव्यतिरेका
भ्यामितिपदानांसंकेतोग्रहणइतियोगः।प्रवृत्तिकारीति।रूढ्यनहाराच्छब्दार्थसंबंधावसायः।सचरूढ्यवहारःप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपःप्रवृत्तिनि

रत्रीचविशिष्टार्थनिष्ठेअतोविशिष्टएवार्थेपदानांसंबंधावसायः।वाक्यमेवेति।अनन्वितार्थंपदमप्रयोज्यमितिप्रयोगयोग्यंवाक्यमेवतत्रैवसंके
तोग्रहस्यतदित्यपरपदार्थान्वितएवपदार्थःसंकेतगोचरः।बालोहिव्युत्पत्समानःप्रयोज्यवृद्धस्यशब्दश्रवणंसमनंतरभाविनीविशिष्टचेष्टानुमितांश
क्तिकांप्रतीतिमन्वितार्थविषयामवगच्छन्नन्वितएवार्थेपदानामभिधानसामर्थ्यमवधारयतीत्याह।विशिष्टएवेति।अन्वितानांविशिष्टानामेव
पदार्थानामभिधेयत्वंवाक्यार्थोहिक्रियाकारकसंसर्गरूपःकारकाणांचक्रियासंबंधोमुख्यतयाक्रियाणामपिकारकविरहासहिष्णुत्वेनान्वितानामेव
स्वशब्दैरभिधानंभवतीत्यर्थः।नतुपदार्थानामिति।सामान्यभूतत्वेनाभिहितानांपदार्थानांपश्चान्नवैशिष्ट्यमित्यर्थः।।यद्यपीति।संकेतगोचरइतियो
गः।तान्येवेतानीतियानिवाक्यांतरेदृष्टप्रयोगाणि।व्यतिषिक्तानामितिवाक्यस्थेनप्रयोगार्हत्वात्पदार्थांतरैरन्वितानां।तथाभूतत्वादितिसामान्याव
च्छादितविशेषरूपत्वात्।सामान्यविशेषरूपइतिसामान्यान्यंतःकृताशेषविशेषाणिभवंतीतिनरप्रतीतिर्नांतरीयकतयैवविशेषसद्भावः।यदा
हुः।निर्विशेषंनसामान्यंभवेच्छशविषाणवत्।ततःसामान्याक्षिप्तोविशेषएवसंकेतस्यविषयःततश्चसामान्यभूतःपदार्थोरूपितत्वादन
भिधेयइत्याहातिविशेषभूतइति।विशेषमतिक्रांतोऽतिविशेषस्तंभूतःप्राप्तोऽतिविशेषभूतःसामान्यःपदार्थः।यत्तुसामान्यरूपोपिपदार्थोनवाच्य

 स्तत्रकेवलकथाद्यंग्यस्यविध्यादेरर्थांतरस्यवाच्यतायां। एवंसंकल्प्यपक्षद्वयेपिसिद्धांतमाहाः नन्वितोर्थइति। अन्वितविशेषस्त्विति। वाक्यार्थस्त्व
ःपदार्थएवेतियोगः। कीदृशोवाक्यार्थोन्वितविशेषः अन्वितविशेषायत्रसतथासमग्रोगरसेपूर्णइत्यर्थः। यतोः वाच्यस्ततःपक्षद्वयेप्यपदार्थ
एववाक्यार्थः। यद्यपीति। अन्वितानिधानवादिभिरेवप्राक्कैरैः। नैमित्तिकार्थेति। वाक्यार्थतात्पर्यानुसारेणनिमित्तानिपदार्थाःकल्प्यंतेततोने
मित्तिकएवायंनव्यंग्यइतिभावस्तेषां। अन्वितमात्रइति। सामान्यावस्थादन्वितविशेषरूपोएवंचेति। निमित्तेषुसंकेतइतिनैमित्तिकोर्थसंकेता
करणात्कथंतस्यसाक्षात्प्रतिपत्तिःतस्मिंश्चाप्रतिपन्नेकथंपदार्थावगमानोनियतनिमित्तभावः। तन्नोनकिंचिदेतत्। इषोरिचेतियथेषुरस्थ
दमुरश्चाभित्वाजीवितंगरुत्मतिनचप्रत्तिभेदः कश्चित्तथाशब्दस्याभिधाव्यापारएवैकः स्वार्थमर्थांतरंचगमयतीतिनव्यापारभेदः। यत्पराइति
अभिधाहियत्पर्यंतात्रैवाभिधायकत्वमुचितंतत्पर्यंततावच्चप्रधानीभूते व्यंग्यइतिध्वनेर्यन्निरूपितंरूपंतत्रैवाभिधाव्यापारेणभवितुंयुक्तं
ततोव्यंग्यस्यविधेःप्राधान्येवाच्यत्वमेवन्याय्यमितितात्पर्यवादिनः। तदपिनैवेत्याह। तदतात्पर्यज्ञानइति। यत्परःशब्दःसन्शब्दार्थइत्यस्या
भिप्रायंनबुध्यंतेइत्यर्थः। एतदेवव्याचष्टे। तथाहीति। भूतभव्येति। प्रमाणांतराद्वगमनएवभूतंसिद्धं। प्रमाणांतरादसिद्धंभवन्तीतिभव्य

DR BHAU DAJI

यत्साध्यं। कारकपदार्थाइति। यथादेवदत्तःकाष्टैःस्थाल्यामोदनंपचतीत्यादौउदनपाकश्चेदन्यतःसिद्धस्तदास्थाल्यधिकरणत्वमात्रंविधेयं
तस्यैवसाध्यत्वात्। स्वक्रियेतिलोहितोष्णीषत्वविधानादिकाःक्रियाः। साध्यमानतामितिसाध्यस्वरूपतां। लोहितोष्णीषत्वमात्रमिति। नाद्रियंतसर्वैःकार
कैःसाध्यते। करणत्वमात्रमिति। अनयोरुदाहरणयोरेकमेवचरतुविधेयंनतूभयमपीतिमात्रशब्दस्यार्थः। एकविधीयतेति। रक्तत्वंवानंचचेद न्यतःसिद्धं
दापटमितिविधीयतेवानंचपटमितिचसिद्धंचेत्तदारक्तत्वमात्रंविधेयंपटभवनंहिभव्यायसाध्यायरक्ततावगमनायोपदिष्टमितिरक्ततावगमनपरत्वं
वाक्यस्येत्यर्थः। क्वचित्तुरक्तत्वंपटत्वंचद्वयंविधेयं। क्वचित्तुसाक्षाच्छब्देनैवभव्येविधेयं। उपात्तस्यैवेति। उक्तस्यैवसंबंधिन्यर्थेभिधेयेतात्पर्ये। ननुनिमि
त्तोत्तरेणप्रतीतमानेव्यंग्येप्यर्थेतात्पर्यावकाशः। अपराद्यर्थेपीति। पूर्वशब्दस्यसापेक्षशब्दत्वादपरा र्थोपिप्रतीयतइतितत्रापितात्पर्यंस्यात्। नचैत
त्वाक्यद्वयमित्याहचकारइति। तथाहिजैमिनिःविभागेसतिसाकांक्षंचेद्वाक्यंतदेकंवाक्यमर्थैकत्वात्। यदातुविभागेनिराकांक्षंतदाद्वेवाक्येअर्थ
द्वयबलात्। अंगांगिभावइतिनोपकारकोर्थः त्वंविषभक्षणादपीतिनाहिमित्रादोहितमिच्छुःकोपिभोजननिषेधंकुर्वाणोअकस्माद्विषभक्षण
मनुजानातीत्यवगतवक्तृप्रकरणादिस्वरूपःप्रतिपत्ताविषभक्षणानुज्ञानादेतद्गृहभोजनस्योत्पत्तमकरणीयत्वेनात्पर्यशक्त्याप्रत्येतीत्यत्रापि

उपात्तएवशब्दार्थेनात्यर्थंहर्षशोकादीनामिति।तेहिवाक्यार्थप्रतिपत्त्यक्रियतेनचज्ञापकस्यशब्दस्यकारत्वंभवति।पुत्रस्तेजातइत्यतोवाक्यार्थसामर्थ्यात्
हर्षोजायतेइतिजननव्यतिरिक्तेध्वननं नवाच्यमिति।शब्दोहिसंकेतसापेक्षःस्वव्यापारमारभतेनस्वभावतःयत्रैवचास्यसंकेतस्तत्रैवाभिधाव्या
पारोयुक्तोनार्थांतरविषयस्तत्रसंकेताभावात्।कस्मात्पुनरिति।लक्षणाहिमीमांसकैरप्यंगीकृता।श्रुतिर्लिंगेति।यत्प्रत्यभिधेयेनार्थेनसहनैव कदाचिद्बलीयान्।यस्यचव्यवहितत्वंसदुर्बलः।यदाहुः।अतिर्लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या नांपरंपरंदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्।नचव्यवहितत्वमप्यवहित
त्वंचाभिधाव्यापारगम्यंकिंतुनिमित्तत्वैचित्र्याद्व्यंग्यमेवतच्चयदिनाक्यपगम्यतेतत्कथमेकस्यबलीयस्त्वंसर्वेषांश्रुत्यादीनामभिधाव्यापारस्यसमा
नत्वात्।प्रधानेचोपकारत्वात्पदानांश्रुत्यादीनामर्थः।श्रवणंश्रुतिः।यदर्थस्याभिधानंशब्दश्रवणमात्रादेवागम्यते।अभिधात्रीश्रुतिःकाचिद्विनियोक्तृरूप
णतथा।विधात्रीचवर्तमानोक्तप्रयोगोयमभिबंधनः।प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योःस्वार्थाभिधायकत्वंपदस्यकारकविभक्तीनांचविनियोजकत्वंरूढ्यादीनांवि
धिसामर्थ्यं।तत्रविनियोजिकायाःश्रुतेर्यथा।ऐंद्याग्नार्हपत्यमुपतिष्ठतेअत्रगार्हपत्योपस्थानेऐंद्याऋचोविनियोगंस्तुत्यायाप्रतिपादितइतिश्रौतऐंद्या
अंगभावःप्रतिपाद्यतइत्यर्थः।बर्हिर्देवसदनंदामीति।देवाश्चयदर्भछेदनेऽयंमंत्रइतिदामीतिरूपलिंगादनेनमंत्रेणबर्हिषोलुनीयादितिप्रती

यतेवाक्यतोयथाश्वेतंश्वेतंमालभेत।अत्रैकवाक्योपादानात्तगुणस्यच्छागावच्छेदकत्वेनक्रि
यांगभावोगम्यते।यथावाअरुणयाएकहायन्यापिंगाक्ष्यासोमंक्रीणातीत्यत्रारुणादीनांकर्मणेसंबंधःश्रौतः।अरुणैकहायन्यादीनांपरस्परंपुनर्वाक्यीयद
र्शपौर्णमासप्रकरणेसमिधोयजतिनूनपातंयजतिइडोयजतिबर्हिर्यजतिस्वाहाकारंयजतीतिपंचप्रयाजाउक्तास्तेचदर्शपौर्णमासयोरेवक्रियंते
नह्यंगत्वमवगम्यतइत्यर्थः।अग्निरत्रस्यान्नपतिस्तस्याहंदेवयज्ययान्नस्यान्नपतिर्भूयासं॥१॥दृंहिरस्यर्थोभूयासंतद्सुदमेयं२अग्नीषोमो
रत्रहणोतयोर्देवयज्ययाव्रत्रहाभूयासं३इतिमंत्रत्रयात्।आग्नेयोयागउपांशुयाजआग्नीषोमीयोयागश्चेतियागत्रयंक्रमेणस्थितं।तत्रप्रथमतृ
तीयमंत्राभ्यांदेवयज्यात्वरूपणाद्विंगादाद्यंतौयागौआश्रियेते।द्वितीयेनमंत्रेणद्वितीयोयागस्त्वाग्नीषोमीयरूपणउपांशुयाजःस्फुरदोष्ठमुद्वस्वरः
स्थानवशात्।उद्गातार्ध्वर्युहोतेति।उद्गायतीत्यादिसमाख्यायान्यर्थसंज्ञावशात्सामयजुऋग्वेदाधिकृतइतिनिश्चीयतेतेनेषंगभावइत्यर्थः।श्रुतिलिं
गादिविकल्पसंभवेतुश्रुत्यर्थएवक्रियतेनलिंगाद्यर्थोऽर्थविप्रकर्षात्।यथाऐंद्याग्नार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रैवैंद्याऋचइंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपणा
लिंगादिंद्रोपस्थापनाविनियोगोगार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्याबाध्यतेनैंद्याप्येतयागार्हपत्यस्यैवोपस्थानंभवति।श्रुत्यादयश्चक्वचित्समस्ताःक्वचिद्व

स्ताएवविनियोजयंति।समस्तायथाअनेनकस्याणिकरेगृहीतेमहाकुलीनेनमहीयसीं।रत्नानुविद्धार्णवमेरवलयादिशःसपत्नीभवदक्षिण
स्याः।विधेरपीतियोयंविधिःसर्वेवाच्यएवेत्यभ्युपगतस्तस्यापीत्यर्थः।पुनरन्विताभिधानवादिनंदूषयतिकिंचेति।विपरीतमिति।क्रमव्यत्यासे
रुचिदुर्वित्येवंलक्षणे।असाध्वोःर्थइतिचिद्गुरितिस्मरमंदिरांतर्वर्त्तिमणिसंस्मारकमसाध्ये।एवमादीति।रुचिदुर्वित्यादि।असाधुत्वादीनामिति।च
तसंस्काराणांदुष्टत्वमेव।कष्टत्वादीमिति।अगाधाशीदृशोत्सीदतृणेक्षीत्यादीनांश्रुतिदुष्टानांतेषांहिशृंगारशांतादौवर्जनाद्वीभत्सवीररौद्रादौ दि
चाभ्युपगमादनित्यत्वंचदोषत्वंचवक्ष्यतेतेहिव्यंग्येशृंगारादौहेयानवाच्येर्थमात्रेनचव्यंग्येपिशृंगारादिव्यतिरिक्ते।पुनर्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदंदर्शयन्न
न्विताभिधानवादिनंदोषमाहअपिचेति।निषेधवि ध्यात्मनेति।स्वरूपस्यभेदेपीतियोगः।निषेधोवाच्योविधिश्चव्यंग्यः।संशयश्चज्ञातशृंगार्य
न्यतरनिश्चयश्चतत्रसंशयोवाच्योन्यतरनिश्चयश्चव्यंग्यइतिस्वरूपस्यभेदः।वल्लभेतिभार्यायुच्यतेनतोमूर्तेपिनवल्लभास्वर्गेनीनेतिनिंदा
वाच्यास्तुतिश्चव्यंग्येतिवाच्यव्यंग्ययोस्वरूपस्यभेदद्विपूर्वेति।पूर्ववाच्यंप्रतीयतेपश्चाद्व्यंग्यमितिवाच्यव्यंग्ययोःका लस्यभेदेपि।शब्दा
श्रयत्वेनेतिवाच्यंशब्दैकाश्रयंव्यंग्यंतुशब्दाश्रयंनदेकदेशाश्रयंअर्थाश्रयंवर्णरचनाश्रयंचरूपेपिव्यंजकत्वस्यप्रतिपादितत्वात्तृस्याश्रयस्य

भेदेशब्दार्थशासनज्ञानेनवाच्योर्थोवगम्यतेव्यंग्यश्चप्रकरणवत्कादिसहायंयत्प्रतिभानेभेलंतत्सहितेनतेनशब्दार्थशासनज्ञानेनेतिवाच्यव्यंग्येयो
निमित्तस्यकारणस्यभेदेपियदुक्तं।शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैवनवेद्यते।वेद्यतेसहिकाव्यार्थतत्त्वज्ञैरेवकेवलं।बोद्धृमात्रेतिवाच्यबोद्धाबोद्धव्यते
व्येग्यबोद्धानुविद्धइति।तथावाच्योर्थःप्रतीतिमात्रकारीव्यंग्यश्चचमत्कारकारीतिवाच्यव्यंग्ययोःकार्यस्यभेदेपि।संख्यायाइति।वाच्योर्थस्तावदे
कएवव्यंग्यश्च।प्रकरणादिविशेषसहायतयाअनेकइतिवाच्यव्यंग्ययोःसंख्यायाभेदेपिविषयभेदादपिव्यंग्यस्यवाच्याद्भेदंदर्शयतिकस्सवेति
कस्येवानीर्ष्यालोरपिनभवतिरोषोविलोक्यप्रियायाः सव्रणमधरं।सभ्रमरपद्माघ्राणशीलेशीलेहिनकथंचिद्वारयितुंशक्यं।वारितेवारणायां
वामेतदनंगीकारिणिसहस्वेदानीमितिवाच्यमविनवतीविषयंभर्तृविषयंतत्।पराधोनास्तीत्यावेद्यमानंव्यंग्यं।तत्सपत्न्यांचनदुपालंभनदवि
नयप्रहृष्टायांसौभाग्यातिशयख्यापनंप्रियायाइति।शब्दबलादितिसपत्नीविषयंव्यंग्यं।सखीमध्येदयिता।स्वस्त्रीकृतास्मीतिलाघवमात्मने
नग्राह्यंप्रत्यक्षतायंबहुमानःसहस्वशोभस्वेदानीमितिसखीविषयंसौभाग्यख्यापनंव्यंग्यंअन्येयंतथप्रच्छन्नानुरागिणीमयेक्षंरक्षितापुनः
प्रकटदर्शनरहनविधिर्नकार्यइत्यत्रपपत्तिविषयंव्यंग्यं।नान्यथास्यांसंभावनीयमितिप्रातिवेश्मिकविषयंव्यंग्यं।युक्तामयासंवृत्तोपराधः

सख्याइतिस्ववैद्ग्ध्यख्यापनंविद्ग्धविषयंव्यंग्यमित्याहसरबीतत्कोताहीतिभेदेपीति।स्वरूपभेदात्कालभेदादाश्रयभेदात्कारणभेदात्कार्यभेदात्संख्याभेदादिषयाभेदाच्चवाच्यव्यंग्ययोरत्यंतंभेदः।तथावाचकानांसमयनियमितानिधाव्यापाराणांशब्दानां।व्यंजकानांत्वनुक्तवर्णादीनामर्थानिरपेक्षणामनियतव्यंजनशक्तीनांकथंनवैलक्षण्यमित्याहवाचकानामिति।यत्परःशब्दसशब्दार्थइतिपुनर्दूषयन्नाहकिंचेति।वाच्यंस्वरूपणचेति।वाच्यार्थप्रतिपत्तिपुरःसरंप्रतीयमानार्थप्रतीतिस्तदनंतरंचतृतीयकक्षायांवाच्यप्राधान्यात्स्वरूपणैवविश्राम्यतिचारुरूपविश्रांतिस्थानाभावेव्यंजकत्वव्यापारोनोन्मीलतीतिप्रत्याद्यस्यवाच्यस्यस्वरूपणैवविश्रांतिःक्षणदृष्टनष्टदिव्यविभवप्राकृतपुरुषवत्।अतात्पर्यभूतोपीति व्यंग्यस्याःप्राधान्येवाच्यत्वंतावन्नात्पर्यार्थवादिभिरपिनाभ्युपगम्यतेःतत्परत्वाच्छब्दस्येतिवाचकत्वादन्यदेवव्यंजकत्वं।स्वशब्दानभिधेयइतिरसादिरूपः।कस्यव्यापारस्येत्यर्थात्व्यंजनव्यापारस्यैवेतिव्यंग्यपरत्वेपिकाव्यस्यनव्यंग्यस्याभिधेयत्वंकिंतुव्यंग्यत्वमेव।वाच्योर्थएकएवेतिनियतोसौव्यंग्यस्तुप्रकरणादिबलादनेकइत्यादिःप्राक्प्रतिपादितोवाच्यव्यंग्ययोर्भेदोपिसव्यभिचारोन्यत्रापिदर्शनादितिपुनःपूर्वपक्षयन्नाहननुरामोस्मीतिअत्रवनवासादिरनवधिर्लक्ष्योर्थः।ग्रंथव्याख्यानायषःकृतंसमुचितंकूरेणतेरक्षसासोढंतच्चतथात्वयाकुलजनो

धत्तेयथोच्चैःशिरः।व्यर्थेसंप्रतिबिभ्रताधनुरिदंत्वद्यापदःसाक्षिणारामेणप्रियजीवितेनेति।अत्ररामपदंसाहसैकरसत्वादिलक्ष्यार्थसंक्रमितवाच्यंव्यंजकं।विशेषव्यपदेशेतियथाव्यंग्यबोद्धुर्विद्ग्धइतिव्यपदेशास्तथालक्ष्यार्थबोद्धुरपिलक्षकइतिविशेषव्यपदेशाद्दृश्यंतेसमानं।अनेकार्थशब्देतिगोशब्दार्थवत्।नरवधिति।यथागंगायांघोषइत्यादौमुख्येनगंगाशब्दार्थेनतदादिर्लक्ष्यतेनतथाधनादिरपिलक्षयितुंशक्यते।व्यंग्यस्तुविचित्रःप्रकाशनेप्रकरणादिसामग्रीवैचित्र्यात्।क्वचिन्नाभिधामूलेध्वनौलक्षणांविनापिव्यंजकत्वमित्याहनचेति।गाथेयंसप्तशतीयोद्धासेव्याकृता।अभिधापुच्छभूतेति।अमुख्ययावृत्त्यासंकेतग्रहणमपिनास्तीत्यभिधाशेषभूतेवलक्षणातोभिधाव्यापारमाश्रितासद्ध्वनेर्नोत्थानात्कथंध्वनेर्व्यंजनात्मनोलक्षणंस्याद्भिन्नविषयत्वात्।नचलक्षणेति।नहिलक्षणैकरूपमेवध्वननेलक्षणानुगमेनध्वननस्यदर्शनात्।यथागंगायांघोषइत्यादौनचलक्षणानुगतमेवध्वननंविवक्षितान्यपरवाच्येभिधामूलत्वेनध्वननस्याभावात्नहिव्यंग्येप्रतीयमानेवाच्येवुद्बुद्धिर्भवति।नचोभयेति।अभिधालक्षणानुसारेणैवध्वननमित्यपिनेत्याह।अवाचकेति।ललितपरुषादिवर्णानुप्रासस्यार्थाभिधानानुपयोगिनोपिरसंप्रतिव्यंजकत्वस्यदर्शनात्।नचवर्णमात्रानुसारेणैवध्वननमित्याह।शब्दात्मकेति।अभिधाव्यापारेणास्पृष्टइत्यर्थः।यथामय्याशं

कनादित्यादिग्राह्याच्छब्दव्यतिरिक्ताधोवलक्त्वकुच कंपनबाष्पावेशादि।तस्येतिध्वननस्यध्वननादिपर्यायइति।अस्तिनावच्छब्दस्यव्यापा
रःसचनाभिधानात्मासमर्थाभावात्।नतात्पर्यात्मातस्यान्वयप्रतीत्तावेवपरिक्षयात्।नलक्षणात्मास्खलद्गतित्वाभावात्।तत्रापिस्खलद्ग
तित्वेपुनर्मुख्यार्थबाधानिमित्तंप्रयोजनमित्यवस्थास्यात्।तस्माद्गभिधादिव्यापारव्यतिरिक्तश्चतुर्थोसौव्यापारोध्वननद्योतनप्रत्यायनाव
गमनादिपर्यायोभ्यपगंतव्यएव।तत्रेतिनेषुनियतसंबद्धादिषुमध्येनियतसंबद्धइति।अत्रेवशब्देतिपुरुषाभ्यर्थनलक्षणाविधिर्व्यंग्यः।अनि
यतसंबद्धइति।पतिविषयेहिसतीत्वप्रकल्पनादिव्यंग्येसपत्नीप्रभृतीनांचान्यदिति। संबद्धइति।संबद्धस्यव्यंग्यस्यसंबद्धोःपरोव्यंग्योर्थःये
प्याहुरिति।अखंडवाक्यवाक्यार्थवादिनोभट्टाः।वाक्यार्थमतयेहिपदार्थानांप्रवृत्तौनांतरीयकंपाकेक्लृप्तेबकाष्ठानामिति।पदार्थानामविद्यमान
त्वान्नस्ववाचकेसंबंधग्रहणमुपपद्येइतिग्राह्यावगतेःपदार्थैस्तात्पर्येणयोःर्थउच्यतेसरावबाक्यार्थःसरावबाक्यइत्याहुस्तेरपिदेशकालाव
च्छेदेनाःशब्दव्यवहर्त्तृनिश्चतयाकल्पितपदार्थसंश्रयेणवाक्यबाक्यकल्पनाकियतएवेतितन्मतेपिग्राह्यस्यार्थांतरप्रतीतौव्यंजकत्वमेवनवाचक

त्वं।एवंपदार्थवार्थबाक्यार्थन्यायेनात्पर्यशक्तिसाधकेनिराकृत्यप्रकृतेव्यंजनशक्तिंयोजयितुमाहतत्पक्षेपीति।उक्तोदाहरणाद्दाविनिःश्रेयसत्यादौ।
अनुमानवादीत्याहव्यंजकत्वंशब्दोनोगमकत्वंतच्चलिंगत्वमतोव्यंग्यप्रतीतिर्लिंगिप्रतीतिरेवेतिव्यंग्यव्यंजकभावोलिंगिलिंगभावएवेत्याह।वाच्यादसंब
द्धमिति।संबंधादितिकार्यकारणभावमूलस्यगम्यगमकभावस्योपगमात्।अप्रतिबंधइति।अव्यभिचाराभावेनभवतिकिंतुव्यंग्यव्यंजकभावःप्रति
बंधेःव्यभिचारेणवस्यादितिव्याप्तिः।यथाग्निरत्रधूमादिति।नियतधर्मिनिरूपत्वेनेति।अनेनान्वयव्यतिरेकप्रतिपादनेरपक्षसत्वविपक्षाःस
त्वभणनमित्यर्थः।त्रिरूपादितिपक्षधर्मःसपक्षसत्वंविपक्षात्।व्यावृत्तिरितित्रिरूपंलिंगं।येनस्वीनोर्थोगम्यतेप्रतिपाद्यतेतल्लिंगंबोद्धानां।लिं
गिनीतिअनुमेयं।तद्रूपइतिपर्यवसानेअनुमानरूपएवव्यंग्यव्यंजकभावइत्यर्थः।एतदेवोदाहरणेनदृढयतिग्रामेति।प्रथमोल्लासेच्याकृतासिं
हस्याचेक्षोर्निर्भर्त्सहेवाकिनःश्रवधाभिधानंजातिविरुद्धमित्यनुचितंननोदरिउरिरंखणेत्यन्येपठंति।ग्रहइति।यत्रग्रहेसादुःशीलाविद्य
नोग्रमणइतिग्रमणविधिर्बाच्यस्तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेयः।तत्रगोलाणइकच्छकुडंगवासिणेतिगोदावरीकस्थकुहरस्यधर्मित्वनिर्देशः।दरि
असीहेणेतिश्वमारणकारणाभिधानद्वारेणापात्तस्यदरसिंहसद्भावस्यहेतुभावः।कुडंगवासिणेतिनद्दिशेषणेननस्यधर्मिणिसद्भावोप

का॰श॰दी॰ दर्शनं।यद्यदिति।भयकारणंनिवृत्तिर्व्यापिभीरुत्रमणंव्याप्यंसिंहसद्भावश्चव्यापकविरुद्धोपलब्धिरेकादशविधानुप्रकृभमध्येऽनुमानभेदः।यथा
नात्रतुषारस्पर्शोऽग्नेरितिअत्रेति।धर्मीतुषारस्पर्शोनेतिसाध्यं।वह्नेरितिहेतुर्व्यापकविरुद्धोपलब्धिः।तुषारस्पर्शःप्रतिषेध्योव्याप्योव्यापकश्च
शीतस्पर्शः।अत्रेति।पूर्वपक्षेउच्यतइतिसिद्धांतःअनेकांतिकइतिसव्यभिचारः।तत्कथमितिअनेकांतिकविरुद्धासिद्धानामहेत्वाभासादूषण
मनुमानस्य।स्नानकार्यत्वेनेतिस्नानंकारणांतरं।व्यक्तियादिनेति।व्यंजनव्यापारचादिनाचंदनत्यवनादीनांलिंगानामधमपदसहायतयायत्क
स्मिंतमनुमानंतदपिनेवेत्याह।नचात्रेति।प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरप्रतिपन्नोह्यर्थोनुमानांगंधूमवत्।उपपत्यनपेक्षत्वेपीति।काव्यविषयेहि
वाच्यव्यंग्यप्रतीतीनांसत्यासत्यनिरूपणंनप्रयोजकंनहितेषांवाक्यानांअग्निष्टोमादिवाक्यवत्सत्यार्थप्रतिपादनद्वारेणप्रवर्त्तकत्वायप्रामाण्य
मन्विष्यतेप्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वात्प्रीतिरेवचास्लौकिकचमत्काररूपाव्यंग्या॥ ॥ ॥

रसस्यार्थस्योपकारकाः। सदृतिदोषः। रसस्यापकर्षहेतवोदोषाः एवंगुणाअपिरसस्योत्कर्षवइतिवक्ष्यते। दोषगुणाश्चरसस्येवधर्माउपचारेणतुतदुपकारि
णोः शब्दार्थयोरुच्यंतेरसाश्रयत्वंचगुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। तथाहियत्रैवदोषास्तत्रैवगुणारसविशेषेचदोषानतुशब्दार्थयोः। यद्हिस
योः स्फुटत्वंहिभासादोकरत्वादयोगुणनभवेयुर्हास्यादोचाश्लीलत्वादयः। अनित्याश्चैतेदोषायतोयस्यांगिनस्तेदोषास्तदभावेनदोषास्तद्भावेतुदोषाइत्य
न्वयव्यतिरेकाभ्यांगुणदोषयोरसएवाश्रयः। निर्दोषेगुणालंकारसहितौशब्दार्थौकाव्यमितिपूर्वंपरिहार्यत्वेनदोषौवाच्यस्तत्रपदारब्धत्वाद्वाक्यस्येतिप्रथमंपदस्य
शब्दस्यदोषानाह। दुष्टमिति। अनंगमंगरुग्दुष्टंचासौ अपांगश्चतस्यभंग्याविच्छित्यातरंगितेरुपलक्षेतया। श्यामोद्रंचनदंपांडुरप्रांतंचेतिकर्मधा
रयः। स्यर्शक्षममिति। स्फुरत्तरसंमर्दसहं। प्रकटपयोधरदर्शनोत्थरागेणपुलिंद्यास्त्वांसेवमानानेवंवीभूतीताः कुरंजेकुभानघ्नंतीत्यर्थः। यथावागं
डीवीकनकशिलानिर्भुजाश्यामाजघ्नेविषमविलोचनस्यवरुः। अत्रहंतेर्नाकर्मकत्वंनस्वांगकर्मकत्वमित्यात्मनेपदाप्राप्तेराजघ्नेपदमसा
धकमाम्नातमपीति। शास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वाच्चश्लोकमात्रप्रसिद्धत्वाच्च। दैवतानिपुंसिवेतिदैवतशब्दःपुल्लिंगेस्त्रीलिंगानुशासनएवप्रसिद्धः। श्लोकमात्रे
प्रसिद्धंयथाकष्टंकथंरोहितिभूल्लतेयं। देश्येचैतन्नियतदेशविषयत्वेनप्रसिद्धं। यदाह। प्रकृतिप्रत्ययमूलाव्युत्पत्तिर्नास्तियस्यदेश्यस्य।तन्मड

DS BHANDAR

हादिकाथंचिन्मरूढिरितिसंस्कृतेरचयेत्। मडहलडहहोराणकंदोट्टपरुषादिक्रमास्त्रंभश्चेष्वस्तउत्पलहरिद्राबाचकंरूढिप्रांत्यानवध्यतेकश्चिद्
स्वदेशप्रसिध्याः स्यार्थस्यशब्दोयंबाचकइतिमन्यमानः प्रयुंजीत। व्युत्पत्तिर्यस्यनास्तीतिवचनात्सव्युत्पत्तिकंकदाचित्प्रयोज्यंयथादूर्वायांछिन्नो
द्भवाशब्दःतालेभूमिपिशाचः। शर्वेमहानटः चंद्रामृतयोः समुद्रनवनीतंजलेमेघक्षीरमित्यादि। गमनार्थमिति। गत्यर्थेपिहंतीत्यत्रहिनस्तीतिप्राचीन
नेनतुगत्यर्थः। गत्यपदेशस्तुहंसार्थः। हंतिगच्छत्याशास्थितिं। यमकादौतुगत्यर्थोपिदृश्यते। निर्हितार्थमिति। असमर्थदोषेणकस्मिन्नेवार्थेप्रसिद्धिरत्र
तूभयत्रापिप्रसिद्धिः परमेकत्राविवक्षितत्वमनयोर्भेदः सन्निधिरितियागयुक्तेः। उत्फुल्लेति। अत्रैकवचनेनभगवतीसंबोध्यप्रसादसंबंधेनमस्तस्यबहुत्व
निर्देशः सवचनप्रक्रमभंगोपि। तथोत्फुल्लकेसरगौरशब्दानांपौनरुक्त्यंचयथाकदस्थलप्रोषितहानवारिभिः। अत्रहिहानवारिप्रवासस्ययकदस्थलमव
धिभावेनविशेषणंतत्पुनरुक्तमव्यभिचारात्। अवंध्यकोपस्यसामर्थ्यस्यापि। दंनिहंतुरुदारस्यनत्वनुदारत्र्यापरोनिहंतीत्यनेनपदेनोदारत्वंविवक्षितं
जेतुनेति। जेतुमात्रेणादानेत्यर्थः कृतस्नेहेनाहरःदरोरमंच। हाधिगिति। यस्योरात्रौकामिनीदृष्टातासामसीतमोमयीरुन्नादिनेतुसानदृष्टातन्नादि
नेप्रकाशमयंकल्पितं। कुशलेभद्रकेकर्तव्येविधुरोवैरीजंघेतिजानुः धस्ताज्जंघा। हरन्नन्तमनुकर्तुप्रवर्तायागोर्याभ्यारीक्रमेषूर्ध्वंदूः पादादुपादः

विपूर्वोधाञ्करणार्थइतिविभ्रदित्यर्थेःवाचकः।तथासमासोक्तेःदण्डपादस्योभोजनुत्मत्वेःवगतेयत्तस्योभोजशोभांविरधतितस्पुनरुक्तं।यच्चो
भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तंतदप्ययुक्तमेवतस्योरुनाऊत्वादिधर्मसंबंधोपगमयोग्यत्वानुपपत्तेःकेवलमेकेनैवसमासोन्तर्भावानापीसंभूतत्वेनास्य
विशेषणविशेष्यभावःसंगच्छतेकिंतुसमासएववक्ष्यमाणनयेनानुपपन्नइवप्रक्रमभेदप्रसंगात्।नचदण्डपादस्यतत्संबंधोघटिष्यतेइतिशक्यतेवक्तुंतस्य
तद्धर्मसंबंधाभावात्।नेनोभोजस्यशाद्दमुपानत्वंवादण्डपादस्यवोभोजत्वेनरूपणंकर्त्तव्यंयेनास्यप्राधान्येसतिविशेषणसंबंधोपगमयोग्यतास्यात्।किं
चभर्तुर्नृत्तस्योद्भूतस्यतांडवात्मनोयोनुकारस्तस्यदण्डपादविषयभावेनोपादानाज्जंघाकोडनालत्वविशिष्टतयासंस्थानविशेषवशाच्चपादस्यदण्डा
कारतापिनवत्वंवेत्स्यामममप्यवगतमिति।ननत्पुनरुपादेयतामर्हतीत्यत्रवरमयंपाठस्तेस्तावण्यवापीसंभूतोभक्तिभाजोभवद्वदनःपादप
द्मोभवान्याः।एवंविरधादित्यपिकरोत्यर्थेनिरस्तं।यथावायमिंद्रशाद्दार्थनिरुद्दनंहरेर्हिरण्यपूर्वेकशिपुंप्रचक्षते।अत्रहिरण्यकशिपुमितिवक्तव्ये
हिरण्यपूर्वेकशिपुमित्यवाचकं।यतोत्रहिरण्यशाद्दःकशिपुशाद्दश्चाभिधेयस्यःजीवत्योर्हिजायायांतत्केशाकलापःकिलसपत्नोःभवत्।एतदिति
हिंसादिकंविभावरीकोतश्चेद्दः।लाक्षणिकमितितन्नेयार्थमितियोगः।रूढिप्रयोजनंवाचिनास्वधियैवलक्षणयाप्रयुक्तं।यथानुरेगकोतानन

हव्यवाहशाद्दोवडवामुखेाग्नेोचपेटेतिपुंस्यपिनिर्जितत्वंलक्ष्यतइति।ततःसाम्यमाधिक्यंवेतिनेयार्थता॥अत्रलोचनेति।अत्रेकपदप्रत्याय्यो
ऽर्थःकुमुदलक्षणोःश्रीलाद्यनेकपदार्थपर्यालोचनाव्यवहितत्वेनक्लिश्यमानोवाचकस्यक्लिष्टतामावहति।मिथ्यामहिमामिति।पुररक्षणास
मर्थत्वात्।विधेयमिति।समासेगुणतांनीतं।द्वितीयात्वमात्रमितिमौर्वीहिधनुषःसामान्येनसिद्धानतुद्वितीयात्वंद्वितीयमौर्वीमिति।समस्तेनिर्देशो
द्वितीयाशाद्दार्थस्यगौणत्वंविशेषणभूतत्वात्।तेनमौर्वीद्वितीयामितियुक्तःपाठः।नचैवंगुर्वंतताभावेष्टस्यभंगः।तस्यश्चव्यक्तामात्रलक्षणत्वात्दंते
पेक्षयैववसंततिलकादावियगुर्वंततानियमस्यसकर्णकैरप्याद्यनादृतत्वात्।यदुक्तंवंशस्थकादिचरणोतनिवेशितस्यगत्वंलघोर्नहितथाश्रुति
शर्मदायि।श्रोतुर्वसंततिलकादिपदांतवर्त्तेलोगत्वमत्रविहितंविबुधैर्यथातत्।जनिरिति।जन्मनोत्पत्तेस्त्वंधिधेयत्वेनविवक्षितंतन्नेयंसमारोप्त
मुपगतं।यथावातंरुपान्मदुरवेस्यभार्गवंराघवःस्वलितवीर्यमात्मनि।तंचसंहितमभोघसायकंव्याजहारहरस्तनुंसनिभः।अत्रशायकानुवादे
नाभोघत्वंविधेयंअभोघमास्कंगमितिनयुक्तःपाठः।यथावामध्येव्योम्नस्त्रिद्वांकोःशतमखविमुखः।स्वर्गसर्गेचकार।अत्रविश्वामित्रस्यतपःप्रा
बल्यप्रकर्षःप्रस्तुतःसचनस्यनिरुपक्रमस्यसतःशून्येव्योमनिस्वर्गसर्गसमर्थनेवप्रतिपादितोभवतीतिव्योमेनप्राधान्येनविवक्षितं।ननन्मध्यं

कामुकचित्तस्ययत्संदाननंबंधनं। प्राक्प्रयानमुत्काःतिप्रियत्वात्। तांतिरखेदं। अस्मानितिसप्रयप्रधानोवास्यातांरूपमात्रप्रधानोवातन्त्रनताव
दभिधेयप्रधानोअनुभ्युपगमात्। अर्थस्यासमन्वयात्। नाधिस्वरूपप्राधानोनित्यवमसरविशेषस्यहिरण्यकसिपोरभिधानानुकारः॥प्र
रूयानक्रियाकर्मभावेनाभिहितोभवतिद्विविधोहिशब्दानुकारःशब्दत्वार्थत्वभेदात्। तत्रेतिनाव्यवच्छेदशब्दःप्रसिद्धावत्रप्रार्थादवच्छेदाव
गतोआर्थः यथामहदपिपरदुःखंशीतलंसाम्यमाहुः। इहचायमार्थोनुकारइतिनानवच्छेदात्। कथलंयत्तस्याभिधानमनुकार्यतन्नानुकृतं
यच्चानुकृतंतत्तस्याभिधानमेवनभवतिलोकेहिहिरण्यकशिपुरितितस्याख्यानहिरण्यपूर्वकसिपुरिति। अतस्तस्यावाचकत्वं। इंद्रशब्दार्थ
श्चदेवराजशरीरसेवनचतत्तेननिष्पादितंपारमैश्वर्यंयैचधात्वर्थोव्युत्पत्तिनिमित्तमात्रंरूढिशब्दत्वात्। यथावाशुण्यंयदंतःकरणेनरक्षाःफलं
तिकल्पोपपदारत्नदेव। अत्रकल्परक्षाइतिवक्तव्येकल्पापपदत्वेनरक्षान्विशेष्यतद्वचनमवाचकं। यतोविशेषणमिदमभिधानस्वरूपवि
षयमेवावकल्पतेनाभिधेयाविषयंसोपपदनिरुपपदत्वयोरभिधानधर्मत्वान्नचतेनविशेषितेनकिंचित्प्रयोजनंअभिधानमात्राभिमतार्थ
सिद्धेः। अभिधेयविषयत्वेचतत्सिद्धिर्भवेत् किंतुनात्रयथोक्तविशेषणसंबंधःसंगच्छतेयत्रचसंगच्छतेनततोभिमतार्थसिद्धिरितिनेयार्थंवा। त

स्माद्रमन्नपाठःरूप्णंयदंतःकरणेननामतदेवकल्पद्रुमकाःफलंति। अस्मिंश्चपावेरूप्णास्यार्थस्यकल्पद्रूमाणांचावद्भावगतोगुणांतररक्षाः। ए
वंदशपूर्वरथंयमाख्ययेत्यादावपि। निःसपत्नइतिसपत्न्योस्तु रवीः। निषेधोविधेयइतिप्रसज्यविषयत्वादित्यर्थः। यदुक्तंअप्राधान्यंविधेर्यत्रप्रति
षेधेप्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रियया सहयत्रनञ्। एतदेवदृष्टांतेनाहयथानवजलधरइति। अत्रप्रतिषेधस्यप्राधान्यं। नञ्समासस्त्वनुपपन्न
स्तस्यहिपर्युदासएवविषयः तत्रैवविशेषणत्वात्। नञ्:स्याद्यंतेनोत्तरपदेनसंबंधोपपत्तेः। तदुक्तंप्रधानत्वंविधेर्यत्रप्रतिषेधे;प्रधानता पर्यु
दासःसविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञ्। नचपर्युदासाश्रयणंयुक्तंअर्थस्यासंगतिप्रसंगात्। मुक्तत्वप्रतिषेधोह्यत्राभिमतोनामुक्तत्वविधिःनचासौ
प्रतीयते। गुणभूतमुक्तनिषेधस्यार्थांतरस्यैवमुक्तत्वसदृशस्यविधिप्रतीतेरित्याह। नत्वमुक्तानुवादेनेति। एतदेवदर्शयति। यथाऽनुगोपे
त्यादौअत्राःत्रस्ताद्यनूद्यगोपनादिविधेयंतस्मादस्यनञोविधेयतयाप्रधानस्यानूद्यतयाःप्रधानेनमुक्ताशब्देनसहनसमासइष्टइतिस्थि
तं। यदाहनञर्थस्यविधेयत्वेनिषेध्यस्यविपर्यये। समासेनेष्यतेर्थस्यविपर्यासप्रसंगतः। अश्राद्धभोजीत्यादौतुश्राद्धभोजीत्यनेनगमक
त्वाद्वासमासः। भवस्यभार्याभवानीतनोभवान्याःपतिरित्यत्रेभवंविहायान्यस्यापिपत्युःप्रतीतिः। यथाचैत्रभार्यायाःपतिरित्यत्रैऽपपतौप्रतीतिः

सापीत्यपिर्विस्मयेऽम्बिकाजनन्यपितनोमातृरमणइतिविरुद्धाबुद्धिः।सऽधेत्यमृतरूपाऽन्यर्थीति।अप्रयुक्तादिसमासगतंतथाशृंगारेदधिघृ
तकुशालसादयोहास्येनयविनयार्थवाचिनोरोदेदमक्षमासत्यशौचादयोवीरेव्याधिनालस्यादयोवीभत्सेचंदनादयोऽद्भुतेघृणावदर्थाः
शब्दास्त्याज्याः।अपास्येति।व्यक्तसंस्कारादिदोषत्रयंविहायवाक्येपिश्रुतिकदुप्रभृतयोदोषाः।अध्येयेति।भट्टिकाव्येदशारथवर्णनेऽतांसीदि
त्यंतर्भूतेनर्थःसकर्मकोन्यथाकर्मचिंत्यं।षड्दर्शनमिति।कामक्रोधलोभमदमात्सर्याहंकाररूपं।अत्रक्रियापदानिश्रुतिकदूनि।अप्रयुक्तंयथा
स्वराड्रिति।भावुकानांकुशलानांसंबधिनींपरंपरांयुष्मभ्यंददातु।श्लोकोयशः।शराहीतिशरस्मरश्लोतिपद्मार्थतयाप्रसिद्धत्वात्खट्वादिपर्या
यत्वंसिद्धत्वान्निहितार्थं।।कुविंदःपृथ्वीलाभयुक्तः।पटुकरोषिगुणग्रामान्सरितोनदीश्च।अत्रकुविंदपटयोरिवगुणाच्छादनशब्दास्ते
तुवायादिकमभिदधानाःस्तुत्यस्यतिरस्कारंव्यंजंति।प्राग्भेनिप्रकृष्टमभंकृष्णोमेघस्तद्वाजतेयोविष्णुस्तस्यधानमव्योमप्राच्य।अत्रपंच
शब्दाःपंचानामवाचकाःयथावाधिभजंतेनमेभूपमालभंतेनतेश्रियं।आवहंतिनतेदुःखंप्रस्मरंतिनमेप्रियं।अत्रविभजंतिर्विभागार्थः
सेवनेऽपिलभतिर्विनाशार्थोलाभेआवहंतिःकरोत्यर्थोधारणेप्रस्मरतिर्विस्मरणार्थःस्मरणेःवाचकः।कंपनासेनारागवशान्मलाच्च।धामंश्च

नुंप्रतिप्रतिकूलंवस्तुचरोचनंयस्याः।कामशास्त्रभाषयोपसर्पणंरतैन्यागमनंवास्यायनेप्रथमाध्यायेग्रहणंनेयोगाद्रतिसूत्रेमैथुनार्थःग्रहण
नशब्दः।पावकेनपवित्रेणजनेनाग्निनाचसहान्वयोयत्रपितृगृहे।सरालयेति।संग्रामेनिहताःस्वर्गंयांतीत्यद्भुतंतिस्वर्गास्तत्रचकारणंसराजा
संग्रामवार्तत्वात्।कंपनासेनाचलेनंमार्गणेषुयाच्ञासुच।भूमिभस्मच।तस्याधिमात्रेति।मृदूपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपायइतित्रिधायोगीए
कैकश्चमृदुसंवेगः।मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेतिनवतत्राधिमात्रोपायानांतीव्रसंवेगानांआसन्नःसमाधिलाभःसमाधिफलंचस्यात्।संविपादयि
षयाचित्तवृत्तिनिरोधसाधनानुष्ठानंयोऽभ्यासःसदीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवितोदृढभूमिः।दीर्घकालेनासेवितोनिश्छिद्रासेवितस्तपसाब्र
ह्मचर्येणविद्ययाश्रद्धयाबलेपादितसत्कारवान्दृढभूमिव्युत्थानसंस्कारेणद्रागित्येवानभिभूतविषयःयोगोपरमेपियस्यध्यानसंस्कारोनाभि
भूयतइत्यर्थःप्रियेमांसश्च।कामीचात्रप्रस्तुतस्यकामिनोधिकारणवतः।तीव्रसंवेगताद्युचःप्रियप्रमदाप्राप्तेःप्राक्तनदुश्चरादिसाधवतोनि
श्चलानुरागस्येत्यर्थः।वस्त्रेत्यादि।वस्त्रमंबरंवैदूर्यमणिः।चरणाःपादाःअंबरमणिपादेरित्यर्थः।क्षतंसत्वरजोभ्यांपरंतमोयस्यांसाक्षतसचरजः।परा
अचलाभूस्तत्पर्यायोनिःकंपावेदयेति।बोधयरविकिरणैर्भूमिहतनमाःरूना।खंजाग्रद्धीत्यर्थः।अपूर्वबंधेति।अपूर्वोबंधोव्यक्तत्वंनिर्यस्यक्लिष्टत्वमिति।

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकत्वं।अविमृष्टविधेयांशत्वंवाक्येयथान्यत्कारोहीति।अत्रेदमर्थन्यक्कारयोरनुवाद्यविधेयभावोविवक्षितःसचरूप्यरूपणास्वभावइतिरूप्यविषयस्यानुवाद्यस्येदमर्थस्यप्रागुपादानंन्याय्यं।अयमेवन्यक्कारइत्कक्रेहिशब्दशक्तिमाहिम्नान्यक्कारस्यविधेयत्वंप्रतीयते।यथाइयंगेहेलक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्पर्शोवपुषिबहलश्चंदनरसः।अथकंठेबाहुःशिशिरमसृणोमौक्तिकसरःकिमस्यांनत्रेयोयदिपरमरह्यस्तुविरहइत्यादौप्रबोधनंप्रबोधितंतद्दृश्यतेयस्यचथास्थानेरित्यत्रापिस्थात्वमेवविधेयंतत्रेथंविशेषणतयोपन्यस्तंसद्वोणं।यदाहअनुवाद्यमनुक्त्वैवनविधेयमुदीरयेत्।नह्यलब्धास्पदंकिंचित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति।विधेयोदृश्यभावोमेरूप्यरूपकतात्मकः।नतत्रचविधेयोक्तिरूद्देश्यात्पूर्वमिष्यते।ननुअयमेवन्यक्कारनुस्थानेऽर्थेत्येवंविपर्ययेणात्रसंबंधःकरिष्यते।तस्यपुरुषाधीनत्वान्नथात्वनयथोक्तदोषावकाशःसह्यंनसर्वविषयोयंसंबंधस्यपुरुषाधीनत्वोपगमस्तस्यहिविशेषणविशेष्यभावरावविषयोवगंतव्योयत्रस्वसौंदर्यादेवतयोरन्योन्याक्षेपानविध्यनुवादभावः विध्यनुवादयोर्यथाश्रुतपदार्थसंबंधनिबंधनोऽर्थप्रतीतिरूक्तइतिपदार्थपौर्वापर्यनियमोवगंतव्यःततश्चयद्नूद्यतेतस्यादावुपादानमुपपन्नं।यत्तुविधीयतेतस्यपश्चादिति।रत्नेवारीमूपोभवतीत्यादौचतथैवदृष्टंतथाचद्विरादेजित्यत्रभगवतामहाभा

ष्यकारेणावस्थापितंयदुतालंमंगलद्योतनार्थमादोवद्दृश्यस्योपादानंक्षमणीयमन्यथाआदेजनुवादेनवद्दृसंज्ञाविधानात्यश्चादभिधानंकार्यस्यात्।यथादृद्रुणइत्यादौनथाप्रमाणमविसंवादिज्ञानमित्यत्रापियत्प्रमाणमितिलोकेप्रसिद्धंतद्विसंवादिज्ञानमेवेतिज्ञेयमितिनात्पर्यार्थः।काव्येपिएषैवशैलेशीयथाचत्कारयीनिवसनंमृगचर्मसव्यागेहंगुहाविपुलपत्रपुटाचटाश्च।मूलंदत्तंचकुसुमंचफलंचभोज्यंपुष्पस्यजातमटवीगृहमेधिनस्ते।नपुनरेवंयथाशय्याशाद्वलमासनंशुचिशिलासद्मद्रुमाणमधइत्यादि।शाद्वलाद्यनुवादेनशय्यादीनांविधेयत्वात्।अरालंबक्रं।अनुवाद्यमात्रप्रतीतिरूक्तिति।अनुवाद्यविषययोःक्रमेणैवप्रत्यायनायवक्तुमिष्टंनतुविधेयत्वप्रतीतिरूक्तितियदःप्रयोगोऽनुपपन्नः।यत्रहियत्तदोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्रतत्प्रत्यवमर्शिनातदितरेणोपसंहारोन्यायः।तयोरनुवाद्यविधेयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात्।तयोश्चपरस्परापेक्षयासंबंधस्यनित्यत्वात्।अतएवाद्युत्तदोर्नित्यमभिसंबंधइतिसचायमनयोरुपक्रमोपसंहारक्रमोहिविधःशाब्दश्चार्थश्चेति।तत्रोभयोरुपादानेसतिशाब्दोयथा।यदुवाचननमिथ्यादृष्टंनजहारतत्।यथाचसदुर्मतिःश्रेयसियस्यनारदः।एकतरोपादानेसत्यार्थस्तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात्।तत्रतदःकेवलस्योपादानेआर्यः।प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतविषयतयान्विधेयाह।तथाहिप्रक्रांतेति।सइ

इतिप्रक्रांतोराजा।सतिसर्वलोकप्रसिद्धा एतत्कंपिनीतिवत्सराजःस्वकांतांदैवयोगात्प्रदीपनकेद्ध्वांदृष्ट्वातदीयांदहनसमयावस्थांस्मरन्विल
पतितेइतिसातिशयविभ्रमैकास्पदेइत्यनुभवैकविषये।चंद्रमस्युदितेसतीतिशेषः।सा धुकृतंयन्मीलिते।नात्रतच्छब्दापेक्षातद्विषयस्यकर्मादेरर्थ
सामर्थ्यादेवाक्ष्यमाणत्वात्।येनामेति।नामशब्दोःक्षमायांयेकेचिद्ग्रंथेदेशेकालेवाअस्माकमवज्ञांकुर्वंतितेकिमपिस्वल्पंनकिंचिद्लोकोत्तरंवा
जानंतिनान्प्रतिनैषप्रकरणनिर्माणविषयोयत्नःतेषांलोकदर्शितात्।लोकोत्तरंयज्ञानंतीतिव्याख्यातं।तत्तेषामुपहासायकान्प्रतितर्हीत्याहउत्पश्यतेत्विति
सारेतरविभागज्ञउत्पश्यतेकश्चिदितिसंभाव्यते।एवंयत्तच्छब्दविचारंकृत्वायोसौसकगेतिप्रस्तुतेभावयन्नाहएवंचेति।असौत्रेकांशत्वमितियोसौसकार
गेत्यत्र।ननुयोसोइतियत्तच्छब्दानांनारोःइःशब्दःप्रकृतःएवमेतच्छब्दार्थमभिधारयतीत्याह।नचेति।नह्यसावित्यत्रतेसइतिप्रतीयते।यथाअ
सौमरुदितिमरुतास्वपित्राच।केशराणिसदाचकुरुवृक्षभ्रुताराधिपश्चंद्रःसग्रीवश्चमंडलंबिंबंराशूंचरामोरामभद्रोरामाश्रियश्च
तद्विप्रत्रेवेतियोविकल्पमित्यस्मिन्विचक्षतेवाक्यांतरगतत्वेनव्यवहितस्याभिन्नविभक्तिकस्येवाःएतदिदंशब्दस्यापादानंयुज्यातनंतत्रैवयत्रै
वयच्छब्दःअव्यवहितत्वेहिप्रत्यक्षतदितराकांक्षाभवत्येव।यथायेदतश्चंद्रांतर्जलदलवलीसंप्रकुरुतेतदाचष्टेइति।सोयंचटःश्यामइतिप्रसिद्ध

स्त्रयापुरस्तादुपयाचितोयइत्यादौ।यत्तदूर्जितमित्यत्रयच्छब्दानंतरस्यतदःप्रसिद्धेनोत्तरेणयदाभिसंबंधादार्थः।यदस्तुदेवेपीत्यनेनतदाप्रकांक्ष्य
मानविषयेणशाब्दःसंबंधः।एवंचयोसावित्यत्रयदःकेवलस्यैवप्रयोगःसकेनाभिसंबध्यतांततश्चादस्त्वमेवनविधेयत्वमितिस्थितं।प्रकारांतरेणा
चमष्टविधेयांशंवाक्यंदर्शयति।तथाकिंलोभेनेतिलक्ष्मणोक्तोनत्वनयोरितिआर्यानुजइतिनानकरुत्रमिति।अत्रषष्ठीसमासोपिनोपपद्यतेयतःसर्वे
षामेवनाघत्समासानांप्रायेणविशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्वंनामसामान्यंलक्षणमाहुरित्यर्थांतमर्थमनुपपत्तेः।सचविशेष
णविशेष्यभावोहिधैवसंभवति।समानाधिकरणोव्यधिकरणश्चेति।तत्राद्यःकर्मधारयस्यविषयःयत्रतुद्वेबहूनिवापदान्यन्यस्यपदस्यार्थे
विशेषणभावंभजतेसाबहुव्रीहेःशरणिःतत्रैवयदासेरव्यायाःप्रतिषेधस्यचविशेषणभावस्तद्धितार्हगोर्नञ्समासस्यगोचरः।द्वितीयप्रकारः
कारकाणांसंबंधस्यचविशेषणभावस्तदीयोदाद्बहुविधःसमस्तपुरुषस्यपंथाःतत्रापियदाव्ययार्थस्यविशेष्यतास्यात्तदासावव्ययीभावस्यमार्गः।त
देवंसमासानांविशेषणविशेष्याभयांशसंस्पर्शित्वेपियदाविषणांशःस्वार्थयोत्कर्षाधानहारेणवाक्यार्थचमत्कारकारणतयाप्रधान्येनविवक्षितो
विधेयधुरामधिरोहंद्वितरस्तूद्यमानकस्मतयान्यभावमिवभजेततदासोनवस्तेर्विषयोभवितुमर्हतितस्यांहिसप्रधानेतरभावस्तयोरस्त

भियात्।विशेषणेक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनीहिविशेषणानांविधेयतावगतिस्ततराचचेषांविशेष्येप्रमाणांतरसिद्धस्योत्कर्षापकर्षाधायिनो
शब्देगुणाभावेप्यार्थेप्राधान्यंविशेष्याणांचशब्देप्राधान्येप्यार्थेगुणभावोप्यनूद्यमानत्वात्।समासेचविभक्तिलोपान्नोत्कर्षापकर्षावगति
रितिननन्निबंधनारसाभिव्यक्तिरितिनदात्मनःकाव्यस्याविस्पष्टविधेयांशत्वंदोषः।तन्नैतद्विशेषणमेकमनेकंवास्तुनानयोर्विशेषःकश्चि
त्।तत्रकर्म्मधारयेयथाउक्तिषुंत्यारतांतेभरमुरगपतोपाणिनेकेनकृत्वा।धृत्वाचान्येनवासोविगलितकबरीभारमंसंवहंत्याः।भूयस्तत्कालकांति
र्द्विगुणितसुरतप्रीतिनसौरिणावःश्याममालिंग्यनीतंवपुरलसरुसद्दाहुलक्ष्म्याःपुनातु।अत्रविगलितकबरीभारत्वंमलसरुसद्दाहुत्वंचोस
वपुषोर्विशेषणेरनेरुद्दीपनविभावनापादनेनवाक्यार्थस्यकामपिकमनीयतामावहतइतिप्राधान्येनविवक्षितत्वान्नाभ्यांसहसमासेक
विनान्यथाभावंगमिते।एवंसमासांतरेष्वपिअविस्पष्टविधेयांशत्वंबहुव्रीहौयथा।यःस्थलीकृतपृथिव्याद्विराजोत्तापारवारिधिः।यश्चार्त्तपि
तवातापिःसमुनिःश्रेयसेस्तुवः।अत्रस्थलीकरणादिविधेयं।येनस्थलीकृतोविंध्यइत्यादितुयुक्तंयत्रपुनरेषमधानेतरभावोनविवक्षितःस्व
रूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्चविशेषणविशेष्यभावस्तत्रसमासासमासयोःकामचारःयथास्तनयुगमस्तस्त्रानंसमीपपरिवर्त्तहृदयशोकाग्नेः

DR BHAU DAJI

चरंतिविमुक्ताहारंव्रतमिवभवतोरिपुस्त्रीणां।अत्रभवतइति।रिपुस्त्रीणामितिन्नरिपुस्त्रीणांस्तनयुगस्यचसंबधित्वेनयद्विशेषणंननतस्तेषांउत्कर्षयोगःक
श्चिद्विवक्षितोपितुतत्संबंधप्रतीतिमात्रंतच्चव्रतमिवभवदरिवधूस्तनहितयमित्यतःसमासोदपितुल्यमेवयथाचैवरिपुस्त्रीणामितिरिपुसंबंधमात्रप्रतीतिः।
स्त्रीणांविधेयत्वंचैतत्प्राधान्योपलक्षणमात्रिवारात्।ततश्चप्रधानाविमर्शोपिदोषः।यथास्नेहंसमापिबतिकज्जलमादधातिसर्वान्गुणान्हृतिपात्रमधः
करोति।योयंशब्दानुकरणसंचयसभृतात्मादीपःप्रकाशयतितत्तमसोमहत्।अत्रहिप्रकाशनक्रियायाएवप्राधान्यविवक्षानान्यासामिति।नासांतत्समर्शीर्षि
कयानिर्देशोदोषः।सहितत्रशब्दादिभिरेवबक्तुंन्याय्योनाख्यातेनयथाविभ्राणःशक्तिमाश्रुप्रशमितबलबत्तारकोजित्यगुर्वीमित्यादौ।यथावामनेवशब्ध
दृश्यानलोपिसंततततमस्तोमछिदापंडितःकाषायंदधदंबरंमुनिरिवक्षोणींपुननःपरं।कुर्वाणःकरविभ्रमैस्त्रिजगतोबोधंसमध्यासितःपोरस्त्याचल
वेदिकांदिनकरःक्लिस्नातुवःकल्मषं।सर्वासांपुनःप्राधान्यविवक्षायांनाख्यातवाच्यत्वंदोषः।यथासौधादुद्विजतेत्यजत्कपचनंहेष्टिप्राभामेंदवींद्वारा
म्नश्यतिचिन्नकेलिसदसोवेषेविषंमन्यतेआस्तेकेवलमंगिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातलेसंकल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेनचित्तेनसायत्नैककर्तृका
नेकाप्राधान्येतरभाल्किया।तत्राख्यातेनवाच्याद्याशास्त्रांधेरितरापुनः।दृयंचसमासासमासचिंतारसप्रसादानुगुणप्रयोगावहितचेतसांसहृदयानामे

वोचितानान्येषांनेहिशब्दव्युत्पत्तिमात्रोपजनितात्मिमानदुर्विदग्धालक्षणमस्तीत्येवरसाभिव्यक्तिविघ्नभूतंवक्तव्यकरप्रायंप्रयुंजते।श्रितक्षमाइति
रुतोपशमाद्यैरुपनिताश्चत्रुरक्तलोकाःशोणिताधाराश्चशिवारुतगात्रीचविग्रहःकलिःशरीरंचगताशर्माणःगतप्रयोद्दियाश्चेतिविरुद्धमतिरु
न्। क्रियाफलाभावादितिनहिदृग्निदृष्टैकफलंलभतेद्यापिसाविरहिणीत्वात्। कीलनंतत्रैवस्थैर्यं। सोजन्यमान्यतयोर्जनिरुत्पत्तिः। पूयशब्दइति।
पदांशोजुगुप्सार्थः। प्रेतशब्दइतिअमंगलार्थत्वात्पदांशोऽस्त्रीत्वः। नेयार्थपदांशोयथाक्रिमुच्यतइति। जलध्यादीतिति। उत्तरपदपरिवर्तनेहिमेघएव
वाच्योनरसमुद्रः यदुक्तं। शब्दप्रवृत्तिहेतौसत्यप्यसमर्थमेवरूढिवशात्। योगिकमर्थविशेषेणपदंयथावारिधौजलभृत्। अप्रयुक्तादयइत्यादिश
ब्दाःवाचकसंदिग्धेनेयार्थाः। भेदप्रदर्शनेनेतिमल्लिकाशायेतिशेषः॥६०॥अर्थांतरेद्वितीयस्मिन्नर्थेएकोवाचकःशब्दःप्रथमार्थस्यमन्त्रसत
तथा। अपदस्थंपदंसमासश्चयत्रप्रसिद्धिहेतुमितिद्युतमितिपाठांतरं। देशःसोयमितियस्मिन्देशेपरशुरामपितारेहयेनकेशेषुधृतस्तत्रैवाभ्यशा
मास्यपितरंद्रोणंपांडवैःकेशधृतंछेदमाह। निर्शुभोनमनं। अपविद्धोमुक्तः। चतुर्थपादइत्यस्यैवचरमस्य। तथैवेति। अविकटवर्ण्यत्वेन। उपहते
ति। यदाहकुन्तकः। अत्रालुप्तविसर्गांतैःपदैःप्रोक्तैःपरस्परंहृद्यैःसंयोगपूर्वैश्चलावण्यमतिरिच्यते। संधिःस्वराणांसमवायःसंहिताकार्येणद्रव

द्रव्याणामिवैकीभावः। विवक्षितश्चसंधिर्भवतीतिवचनात्तानिइंदोरित्यादौसकृदपिविसंधित्वंदोषः। सतिचद्वितीयपदेविसंधित्वंस्यादितिद्वितीयं
यंपदंविसंधीत्यत्रद्वितीयपदस्याप्यादिपदंविनाविसंधित्वंदुर्घटमित्यादिपदमप्यर्थाद्विसंधीत्यतएवायंवाक्यदोषः। जनिरुचितार्थवर्तनरूपेइत्य
र्थः। संहितेकपदवत्यादेस्वदंतिवज्जमितिकाव्यसमयइत्याहसंहितामिति। इंद्रेहिवचनेप्रगृह्यमितिहिवचनोतानोप्रगृह्यसंज्ञोक्तातेषांप्रकृति
स्थत्वविधानेनिरंतरंयत्करणंधीदोबलेइत्यादौतदपिदोषः। सकृत्तुनदोषइत्याहप्रगृह्यादीति। अश्लीलत्वंयथावेगादुद्वीतिअत्रकस्मीरेषुदुद्वी
तण्डुचिन्तुमित्यश्लीलशब्दास्तृतीयादिसंधौवरांगमेद्वयोनिमणिवाचकाः। तथाचकाशोपनसप्रायैःपुरीषंडमहाद्रुमैःअनर्होपपुरीषमहाद्रुमशब्दाव्रीडाजु
गुप्साःमंगलार्थस्मारकाः। कष्टंयथाऽर्थसाविति। ऊर्वीअप्रमाणाश्चार्बबस्थितिःसप्रसराअत्रसंवेतेनऋजुप्रांजलंअमृतमिति। कश्चित्प्रियायाअधर
स्यस्वादिष्टतामभिधित्सुःस्वादुतयाप्रसिद्धास्तावदर्थानभ्यनुजानाति। रसवत्स्वादुनान्यथारसवंसेवेत्यर्थः। अथकिंनात्रकश्चिद्विप्रतिपद्यतइत्यर्थः। प्रस
न्नरसंप्राप्तपरिपाकं। एकमनुज्ञायसकृदपीत्यादिनाविवक्षितमाह। मध्यस्थःसन्नपक्षपतितोभूत्वारसांतरविज्ञानस्तस्यैवोभयास्वादकत्वात्। विचा
रेऽधिकारः। यदाहान्यदिति। अथस्वरसंधिरुक्तेपिनाम्नोऽन्यशब्दस्यभेदेयतिभ्रष्टत्वप्रतीतेरश्रव्यत्वं। हरिण्यांहिरुक्तेषद्भुतःसप्तभिर्यतिः। जंपरी

 ति।आनंदवर्द्धनकृतपंचबाणलीलाकथायामियंगाथा।नीर्यतेशक्यते।यस्येतिकामस्य।एषकेवलंप्रतिपक्षैब्रह्मचारिभिः।सकारणकारावित्यश्रव्यो
बंधश्रोथित्स्यात्।हारित्यप्राप्तगुरुभावोंतलघुः।पुष्पिताग्रायांहिस्थंदसिविषमपादेत्योगणः।कन्येतिकुमारीत्यद्ययावदनयाएनंविमुच्यनकश्चि
दन्योविहितइत्यर्थः।वरुणाण्येपीतिण्यकारस्यमहाप्राणत्वाःदंत्यस्यापिमहाप्राणत्वमित्यर्थः।मुग्धविदग्धसभगयोरंतर्मध्येरत्नेतिसंबोधनं।हास्य
रसेति।करुणरसाननुगुणं।इत्थमितिचेन्निनोक्तंततोविरउस्यास्माभिःश्रुतमनुचितंवैशमनिभृतंगुरुश्चेश्रंखिन्नेमयिभजतिखेदंनकुरुषितियुक्तः
पाठः।अनिरुद्धाननिषिद्धासमन्वितोक्तिमुक्तिर्यस्यप्रक्रमभंगमिति।पूर्वार्द्धेकृतपदंनास्तिद्वितीयेर्द्धेस्तीति।नाडीजंघोनिजघेकृतनदुपकृतिर्यत्कृतेगो
तमेन।अत्रनछोधिकः।नच्छद्मंतरेणाप्यपकारस्यतद्विषयतानगतेः।नथादरुरुकंदलभागभूमिःसरलवांबुदंबरं।वाप्यःफुल्लांबुजमुजोज्ज्ञा
नाद्दृष्टिविषंमम।अत्रभजिःसहशब्दोयुजिश्चार्थाधिकाःप्रदेकंपदंद्विःप्रयुज्यतेनत्कथितंदोषः।नैकंपदंद्विःप्रयोज्यमितिसमयः।लाटानुप्रा
सादौत्तगुणाएवेतिवक्ष्यते।कः कः कृतेति।घुरीवाद्यभांडविशेषः।।घुर्घुरायितानासौघुरीचनदुन्घोरः।अत्रक्रमात्क्रममनुप्रासोघनयितव्यः
यथाचप्रथमपादेआरोहस्तथानद्वितीयपादादिधिति।कैंकारइति।अत्रप्रेमतनोनुबद्धतिवाक्येसमासेनचवयइत्यादिपुच्छायंपुनरप्यानं

नचमस्करोति।मसृणेति।अत्रयद्भूःसदर्भातन्मसृणचरणपतंगम्यंतांयच्चधर्मः कठोरः तन्मूर्द्धनरुजांचलं कुर्विनिपूर्वोर्द्धेयुक्तस्तच्छब्दोद्वितीयेर्द्धेप्रवि
ष्टः।अत्रगुणानामिति।अप्रधानानांगुणानांचसमत्वमेवप्रधानानुयायित्वादित्येवंरूपोन्यायोगुणानांचपरार्थत्वादित्यादिसूत्रेणजैमिनिनायउक्तस्तदनु
सारेणात्रनेरितिविधेयतयाप्राधान्येनयत्क्षपाचारिभिरितिप्रत्याययितव्यंनत्परत्वेनयच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानामनुवाद्यत्वादेवगुणभूतानांनान्योन्य
मन्वयःप्रधानानुयायित्वेनसमत्वात्।अतःक्षपाचारिणामितिविशेष्याभिधायिपदोपादानेयेषांयेषामितियच्छब्दृत्येसामानाधिकरण्यंद्रवतिविशे
ष्यस्यप्रतीतिः।यैरित्यत्रतुसामानाधिकरण्यंनयत्क्षपाचारिभिरितिविशेष्याभिधायिपदंतद्विनाकथंविशेष्यंगम्यतेविभक्तिपरिणामश्चश्रुत्रीयो
न्यायःकाव्येषुनयुक्तइत्याह।यैरित्यनेन।युज्यतइति।यदिक्षपाचारिणामित्यस्यस्थानेक्षपाचारिभिरितिपठ्यतेतदात्रयोपियच्छब्दार्थाःसमश्नीर्षि
कंयाधावित्याप्रधानेननेःक्षपाचारिभिरित्यनेनप्रतिस्वमंजस्येनेवसंबंधमनुभवंतीत्यर्थः।त्वमेवमिति।एवंपरिदृश्यमानंसर्वानिशायिसौंदर्यय
स्याःसचरुचिरतायाः।सौंदर्यस्यपरिच्छिन्नःसीमानमुत्कर्षंयुनयोर्मिथुनमितिप्राक्तनेनहेतुनासंवदति।अतःसंवादाच्छिष्टंयदन्योन्यंस्करतस्करयानुग
नंतच्चेत्यात्रदानींगुणितयाजितमनुरूपसंयोजनयासर्वोत्कर्षेणवर्त्तमित्यर्थः।नचात्रन्यूनपदत्वंदोषोयच्छब्दाभावेपीष्टसंबंधस्याभावादित्यभव

मत्तयोगोदोषः।अत्राकर्ण्यनेति। यद्याकर्ण्यमेतिक्रियायाः कोदंडादयः कर्मत्वेनविवक्ष्यंतेतदातेभ्योद्वितीयास्यादितिभावः।वाक्यार्थस्येति।यदिकोदंडादि
वाक्यार्थः कर्मत्वेनविवक्ष्यतेनदाप्रथमातनास्यात्।तथाअवैमित्यादौअवैमेतिक्रियायाअन्यतनवाक्यार्थः कर्मत्वेन
विवक्षितोपिप्रथमोनइतिद्वितीयंदूषणंनवयेनयेनेत्यनयोर्यच्छब्दयोः कोदंडादिरर्थोयेनतद्वारेणतद्विशक्तिः स्यात्।नापियेनयेनेत्यादेर्विशेषणंको
दंडादिर्येनयच्छब्दसमन्वयः कोदंडादिभिः स्यात्।नचकेनेकेनेत्यादिः प्रश्नोक्तियेनकोदंडेनेत्यादेस्तृतीयास्यात्।संवैरितिऋत्विगादिभिःतेनाश्व
रइत्याधारतयानिर्देष्टुंयोग्यः।यथावाहदतरनिविष्टमुष्टेः कोशनिषण्णस्यसहजमलिनस्यकृपणस्यकृपाणस्यचकेवलमाकारतोभेदः।अत्रकृपण
कृपाणयोराकारमात्रकृतोव्यतिरेकउक्तः।सचायुक्तःद्विधोह्याकारार्थःसन्निवेशलक्षणोअक्षरविशेषलक्षणश्च।तत्राद्यस्तावत्परस्परपरिहार
स्थितिमतोरर्थयोःसिद्धएवेत्यनुपादेयोनचमत्करोति।द्वितीयस्त्वक्षरविशेषकृतस्यानेदाभेदव्यवहारस्यशक्तेकविषयत्वादर्थयोर्नसंभवत्येव।इह
तुयुक्तएवासौ।अक्षराणामकारोहमितियःस्वयमभ्यधात्।सोपित्वयामुनास्वाम्याकारेणलघूकृतः।तेनोक्षरविशेषात्माकाराभेदलक्षणस्यश
ब्दधर्मस्यार्थविशेषणभावेनपरस्परमसंबं दोषः।विधिर्वाच्यइति।अपह्नुतिलक्षणोविधिःषष्ठांतनिर्देशसतिनयुक्तोयतस्तथापीतिभिन्नंचा

वाक्यगतत्वेनेवोपपद्यते।एषोहमिति। उषानाम्नीशिवयोःस्कंदासाचपुराणवृत्तांतेनबाणासुरसुतेतिलोकेरूढासाचानिरुद्धेनकामसुतेनसहस्वप्नल
ब्धंवरंप्राप्स्यतीतिगौर्यादत्तेनप्रसादेनपरिणायिता।सचगौरीमुखविनिर्गतोवरः साधिष्ठायकत्वादेवतारूपोन्येषांपुरस्थात्मानंप्रशंसन्निदमाह।अ
निरुद्धेनसहयाघटनानयाःधिगतंआभिरूप्यलक्ष्म्याःसुरूपतायाःफलंमया।वाच्यमिति।यतोत्रापिशब्दंविनाविवक्षितार्थस्यनप्रतीतिः।क्वचिच्च
दुष्टार्थप्रतीतिःस्याद्यथासंपदोजलतरंगविलोलयौवनंत्रिचतुराणिदिनानि।द्वारदाभ्रमिवचंचलमायुःकिंधनैःपरहितानिकुरुध्वं।अत्रधनशब्दःने
तरंकार्यशब्दानुक्तेः।धनैःकिमितिपरहितानिकुरुध्वमाकार्क्षेतिदुष्टोर्थः प्रतीयते।यथाबानवजलधरःसंनद्धोयमित्यादौअत्रभीतोनिवृत्तायां
तद्विषयभूतयोःस्करधनुर्धारासारयोरिवविद्यमानोपीदमापरामर्शोवाच्यः।तथाकमलमनंभसिकमलेचकुवलयेइत्यादौ।अत्रद्वितीयःकमलार्थः
सर्वनामवाच्यः।तेनतस्मिंश्चकुवलयेइतियुक्तं।केचित्तुधर्मिधर्मोभयात्मनोवस्तुनःप्रतिपत्तयेपुनःसएवशब्दस्तत्पर्यायःसर्वनामवाचश्चेवाच्यम
पिमत्रनोक्तं।तत्राप्यनभिहितवाच्यत्वमिदुर्यथाह्ययंगतंसंप्रतिशोचनीयतांसमागमप्रार्थनयाकपालिनः।अत्रकपालिशब्दोधर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः
संज्ञिमात्रंयाप्रत्याययेत्कपालसंबंधकृतंवागर्हितत्वमुभयमपिवेतित्रयःपक्षाः।तत्राद्यपक्षेविशेषप्रतिपत्तयेकपालिग्रहणमपरमपिकर्तव्यंयेना

का०श०टी० स्यगर्हितत्वंप्रतीयेतद्द्वितीयपक्षेतस्याश्रयप्रतिपत्तयेतेनैवतत्पर्यायेणसर्वनाम्नावाविशेषमवश्यमुपादेयंभवतियेनतस्यविवक्षितार्थसिद्धावार्थोहेतुभा
वोऽवकल्पेतनचैषामेकमप्यत्रोक्तमितिदोषास्तनद्वयंगतंसंप्रतितस्यशोच्यतामितियुक्तं।वयंतुब्रूमोनहिशब्दस्याभिधैवव्यापारोयेनैकस्मिन्नवार्थे
उपक्षीणत्वान्नस्यशब्दांतरमर्थांतरार्थंप्रयुज्येतनदावस्तुनिबंधनंवाकिंचित्परिकल्प्येतकिंतुव्यापारांतरमपिव्यंजकत्वलक्षणमित्येकस्मादेव
शब्दाद्वाच्येनसहैवव्यंग्यस्यापिप्रतीतिस्तथाहिपरमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसंभवेपिकपालिनइतिनद्वाचकतयाप्रयुक्तबीभत्सरसालंबनविभाव
तासूच्यमानगुप्तास्पदत्वंध्वनति।अननिहितवाच्यत्वंचोपलक्षणंतेनवाच्यवचनमपिदोषः।यथाद्वयंगोहेलक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसाव
स्याःस्पर्शोवपुषिबहलश्चंदनरसःअयंकंठेबाहुःशिशिरमसृणोमौक्तिकसरःकिमस्यानप्रेयोयदिपरमसह्यस्तुविरहः।अयत्नसाक्षात्सीतायावर्ण
नंतद्वाच्यमेवतत्संबंधिनांस्पर्शादीनामेवेहरस्याणामर्थानांविरहव्यतिरेकेणांगिभावेनोपयोगात्तत्तस्याएव।विरहस्यतत्संबंधित्वेप्यसत्त्वा
भिमानादितिसीतावर्णनंदोषः।मुखंपूर्णश्चंद्रस्तनुरमृतवर्त्तिनयनयोरितित्वाद्यःपादोयुक्तः।स्त्रजंनकाचिदितिनिर्देशोकापीतिनप्रतीयतेकिंतु
सर्वापीतिप्रतीतिस्तत्तोनञउत्तरवर्त्तिनोकिमशब्देनयोगास्याज्यः।श्लथजटायांस्रंसोलंबनंयस्यचंप्रखंडस्यतेनकपोलमध्येप्रतिबिंबकल्पनेन

गायपर्यवस्यति।सचप्रकृतिप्रत्ययसर्वनामपर्यायादिविषयत्वादनंतरप्रकारस्तत्रप्रकृतेर्यथानाथेति।तेहिमाल्येतिअत्रश्लिनंप्रक्रांतमिदमापरा
मृश्यतेनेवतत्परामर्शःकर्तुंयुक्तोननदानयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरिवभिन्नार्थत्वान्नचासौकृतइत्याहात्रसर्वनामइति।पर्यायस्येति।पुत्रापत्यशब्दौ
पर्यायत्वात्प्रक्रमभेदविषयौअत्रोपसर्गस्येति।पूर्वंव्युपसर्गोपयदस्ततआग्नःप्रक्रमः।यथावाउदन्वच्छिन्नाभूःसचनिधिरपांयोजनशतं।अत्र
पर्यायस्यामिताभूःपत्यापांसचपतिरपांयोजनशतमितितुयुक्तं।एवंचछिद्रिक्रियाकर्तुरुदन्वंतउक्तनयेनविधेयतयाप्राधान्यात्सामासानुपप
त्तिदोषःपरिहृतः।कंपमापुरितिएवंरूपेसतित्यादेर्भग्नप्रक्रमदोषःपरिहृतः।अकलितेतिभार्गवंदृष्ट्वारामश्चिंतयति।अत्राकलितेत्याद्युक्ता
नुसारेणपूर्वंचादोपसंग्रहणायेतियुक्तं।यथावातवकुरुमशरत्वंशीतरश्मित्वमिंदोर्दृष्टमिदमथार्थदृश्यतेमद्विधेषु।विसृजतिहिमगर्भैर्व
ह्निमिंदुर्मयूखैस्त्वमपिकुरुमबाणान्वज्रसारीकरोषि।अत्रापिक्रमस्य।एवमन्यत्रापीति।कालविशेषप्रक्रमभेदोयथासस्नुःपयःपुपुरनेनिजुरं
वराणिजक्षुर्विसंधृतविकासिबिसप्रसूनाः।सैन्याःश्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वमिथ्याप्रवादमसृजन्ननन्नगानां।अत्रयःस्नानादौकालविशेषः
प्रक्रांतःसनेजनेउपेक्षितः।मदापरोक्षे।लोकविज्ञातेप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्यत्वात्परोक्षस्याधिवक्षायोह्यस्तनीयथाअजयज्जर्होहूणानिति।तथात्रिव

त्यादेश्चविकल्पमस्यदधुःप्रसूनमितितुयुक्तं।अस्मिंश्चपाठेविसशब्दस्यपौनरुक्त्यदोषोपिपरिहृतःसर्वनामपरामर्शस्यहिविषयोधिसार्थोनस्वशब्दस्य
यथाचसमतयावरुरुक्षुर्विसर्जनेर्नियमनाद्सतांचनराधिपः।अनुययौयमपुण्यजनेश्वरोसवरुणावरुणाग्रसरंरुचा।अत्रानुयातिक्रियाकर्मभावो
वरुणस्यार्थःप्रक्रांतइतिहेतुरप्यस्यनादरएवोपादातुंयुक्तोयत्वसन्नियमनलक्षणःशाद्धोहेतुरस्यान्येषामिवोर्थन्नःसाग्नःप्रक्रमः।तस्यापिरसाग्रं
गपर्यवसायित्वात्।तेननियमयन्नसतःसनराधिपइतियुक्तं।एवंचविभक्तिप्रक्रमभेदःश्वशब्दश्वभिरस्तसमुच्चयभावःप्रक्रमभेददुष्टश्वपरिहृतोभ
वति।यथाचचारुतावपुरभूषयदासितामनूननवयौवनयोगः।तेपुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तांमहोदयितसंगमभूषः।अत्रभूरवलाक्रमेणकर्तुःकर्म
भावःकर्त्रंतरंचयथाप्रक्रांतंनतथानिर्वूढं।दीपकालंकारस्यचकाव्यशोभाकारित्वेनोपनिबद्धस्यानिर्वाहाङ्गेनप्रक्रमत्वंदयितसंगमशब्दस्यच
प्राधान्येनाभिमतरयसमासेगुणीभूतत्वाद्विभक्तिविधेयांशत्वं।तमपिवरुरुक्षुसंगइतितुयुक्तं॥इयमिति।संप्रतिहृद्यंचेत्यतिरम्यंयत्किंचूपूर्वमे
कारेणदु[illegible]र्व्यसनदूषितत्वेनशोच्याजातासंप्रतिपुनस्तुयातस्याःसाहायकमिवारब्धमित्यवहस्यतेप्रार्थनाशब्दोपिरामायतःकाकतालीय
न्यायेनतत्समागमःकदाचिन्नवाच्यतावहःप्रार्थनापुनरत्यंतंकलंककारिणी।साचत्वंचेतिहृद्योरप्यनुभूयमानपरस्परस्पर्द्धिलावण्यातिशयप्र

DR BHAU DAJI MEMORIAL LIBRARY

का॰श॰टी॰ तिपादनपरत्वेनोपात्तं। कलावतः कांतिमतीतिचमनुष्यत्वयेनद्वयोरपिप्रशस्यताप्रतीयते। सेतिसर्वप्रसिद्धा। त्वंशब्दादितिसमुच्चयद्योतकोहि
चकारः समुच्चीयमानार्थादनंतरमेवप्रयोज्यइतिक्रमः। अत्रपदस्यास्थाननिवेशित्वेपिक्रमाभावोशिष्ट्यंविवक्षितमितिक्रमपदस्थपदादस्यभेदः
। यथाचउद्यन्नाजयिनिकामिनीमुखेनेनसाहसमनुष्ठितंपुनः। अत्रहिपुनःशब्दस्तेनेत्यनोनंतरंप्रयोज्यःपुनःशब्दोहिव्यतिरिच्यमानार्थानंत
योपेक्षप्रयोगमर्हतीतिक्रमः। इतिश्रीनियोगादिति। तदुक्तं। उक्तिस्वरूपाधच्छेदकरोयत्नेतिरिष्यते। ननत्रतस्मात्प्राक्किंचिदुक्तेरन्यत्पद
वदेत्। इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानांगतिः समाहतेयेस्थमेवमादीनांतज्ज्ञातीयार्थयोगिनां। यतस्तेचादयइवश्रूयंतेयदनंतरं। तदर्थमेवावच्छिद्य
रासमंजस्यमन्यथा। यथाचार्तार्थेनदीयेगजसेतुबंधात्प्रतीपगामुत्तरतोस्यगंगां। अत्रपरामर्शनीयमर्थमनुक्त्वेवयस्तस्यसर्वनामपूरामर्श
सोःक्रमः तस्यहिप्रक्रांतोर्थोविषयइष्टेनप्रक्रंस्यमानःस्मृतिपरामर्शात्तत्स्मृतेश्चानुभूतएवार्थोविषयीनानुभविष्यमाणः। अत्रचप्रती
तिमात्रमनुभवोनेंद्रियविषयभावः नचगंगाशब्दार्थः प्रतीतपूर्वोयस्तदापरामृश्येतेतिपरामर्शस्यात्रमोदोषः। इदमात्वनुपक्रांतस्यापिबुद्धे
र्वाध्यवसितस्यपरामर्शोभवतियथाइदंकविभ्यःपूर्वेभ्यइति। अस्मिन्रामायणेकवयः। वेदपिइदमहंरक्षसोग्रीवाअपिशंतामीतियत्रूद्देशि

नामनूद्देशिनांचक्रमभंगोःक्रमत्वंयथाकीर्तिप्रतापोभवतःसूर्याचंद्रमसोःसमाविति। अत्रपदरचनाविपरीतेतिभग्नप्रक्रमलक्षणोवाक्यदोषः। निशा
चरीअभिसारिकापि। गंधवदितिनिंदाप्रशंसयोर्मनुपूर्वंदनोक्षितेत्यत्रकुंकुमेतिमोल्लःपाठः। जीवितेशोयमोभर्त्तापि। अत्रप्रकृतइतिविभक्तरसे
॥७॥ त्रयस्त्रिंशतंवाक्यदोषानुक्त्वात्रयोविंशतिमर्थदोषानाह। अर्थोःपुष्टइति। प्रकृतानुपयोगादपुष्टार्थत्वं। यत्तूपात्तोपिस्वरूपमात्रप्रतिपाद
कत्वान्नकिंचित्साधयंतीति। अस्यसंबद्धश्यतथांश्चेतिरुद्रटोक्तेदोषोनापुष्टादस्माद्भिन्नाधित्याशयेनाहनत्वसंगतादिति। अनेनैवंविधानामर्थानामसंग
तत्वंछंदःपूरणमात्रत्वंवामन्यमानेनभट्टरुद्रटेनदोषस्यास्ययदसंबद्धइतिनहानितिचनामरूपंतन्निराकरोति। कष्टागम्यत्वात्कष्टार्थत्वंयथास
देति। कविरुचिनामितिप्रतिभारूपाणांप्रमाणां। सुकुमारेतियत्कुत्सकः। संतितत्रत्रयोमार्गाःकविप्रस्थानहेतवः। सुकुमारोविचित्रश्चमध्यमश्चोपपत्तिमा
कः। गंभीरकाव्यपरिचिताइतिमहाकाव्येसर्गबंधलक्षणेपरिचयमागताः कथमभिनेयकाव्यवत्। प्रसादयेतु। तथायासामितिद्वितीयोर्थः। ननुगु
णविपर्ययात्मनोदोषाइत्यनेनसामर्थ्यात्कष्टत्वदोषागमःसिद्धः किंदोषाधिकारेनदुक्त्वेतिसत्यंसौकर्यायनस्वपंचः। एवमन्यत्रापिसामर्थ्यावग
म्येनिर्द्दिष्टेअयमेवपरिहारोवाच्यः। पूर्वापरव्याघातोव्याहतत्वंयथाजगतीति। माधवस्यमालतींप्रतीयमुक्तिः। इंदुकलादयइत्यादिशब्दाच्चंद्रिकाप्यव

करप्रायायंवक्तारंप्रतिसराचक्ष्यिश्च्वेद्विकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीतिपूर्वोक्तिश्च्वेद्विकोत्कर्षोक्तयाव्याहता। यथाबाल्मृगाक्षिनेत्रतवानुमेमे।तथाज
हिशत्रुकुलंकुलस्त्रंजयविश्वंभराभिमो।नचतेकोपिविद्वेष्टासर्वभूतानुकंपिनः।अत्रशत्रुवधोविद्वेष्यभावेनव्याहतः।किरीटीतिनेणीसंहारेःश्चश्वा
मार्जुनार्जुनेत्यक्त्वाटत्तेचभवद्भिरित्यक्त्वापुनरपिकिरीटिशब्दमुक्तवानित्यर्थपौनरुक्त्यं।तच्चार्थमेकमेवोपगंतुंयुक्तंनशब्दांतरस्यार्थभेदेसत्य
दुष्टत्वात्। यदुक्तं।तच्चनशब्दपुनरुक्तंपृथग्वाच्यमर्थपुनरुक्तेनैवगतत्वात्। नत्वर्थभेदेशब्दसाम्येकश्चिद्दोषः।यथाहसतिहसतिस्वामिन्युच्चैः
रुदत्यपिरोहतीत्यादौपौनरुक्त्यंचप्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वादनेकंयथाऽभ्रश्चीयसंहतिभिरुद्धतमुद्धुराणिः।अत्रसमूहार्था
याःप्रकृतेःसंहतेश्चार्थपौनरुक्त्यं।आगाभिनीजगद्हिरिजनतास्तरुणांउन्नसमूहार्थामाःप्रकृतेर्बहुवचनस्यचप्रत्ययस्ययथाविसकिसरुय
छेदपाथेयवंतः।त्वगुत्तरासंगवतीमधीतिनीमितिचमत्वर्थीयस्य।बहुव्रीहिसमासाश्रयेणैवतदर्थावगतिसिद्धेःयदाकुःकर्मधारयमत्व
र्थीयाश्चांबहुव्रीहिर्लुप्तात्प्रकृतस्य।तथाचासोजांघवपरुषवानीति।तदीयमातंगेति।येनाकुंभनिमग्नजन्यकरिणामितिऽत्रतद्धितप्रत्ययस्य
षष्ठीसमासाश्रयेणैवतदर्थावगतेः।अथभूतानिचार्त्तघशब्देभ्यस्तत्रतत्रसुः।अत्रत्वपत्यार्थेनद्धितेनेदमर्थेरतिनाधिक्यं।यत्रचविशेषणाद्विशेष्यमा

त्रप्रतीतिस्तत्रतदुक्तेःपौनरुक्त्यंयथापायात्सशीतकरणाभरणोभवोवः।अत्रभवशब्दस्ययथावाचकासतंचारुचमूरुचर्मणाकुथेंननागेंद्रमिवेंद्र
वाहनं।अत्रनागेंद्रेंद्रवाहनशब्दयोरेकतरस्य यत्रतुनद्विर्दोषप्रतिपत्तिर्नतत्रपौनरुक्त्यंयथातवप्रसादाकुरुकमायुधोपिसहायमेकंमधुमेवरु
ध्या।कुर्योहरस्यापिपिनाकपाणेः।अत्रहरशब्दस्य अथयथातवप्रसादाकुरुकमायुधोपीत्यत्रविशेष्योपादानमंतरेणाप्रकृतयार्थप्रतिपत्तिस्तद्दन्नापिभवि
ष्यतितदयुक्तंसत्तव्यक्तमपुरुषेणेवास्मदर्थस्यविशेष्यस्यप्रतिपादितत्वात्तन्नदनुपादानासिद्धेः।यदाहविशेषणवशाद्धिछेविशिष्टंयत्रसंज्ञिनांयु
क्तातत्रविशेष्योक्तिरन्यथापौनरुक्त्यमुक्तं।यथावावर्णैःकतिपयैरेवगथितस्यस्वरैरिवअनंतावाङ्मयस्याहोगेयस्येवविचित्रता।अत्रहितीयद्वया
द्दोधिकःतथाशिशिरमासमपास्यगुणोस्यनःकइवशीतहरस्यकुचोष्मणः।इतिधियास्तरुषःपरिरेभिरेघनमतोनमतोनुमतान्प्रियाः।अत्रधी
शब्दोःतदितिबहुत्वार्थःशब्दःपुनरुक्तोहेत्वर्थेनेतिनैवतदर्थस्यैक्यत्वात् यथाअभ्येतिविद्रुतमनुद्रवतान्यमश्वमिति।तेनद्रुतियतोस्तरुषःद्रुतियुक्तो।अ
त्रचकुचोष्मणःस्तुर्हरणक्रियातदपेक्षमपास्तनस्यपौर्वकाल्यमेवलक्षयत्यतयैवसोकुंभरुपाधिभावंगतेतिभिन्नकर्तृत्वभ्रमः।यथाविपच्य
घटोभवतीत्यत्रघटनक्रियापेक्षंविपचनस्यपौर्वकाल्यंनतुघटनक्रियापेक्षंयथाःधिक्षित्यपाचकोभवतीत्यादौपाकाद्यपेक्षमधिश्रयणादेर्नभवत

क्रियापेक्षंसाहिनावश्यंप्रयुज्यतेप्रतीयतेनुपदार्थानांसत्ताअव्यभिचारात्।ननुतावतातदपेक्षंनदिप्तिमंतव्यंतस्यावहिरंगत्वात्।अर्थस्यासंगतिप्रसंगा
च्च।प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेवपौर्वकालंक्तोविषयोनप्रतीयमानक्रियापेक्षंअन्यथाश्रुत्वापिनामवधिरोदृष्ट्वाप्यंधोजडोविदित्वापियोदेशाकाल
कार्यव्यपेक्षयापेहितःसपुमानित्यादिप्रयोगजातमनुपपन्नंस्यात्।श्रवणादीनांतत्पूर्वकालत्वाभावात्।श्रुत्यादिशक्तिविरहलक्षणाधियादि
प्रयुक्तक्रियापेक्षमेवश्रवणादीनांपौर्वकालंकेचित्त्वपास्येत्ययत्नवंतप्रतिरूपकोनिपातइत्याहुः।तथानिरीक्ष्यसंरंभनिरस्तधैर्यैराधेयमा
राधित्तजामदग्न्यं।असंस्तुतेषुप्रसभंभयेषुजायेतमृत्योरपिपक्षपातः।अथनिरीक्षणक्रियाकर्तुर्मृत्योभयपक्षपातक्रियेविषयविषक्तिभाव
भंग्योपात्ते।तथायांदृष्ट्वापिसमुत्सुकेमनसिमेनान्याकरोत्यास्पदं।अनदर्शनक्रियाकर्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदक्रियाधिकरणभावेनोपात्त
सौत्सुक्यक्रियाविशेषणभावेनोपात्ता।सर्वेषांचनामपदानांक्रियैवैकाप्रवृत्तिनिमित्तमितिसर्वेपिजात्यादयःशब्दाःक्रियाशब्दाएवेतिकेचित्
ममपितरीतिद्रोणाचार्यो।चतुर्थेतिकर्णात्संरंभमेणोत्कर्के तातेचापेत्यादिपुनरुक्तंप्रधानस्यार्थस्यपूर्वंनिर्देशःक्रमस्तस्याभावोदुःक्रमत्वंयथाभू
यालेति।यदात्वदारसत्वोगुर्वादिबलाद्गृह्यमाणस्तुरंगमित्यादिवक्ष्यतदानदोषः।क्रमानुष्ठानाभावोवादुःक्रमत्वंयथाकाराधिऊणरवउरंगामउ

डोमज्जिऊणजिमिऊणा।नरकन्मतिहिवारेजोअसिअंपुच्छिउंलग्गो।ग्राम्यत्वंयथास्वपिनीतिनिद्राति।स्वपिमीतिकामये।संशयहेतुत्वंसंदिग्धत्वं
यथामात्सर्यमिति।निर्हेतुर्यथागृहीतमितिद्रोणाचार्येणामतेप्यश्वत्थामनिहतोस्वत्थामेतिश्रुत्वेसतशोकात्शस्त्रंमुक्त्वाहतश्वसः ततोऽश्वत्थामा
पिशस्त्रंमुमुक्षुरिदंपपाठ।यतइतिततइत्यत्रार्थे।असिट्ठिकिरुट्ठंयथादृष्टंतेदृष्टिकमलातंकंपद्मविछायतापादकंवदनंयस्याः।कविषुप्रसि
द्धइतिनत्वंकुरीदृमइतिप्रसिद्धिविरोधः।रुद्रटोक्तश्चातिमात्रदोषोऽस्मान्नभिन्नः।अमूर्त्तोपीतियशःप्रभृतीनामर्थानांस्वभावान्यथोपनिबंधे
धेकविप्रसिद्धिःकारणं।विद्याधर्मार्थकाममोक्षशास्त्रंगीतंनृत्तंनाद्यचित्रकर्मादिकाःश्चतुःषष्टिकलाश्च।तद्दिरुट्ठंक्रमाद्यथासदेति।अर्थश
स्त्रेणेतिपाठेप्यनुकरणमेवदंडनीतोहिषड्जयस्यमूलं।अंगनंस्थानं।अष्टांगेतियमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो
ऽष्टौयोगांगानिअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाःशौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानियमाःस्थिरसुखमासनं।तस्मिन्सति
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामःस्वविषयासंप्रयोगेचित्तस्वरूपानुकारइवेंद्रियाणांप्रत्याहारः।देशबंधश्चित्तस्यधारणा।तत्रप्रत्ययैक
तानताध्यानं।तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः।कालेनंतत्रैवस्थैर्यं।सिट्ठिसविधंनिकटाअपिसिट्ठिः।प्रतिपुरुषमोर्नेर्दृष्टानंवि

येकरव्याप्तिः।समाधिश्चसंप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञाश्च।वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगामात्संप्रज्ञातःसमाधिः।वितर्कश्चित्तस्यालंबनेस्थूलआभोगः।सूक्ष्मोवि
चारः।आनंदोल्हादः।एकरूपात्मिकार्थमात्रासंविदस्मिता।विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोनिरोधश्चित्तस्यसमाधिरसंप्रज्ञातः।तस्यपरंवैराग्यमुपा
यः।सालंबनोह्याभ्यासस्तत्साधनायकल्पतइतिविरामप्रत्ययोनिर्वस्तुकआलंबनीक्रियतेसचार्थशून्यस्तदभ्यासपूर्वाच्चित्तंनिरालंबनमाभावप्राप्तमिवभ
वतीतिनिर्बीजः।समाधिरित्याहविवेकेति।गीतंचरुद्रेयथा।।श्रुतिसमाधिकमुद्धेःपंचमेपीडयेतःसततमृषभहीनंभिन्नकीकृत्यषड्जं।प्रणिजगदुरकाकु
श्रावकस्निग्धकंठाःपरिणतिमितिरात्रेमागधामाधवाय।श्रुतिसमयकमितिश्रुत्यासमधिकंपंचश्रुतिकमित्यर्थः।पीडयेतइतिश्रुतिन्हासेनास्मीकुर्वे
तइत्यर्थः।भिन्नकीकृत्यषड्जमितिभिन्नषड्जंकृत्वेत्यर्थः।प्रातःकालेभिन्नषड्जोगेयइत्याम्नायात्।अत्रभिन्नषड्जेनमागधीगीतिरुपनिबद्धातस्यांचपंच
मस्यऋषभवदसंभवणवदूरेपुनःश्रुतिसमधिकं।यतोभिन्नषड्जस्येदृक्षणंधांशास्तुधैवतन्यासःपंचमर्षभवर्जितः।षड्जोदीच्यवतीजातिर्भिन्न
षड्जउदाहृतः।धांशाइतिधैवतोंशाः।जातयोह्यष्टादशायन्मुनिःषाड्जीषैवार्षभीचैवधैवत्यथनिषादिनी।षड्जोदीच्यवतीचैवतथास्यात्षड्जकैशिकीत्या
हि।तासांमध्याषापड्जोदीच्यवतीजातिस्तस्याःसकाशादित्यर्थः।पाप्मरहितंकरणागहारादिनिर्वर्त्यंतांडवादिनृत्ततत्रविष्णुगौरीशिवानारंगद्वारचा

रीमहाचारीषुक्रमेणस्तुत्यपनिबंधेपरितोषदित्यन्यथानिबंधेनृत्तकलाविरोधः।पाव्यपूर्वीकारेणध्रुवागीत्यादिकल्पंकराणंगहारादिसाध्यंरसास्यं।ना
टकादिनाद्यंतत्कलाविरोधोयथास्थायिनोर्थेप्रवर्त्तनेभावाःसंचारिणोयथा।रसस्यैकरयभूयांसस्तद्भेनेतुर्महीभृतः।स्थायिनोभावाःसंचारिणश्चम
यथारसस्यार्थेप्रवर्त्तनेनेतद्भेनेतुरितिचशब्दाध्याहारः।तन्ननहिबहवःस्थायिनएकस्यरसस्यार्थेप्रवर्तनेसर्वेषांहिरसानांप्रतिनियताःस्थायिनः।
चित्रकलाविरोधोयथाकालिंगंलिखितमिदंवयस्यंपत्रंपत्रैरपतितंकोटिकंटकश्रि।कालिंगंपतिताग्रकंटकमितिपत्रविदामाम्नायः।ननवीकृतमि
तिकिंतुनदेवोक्तमित्यर्थः।नक्षिति।नवीकृतंयदिदहतीतिअत्रहिस्वभावएवायमितिकिमद्भुतमित्याद्यक्तिभिर्वैचित्र्येणोक्तं।सनियमानियमयोर्विशेषा
विशेषयोःपरिवृत्तिविनिमयोग्रेषुवाक्यार्थेषुनेतथातत्रपरिवृत्तोनियमोऽनियमेनयथायत्रेति।अनुद्विग्नाक्षमिति।अनभिव्यक्ताकारंजगतोपींद्रिया
णियत्स्वरूपंननिर्नेतुंसमर्थानीतिभावः।अभासेनेवमणीकृताअन्येऽश्मनोयेनसचासौरुक्मणिश्च।छायामात्रेत्यक्तेहिछाययेवेतिसनियमत्वंसावधा
रणत्वंगम्यतेनचात्रनोक्तमितिनियमेवाच्येतस्याभासेत्यनियमउक्तः।परिवृत्तोऽनियमःसनियमेनमभावल्कोभोजमिति।सरस्वत्तीनद्यपिशोणोनद
भेदोपिमुद्राअंगुलिमुद्राःवाहिन्यःसेनानद्यश्च।मानसंसरश्च।नियमोनवाच्यइतिअथधारणेहिरूढेएकस्मिन्नेवार्थेशोणशब्दःपर्यवस्यतिनतु

नाभिन्नाःपृथग्भूताःअथवानिकृष्टैरुत्कृष्टाःसहचराभिन्नामिश्रितायत्रेतिसहचराभिन्नत्वंयथाभुक्तेनेति।प्रकाशितंविरुद्धंयत्रसतथायथालग्नमिति।
विधिरयुक्तोयथाप्रयत्नेतिअश्वत्थामादुर्योधनंप्रत्याहशत्रुषुहतेषुज्ञापितःसन्स्तुतिभिरेवयदिपरंबोध्यसेनतुचिंतयासोमोजनपदस्तत्रभवारा
जानःसोमकाःसर्वत्रभविष्यतीतियोगःविधेयमितिज्ञापितइत्यनुवादेवाच्यइतिविधिरयुक्तोबोध्यसइत्यस्यैवविधेयत्वात्।तथात्रैवप्रयत्नेन
वाध्यसइतिविधोवाच्येपरिबोधितइत्यनुवादोप्ययुक्तः।व्यल्कमेणवाच्यमितिनहिवाताहारत्वादधिकोदंभस्तोयकणव्रतंनापिततोधिकंदंभव
त्वंमृगाजिनवसनमिति।व्यल्कमेणचोत्कंदोरप्रकर्षविधत्तेनचतथोक्तमितिविधेयत्वं।नानुवाद्यमितिकिमस्मत्स्त्राणान्दमयसीतिविधोवा
च्येविरहिप्राणदमनेत्यनुवादोयुक्तः।त्यक्तपुनरात्तंयथालग्नमिति।व्रीडादिव्यंजकमश्लीलंयथाहंनुमितिहंतिरिहमैथुनेएतद्वाच्यवस्तुषुप्रयुज्य
मानंश्रोत्रासिप्रतीतिंजनयति।इहान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यैवाश्लीलत्वंपूर्वत्रतुपदवाक्ययोरितिविवेकः।५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५७॥यत्रतुविशेष
प्रतिपत्तयेपुनरुपादानंनतत्रपौनरुक्त्यमित्याह।कर्णावतंसेति।धनुःशब्दइतिज्याशब्देनोक्तार्थापिधनुःश्रुतिःप्रयुज्यतेआरोहणस्यप्रतिपत्तेअन्य
थाज्याकिणचिह्नेनेत्यत्रकेःनवरतदाकर्षणाहितकिणमंडितत्वंदोर्धेनप्रतीयतेवेष्ट्यमानयापिज्ययाकिणस्यसंभवात्।मुक्ताशब्दइतिहारशब्दे

नैवगतार्थःप्रयुज्यतेभुद्देःप्रतिपत्तेये।उत्प्रेक्ष्यमाणस्यस्तनद्वयकर्तृकस्यहासस्यसातिशयधवलताप्रतिपत्त्यर्थंसाधकतमस्यहारस्यैकेवलमुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थंप्रयुक्तइत्यर्थः।पुष्पशब्दइतिविद्‌धजनमनोविस्मोभनक्षमकातारत्नोपमानभावेनमालायाउपादानादुत्कृष्टपुष्पग्रथितत्वावगमायप्रयुक्तः।त्यजकरिकलभप्रेमबंधंकरिण्याःअत्रकरिशब्दात्तद्रूप्यावगतिः।करीप्रोढकुंजरस्तद्रूपःकलभइतियत्पुनाविशेषावगतिर्यथाअदादिंद्वायकुंडलेपांडोयमंसार्पितलंबहारः।मालाकारइवारामे।रूप्योषुवर्त्मसुकरंबकलापाःप्रयांतीत्यादौतत्रकेवलारावकुंडलादिशब्दाः।स्थितेष्विति।रूढेरेवायमप्रवादः।जघनकांचीत्यादिशब्दान्नितंबकांचीउष्टकरभेत्यादयस्तथोक्तविशिरप्रयुक्तत्वात्।उत्प्रेक्ष्यमाणस्यकारकस्याविशेषणःप्रयोगःपुनरुक्तः।यथाउद्यानंद्रुतस्तमनोदितोपिगमित्यादौ।सविशेषणस्यतुतस्यनपौनरुक्त्यमित्याहोक्याहजगादेति।गतार्थस्यापीति।विशेषाक्षरंजगादेपिक्रियाविशेषणत्वेपिवाचोवेशिष्ट्यसिद्धेःतातार्थस्यापिवाचमितिविशेषस्योपादानंदुष्टं।नमुक्तमुक्तेवामनेनेतिशेषःचरणत्रेतिचरणत्रैमासादिविशेषणंपदयोरेवसंगच्छतेननुव्रजोस्तनक्रियाविशेषणत्वेविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यसिद्धेःपादाभ्यामितिविशेष्यंगतार्थमपिचरणत्रेत्यादिविशेषणासिद्ध्यर्थमुपादेयं॥९६॥७॥यथापवादानाह।ख्यातेर्थइतिप्रसिद्धूर्थेयत्राकांक्षानास्तितत्रनिर्हेतुलक्षणोनदोषःयथाचंद्रमि

कष्टत्वंगुण

तिअत्रकुतोनभुंक्तइतिहेतोर्नोपेक्षा।दोषाणामित्यदुष्टेतियोगः।अद्राक्षीदितिश्रुतिकटुगाविल्याहेतिच्युतसंस्कृतिरुत्रामाणमित्यप्रयुक्तो।प्रकरणादीनामित्यादिशब्दाद्विद्‌धोपिमुग्धइवलज्जाहर्षभयादिषद्हासमुद्भूतविभ्रमोःधमप्रकल्पादिश्च।कष्टत्वमितिश्रुतिकटुत्वंवक्तुर्वैयाकरणस्योचित्यान्श्रुतिकटुत्वंवाक्यदोषोगुणोयथादेधीडितिं।यदाख्यामिति।अत्रेपदविद्याविशारदेत्यनेनवैय्याकरणःसंबोध्यतइतिसएवप्रतिपद्यः।रौद्रेरसेध्यंग्येयथाअंत्रेति।प्राधारःसेकः।कुपितस्यवचसीतिउत्कंगघटमानेत्यादिश्रुतिकटुतत्यादाहृतिमित्यादिचक्रोधाभावेपतत्प्रकर्षेगुणएवेतियोगः।अपघनैरंगैःउल्लाघयन्स्वास्थ्यंनयन्।अप्रयुक्तत्वंपदस्यगुणोयथादेवस्त्रातिभयंहिजास्ततइतःस्नानेननिःकल्मषाः।अत्रामुग्धस्यापिमुग्धस्येवहिजस्यवस्त्रत्वेस्त्रातीति।निहिनार्थेयथासर्वकायंशरीरेषुमत्कोगस्कंधपंचकं।सौगतानामिवात्मान्योनास्तिमंत्रोमहीभृतां।अत्रकर्मणामारंभोपायःपुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागोविनिपातप्रतीकारःकार्यसिद्धिश्चेतिपंचांगानिविज्ञानंवेदनासंज्ञासंस्कारोरूपमेवचशिरश्चरणाद्याख्यस्यहेनस्कंधाःपंचप्रकीर्त्तिताः।।इतिनहिद्यसंवादादोअंगस्कंधपंचकमितिगुणः।येनेतिमाधवपक्षेयेनभ्यस्तंबालक्रीडायामनःशाकटं।अभावेनउरसंतारेणबलिंजितवान्यःकामःसपूर्वमस्तहरणेस्त्रीत्वंनीतः।उद्धृतंभुजंगंकालियाख्यंपीडितवान्।रवेशब्दब्रह्मणिलयःसमाप्तिर्यस्य

साविद्यायेपांते

DR BHAU DAJI

कत्वमिच्छंतिवस्तुनोन्येनवस्तुनेत्यपदादितदाध्येयेनसहसमापत्तिःसमाधिः।तमःअभूद्दोःध्वाज्योतिःशक्तीश्चा।पुराणःघटादिसिद्धेःपूर्वंसिद्धः

अनिदंप्रथमतयाप्रकाशमानश्च।षडधिकेत्यादि।शक्तीनांइच्छाज्ञानक्रियाणांअणव्यादीनांवामाज्येष्टादीनांपरादीनांभूचर्यादीनांकरणेश्वरीणांअका

राद्दिरूपामृतादीनांएवंविधानामन्यासापिमेफलभेदादारोपितभेदपदार्थवपुषांनार्थेन्यग्भावनोद्भावनप्रभुःजयतिआक्षिप्तनमस्काराथोंजयत्य

र्थः।देहबुद्धिप्राणपुर्यष्टादिमितप्रमातृतानिमज्जनात्मबोधप्रमातृभावोन्मज्जनेनसमाविशामित्यर्थः।नचशक्तयःपरस्परपरिहृतवपुषोःपि

त्वेकैकस्याःशक्तेःसर्वशक्त्यात्मतेत्याह।शक्तिभिःपरिणद्धःपरितःसमंताद्बद्धःतेनेशिचादिद्यामपिज्ञाचादिवपुःनचासोदूरेभवतीत्याह।षड

धिकेति।षड्भिरधिकाद्द्वाषोडशयानाद्यस्मात्सांयच्चक्रंहृत्स्थाने।चक्रंचनाभ्यरादिरूपेणस्वरूपंतन्मध्येस्थितःस्थितिमान्।विश्रांतःआत्माःविकल्पशि

वात्मकंरूपंयस्यपदुक्तंद्राचपिंगलाचैवसुषुम्नाचपरास्मृता।गांधारीहस्तिजिह्वाचपूषाचैवयशातथा।अलंबुसाकुहुश्चैवयशिनीदशमीस्मृता।

तालुजिह्वाभुजिह्वाचविजयाकामदापरा।अमृताबहुलानामएताबायुसमाश्रिताइत्यादि।हृद्दहच्चक्रेविशिष्टंनिहितंस्वातंत्र्येणोल्लसितंरूपंज्योतिरादि

रूपआकारोयेन।एतत्प्रतिपादनेचनिःफलमित्याह।सिद्धीःपरापरभुक्तिमुक्तिरूपाददातियः।तंविदंतियथावज्जानतेनेषांनचासाबागमोपप

स्निभ्यामेवसिद्धेर्यावत्स्वप्रकाशःप्रत्यभिज्ञातोपीत्याह अविचलितेतिअविचलितमन्यध्येयंमनश्चिन्तयेयंतेःसाधकैःसिद्धतमपदंसाधयितुमुद्यतैर्दृश्यमानःसाक्षात्क्रियमाणः।श्रुतिकटुप्रभृतयउभयदोषागुणत्वेनोक्ताअथवाक्यस्यैवयेदोषास्तेपिवल्लाद्योचित्येगुणाएवेत्याह।न्यूनमिति।मामामिति।अत्रकामविवशायारुज्जावशोद्भूतसंभ्रमायाःकामिन्याअचित्यान्निषेधमात्रवाचकेधेतेत्वालिंगाच्चेतिक्रियापदंनास्तीतिन्यूनत्वंगुणएवउक्तरीति।दीर्घेनसाकुप्यतीत्यत्रान्तराप्रतिपत्तिःतिष्ठेदित्यादिकापूर्वाप्रतिपत्तिंबाधतइतिनेतद्यतइतिन्यूनत्वेपिनदोषः।यदंचनेतिरक्तस्वजनःकृतकाभ्किंकरोतीतिसर्वेतएवस्फुटरोद्विर्हतिकिंरूपकुर्वंत्येवेत्यर्थःवदवदेतिहर्षात्।तवनवेतिभयात्।हाहेतिशोकात्।यदुक्तंवक्काहर्षभयादिभिराक्षिप्तमनास्तथास्तुवन्निदन्।यत्परमसरूद्भूतेनत्पुनरुक्तेनदोषाय।अविवक्षितवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्येशब्दशक्तिमूलेध्वनौयथानास्तेति।तालाजालेतिनहायदा।विषमबाणलीलायांगाधेयं।अत्रद्वितीयःकमलश्चाब्जेलक्ष्मीपात्रत्वादिधर्मांतरश्चातपरिणतसंज्ञिनंकमलंलक्षयतित्यंग्यानित्वसाधारणानि।अन्यशब्दावाच्यानिधर्मांतराणि।अनुपयोगात्मिकाचमुख्यार्थबाधास्तीतिलक्षणामूलत्वादविवक्षितवाच्यत्वंशुद्धस्यार्थस्याविवक्षितत्वात्।नचात्यंततिरस्कृतत्वंधर्मिरूपेणतस्याप्यनुगमात्।वाक्यपौनरुक्त्यमपिव्यंजकत्वापेक्षयागुणोयथापश्याद्रिपादन्यस्मादपीतिवचनानंतरंकःसंदेहोद्रीपादन्यस्मादपीत्यनेनेप्सितप्राप्तिरविघ्नतयैवध्वन्यते।यथाचसर्वक्षितिरक्षणोनाथदृष्टासर्वांग

रूक्षेदृशारामारम्येवनांतेस्मिन्मयाविरहितात्वया।अत्रप्रधानभूतविप्रलंभशृंगारपुष्ट्येवाक्यार्थदृढंनिबद्धं।प्रागप्राप्तेति।अत्रहिप्रागवस्थशिवेभक्तिःपतत्प्रकर्षेणैववचसाप्रतिपादयितुंयोग्या।यत्रनविशेषणेति।सत्यशिथिलइत्यादिनासमासेपिवाक्येरव्याप्यनदृतिवाक्यार्थांतरमेवोपात्तंनपुनःपाद्यस्यैववाक्यार्थस्यविशेषणतया।यथानवबवयोलास्यायवेणुस्वनदृति।रक्तेतिअत्रविरहिवचनेतृतीयपादेरीर्ष्यसमारसत्वेनोचितंतथापिशिरोधूननेकुपितस्येवोक्तोगुणःकुमीति।विषमबाणलीलायांकामेप्रतितत्सहचरसमागमेयौवनस्थेयमुक्तिः।भवाभिम्नपहस्तितरेखंनिरंकुशंविवेकरहितंच।स्वप्नेपित्वयिपुनःप्रतीहिप्रत्ययंकुरुभक्तिंनाविस्मरामि।प्रतीहीतिवाक्यांतरंरामायतत्सेनमोयस्माद्राविरभूत्कथानकमिदंतन्नैवचास्तंगतं।अत्रवीराद्भुतरसवशाद्दूतंनएवेत्यादिवाक्यंमध्येप्रविष्टंगुणः।एवमितिसंकीर्णाश्चिदुक्तिप्रत्यक्तोगुणोयथा।बालेनाथविमुंचमानिनिरुषंरोषान्मयाकिंकृतंखेदोस्माकनमेपराध्यतिभवान्सर्वैःपराधामयि।नक्किंकरोदिषिगदद्रुदनेवचराकस्याग्रतोरुदितेनत्वेतन्ममकांतवास्मरयितानास्मीत्यतोरुद्यते।यस्तुकर्तव्यत्यासेभग्नप्रक्रमभग्नमस्तग्राम्यगुणएवयदुक्तं।प्रकृतमपियत्रहित्वाकर्तृत्वंयुष्मदस्मदर्थस्य।चारुलायान्यत्रारोप्येतगुणःसतुनदोषः।युष्मदर्थस्ययथायथाहसखमनोविकुंठावतारः।अत्रयथाश्रुत्वमितियुष्मदर्थस्यकर्तृत्वंयुष्मदस्मदर्थस्यकर्तृत्वंप्रकृतमपहायतदन्यत्रारोप्यैवमुक्तंदाशरथिरामंप्रतिहिकस्यचित्समक्षमि

का०श०टी० यमुक्तिः।अस्मदर्थस्ययथानाभिवादनप्रसादोरेणुकापुत्रःगरीयान्हिगुरुधनुर्भंगापराधः।अत्रापिनाभिवादनप्रसादोस्मीतिवाच्येपूर्ववच्चारुत्वायैवमु
मुक्तंएषाहिभार्गवस्यात्मानमुद्दिश्योक्तिः।यथावाअयंजनःप्रष्टुमनाइतिवक्तव्येःस्मदर्थकर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तं।द्विविधश्चान्य
शब्दार्थश्चेतनाचेतनभेदात्तत्रचेतनेन्यारोपादर्शितोचेतनेयथा।तवपरशुनालज्जतेचंद्रहासः।अत्रत्वंरेणुकाकंठबाधाकृतवानितित्वयाबद्धस्यहो
लज्जेइतिवक्तव्येचारुत्वाययुष्मदस्मदर्थयोःकर्तृत्वमुभयोःपरशुचंद्रहासयोर्जडयोरारोप्यैवमुक्तंयथाचपत्रीनेषसहिष्यतेममधनुर्ज्याबंधबंधू
कृतः।अत्राहंनसहिष्येइतिवक्तव्येपूर्ववदस्मदर्थस्यकर्तृत्वमचेतनेपत्रिण्यारोप्यैवमुक्तं।दुःक्रमोप्यर्थदोषःक्वचिदतिशयोक्तेगुणः।यथापर्या
प्तपर्यस्तकिरणानुदीर्णचंडमंडलं।प्रागेवहरिणाक्षीणामुदीर्णारागसागरः।त्यक्तपुनरात्मार्थदोषःक्वचिद्गुणोयथाईशोरमृतच्छटायदिकराः
कस्मान्ननोमेभृशंसंपूष्यंत्यथकालकूटपटलीसंवाससंदूषिताः।किंप्राणान्नहरंत्यनाप्रियतमासंजल्पमंत्राक्षरैरुच्यंतेकिमुमोहमेमिहहानोवे
द्मिकामेगतिः।अत्रससंदेहालंकारस्यस्वात्मन्यपुनरुपात्तोरसपोषाय॥६७॥७॥रसापकर्षाहेतून्सामान्यदोषानुल्लासेदशविशेषदोषानाह
व्यभिचारीति।शब्दवाच्यतेति।यत्रशृंगारादिशब्दरहितत्वंयथापरिमलितमृणालीति।तत्राप्यनुभावबोधानंतरमेवतन्मयीभवनयुक्त्यानुभावानु

भावोचिनचित्तवृत्तिवासनानुरंजितस्वसंविदानंदचर्वणागोचरोऽर्थात्माऽभिलाषचिंतोत्सुक्यनिद्रालस्यादिशब्दाभावेपिस्फुरत्येवनच्चकेवलशृंगारादि
शब्दमात्रभाजिविभावादिप्रतिपादनरहितेकाव्येमनागपिरसवत्त्वप्रतीतिरस्तियथाशृंगारहास्यकरुणाद्भुतादौतस्माद्व्यभिचार्यभिधेयसाम
र्थ्याक्षिप्तत्वमेवरसादीनांनत्वभिधेयत्वंकथंचिदित्यकृंततोव्यभिचारिरसस्थायिभावानांस्वशब्दोक्तिर्दोषइत्यर्थः।एतेनचरसवद्दर्शितस्यष्टशृंगारादिर
सोदयं।स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्यदमित्यस्यव्याख्यायांपंचरूपारसाइत्यपक्रम्यतत्रस्वशब्दाःशृंगारादयःशृंगारादेवाचकाइतिभट्टो
द्भटोक्तंनिरस्तं।व्रीडादीनामितिस्वशब्दोपादानमितियोगः।स्वशब्देनेति।रसएवेत्येवंरूपेण।शृंगारादीतियथाकरणादयोर्थाःशब्दप्रतिपत्तयःस्वका
र्यसंबद्धादात्रेणेत्यादौकरणादिशब्देनाभिधीयंतेतथाशृंगारादयोपिशृंगारादिशब्दैरित्यर्थः।कपोलतलेगंडेषिक्तोरोमांचादिनाव्यक्तोयोनुरागस्तेनस
भगं।शृंगारसीमनीतितारुण्ये।यत्रापिस्वशब्देननिवेदितत्वमस्तितत्रापिस्वशब्दप्रयुक्तयाविभावादिप्रतिपत्त्येवरसादीनांप्रतीतिः।स्वशब्देनसाके
यत्वमनूद्यते।यथायातेद्वारवतींतदामधुरिपोर्नेत्रोत्पलंपानतांकालिंदीतटरूढवंजुलतामालिंग्यसौख्यंस्थिता।तद्दीतंगुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्व
रंराधयायेनांतर्जलचारिभिर्जलचरैरप्यस्फुटमुत्कूजितं।अत्रविभावानुभावबलादुत्कंठाप्रतीयतएवासात्कंठशब्दःकेवलंसिद्धंसाधयति।उत्कमि

त्यनेनतूक्तानुभावानुकर्षणंकर्तुसोत्कंठशब्दःप्रयुक्तइत्यनुवादोपिनानर्थकः।अनुवादोहिशब्दोपात्तस्यैवस्यान्नप्रतीयमानस्य।उत्सांहेतिस्थायिनोभा
वस्यस्वशब्दोपादानदोषः।अनुभावविभावयोःसंदेहेसतिकष्टकल्पनायायत्रव्यक्तिःसोनुभावविभावव्यक्तिकष्टकल्पनानामरसदोषस्तत्रानुभावस्य
कष्टकल्पनायथाकपूरेतिमूर्द्धगतवस्त्रनिवेशनविद्वेषस्यकल्पनंहृद्यानाच्छादनरूपंतेनव्यक्तास्तनोन्नतियस्याः।अनुभावापर्यवसायिनइति।शृं
गारित्वनिश्चयाभावेसत्यालंबनोद्दीपनरूपेषुविभावेषुलीलादयोनुभावानकथंचिदिहव्यज्यंतेइतिविभावान्प्रनुभावेषुनपर्यवस्यंतीत्यनुभा
भावानांकष्टकल्पना।यथाविद्यदलिमलिनांबुगर्भमेघमित्यादौप्रायुदाहृतेकेवलविभावनिबंधेप्यसाधारणतयानुभावप्रतीतिनतथात्रेति।विभा
वस्यकष्टकल्पनमाव्यक्तिर्यथापरिहरतीति।प्रस्तुतरसापेक्षयाप्रतिकूलोविरोधीविभावादीनांविभावानुभावव्यभिचारिणांग्रहायत्रसप्रतिकूलविभावा
दिग्रहोदोषोयथाप्रसादइतिशांतस्येति।प्रणयकलहकुपितायांकामिन्यामर्थांतरन्यासेकाक्षोहरिणाचपरुषंशीघ्रंयातीत्यादिवैराग्यकथाभिरनुन
यनेशांतविभावःशृंगारविरुद्धइतिविभावप्रकाशितः।व्यभिचारिप्रतिकूल्योदाहरणमप्येतदितिभावः।भवत्वस्यजैत्रंकुसुमधनुषःसांप्रत
मिहमितिनुतुर्यपादोयुक्तः।हास्यशृंगारभीबीराद्भुतयोरेष्टकरणयोभयानकबीभत्सयोस्तुनेविभावविरोधइत्यभिप्रायेणशांतशृंगारावुपन्यस्तौत

ल्पतरुपुष्पैःकृतोत्तंसेः।नो।अप्यत्रेदुशिलातलेवालबल्लयंसंतानकानोतलेज्यात्लासंगलदच्छनिर्झरजलैर्यत्नेधिनापूर्यते।दिव्यस्यमर्त्यभावेम
र्त्यस्यदिव्यभावेचद्वितीयः।क्रमाद्यथाविकसतिसतिनस्मिन्नन्ववायेयदूनांसमजनिवसुदेवोदेवकीयत्कलत्रं।किमपरमथतस्मात्षोडशस्त्रीसह
स्रप्राणिहितपरिरंभःपद्मनाभोबभूव।आकाशमानतदकोटिकुंठैकपादस्तद्वेणुदंडयुगलान्यवलंब्यहस्तैःकौतूहलान्नवतरंगविधट्टितानिपश्ये
तिदेविमनुज्ञाःस्वकलेवराणि।दिव्येतिवृत्तपरिकल्पनेतृतीयोयथाज्योत्स्नापूरप्रसरविशदेसैकतेस्मिन्शरण्याद्यतंचिरतरमाभूत्सिद्धयू
नोःकयोश्चित्।एकोभूतेप्रथमनिहतंकेटभंकंसमन्यःसत्वंतत्वंकथयभवताकोहतस्तत्रपूर्वं।प्राग्वाद्यभूतदिव्यरूपतयाचतुर्थःयथामामा
पातालसुर्विस्फुरसिकिमपरंपाद्यमानःकुदैत्यत्रैलोक्यंपादपीतप्रथिमनहिवलेपूरयस्यूनमेन्द्रेः।इत्फल्लद्भायमानेभुवनभृतिशिशावंकरूसेयशो
दापायाद्यत्क्रांकपादप्रणतिपुलकितस्मेरगंडस्थलावःधीरोदात्तेतिधर्मयुद्वीरप्रधानोविनयछन्नावलेपोःनात्मश्लाघापरःकोधात्यनभिभूतांतस्त
स्रोंगीकृतनिर्वाहकःस्थिरोधीरोदात्तोयथारामादिः।रौद्रप्रधानःशौर्यादिमद्वान्धीरोद्धतोयथाजामदग्न्यरावणादिःवीरशृंगारप्रधानोधीरललि

तःसचिवादिसंविहितयोगक्षेमत्वाच्चिंतारहितोयथावत्सराजः।धीरशांतवीरशांतप्रधानोधीरप्रशांतोयथामालतीमाधवमृच्छकटिकादौमाधवचारुदत्ता
दिः।यदुक्तंदेवाधीरोद्धृप्राज्ञेयाःस्युधीरललितानृपाः।सेनापतिरमात्यश्चधीरोदात्तोप्रकीर्तितौ।धीरप्रशांताविज्ञेयाब्राह्मणावणिजस्तथाइतिचत्वारएवे
ह्नायकाःसमुदाहृताः।चत्वारोपिक्रमात्सात्वत्यारभटीकैशिकीभारतीलक्षणवृत्तिप्रधानाः।एकैकश्चशृंगारित्वेदक्षिणानुकूलधृष्टशठभेदाच्च
तुर्धा।तत्रकनिष्ठायांरक्तोज्येष्ठायामपिदाक्षिण्यशीलत्वाद्दक्षिणोयथाप्रसीदत्यालोकेकिमपिकिमपिप्रेमसुरबोरतक्रीडाःकोपिप्रतिदिनमपूर्वोस्य
विनयः।सविश्रंभःकश्चित्कथयतिचकिंचित्परिनोनचाहंमत्वेमिप्रियसखिकिमप्यस्यविकृतिं।एकानुरक्तोकूलोयथार्द्यंगेहेलक्ष्मीरियममृतवर्तिर्न
यनयोरिति।व्यक्तगूढापराधीधृष्टशठोक्रमाद्यथालाक्षारक्तमलक्तपट्टमंडितःकेयूरमुद्रागरुत्मत्वन्मेकज्जलकालिकानयनयोरंतर्बहिरागेर्धरः।दृ
ष्ट्वाकोपविधायिमंडनमिदंप्रातश्चिरंप्रेयसोरीत्यातामरसोदरेमृगदृशःश्वासाःसमाश्लिंगताः।एकत्रासनसंगतेप्रियतमेपश्चादुपेत्यादरादिति।उत्त
मेति।उत्तममध्यमाधमभेदेनत्रिधातासांस्त्रीणांचतिस्रःप्रकृतयः।तत्रकेवलगुणमय्युत्तमास्वल्पदोषावहुगुणमध्यमादोषवत्यधमा।तत्राधमप्रकृतयो
नायकयोरनुचराविटचेटीविदूषकाद्यः।उत्तममध्यमप्रकृतिस्तुकथाव्यापीशोभाविलासललितमाधुर्यास्थैर्यगांभीर्योदायतेजोभिर्दृहविका

रजैरष्टभिर्गुणैरन्वितोनेतानिनीतोमधुरस्त्यागीदक्षःप्रियंवदइत्यादिभिर्गुणैश्चयुक्तोनयतिकथंस्वकर्तव्यंगमयतीतिनायकोनिर्वहणेयःफलभा
गी।तद्विजयोव्यसनीस्तब्धोधीरोद्धतःप्रतिनायकोयथारामयुधिष्ठिरयोरावणदुर्योधनौ।नायकगुणयुक्तानायिका।सात्वात्मीयापरस्त्रीवेश्या
चतत्रात्मीयाऽऽर्जवक्षमादिगुणयुतावयःकामोपचारनैपुणाभ्यांमुग्धामध्याप्रौढेतित्रिधा।मध्याप्रौढेतुधीराधीराधीराभेदात्प्रत्येकंत्रिधा।एवं
षोढापिज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशधास्वस्त्रीस्यात्।परस्त्रीतुपरेणोढा।कन्यापितृमात्रायत्तत्वादनूढापिपरस्त्रीवेश्यातुधनलिप्सुः कृत्रिमप्रेम
वतीसर्वांगना।स्वास्त्रीतुस्वाधीनपतिका।प्रोषितभर्तृकाखंडिताकलहांतरितावासकसज्जाविप्रलब्धाविरहोत्कंठिताभिसारिकाचेत्यष्टावस्था
स्तत्राद्येसाम्प्रतम्।वल्लभांतरसंगादनागतेप्रियेदुःखवत्तास्वंडिता।कलहेनरतिसुखेनांतरिताकलहांतरिता।परिपाट्याफलार्थेवानवेप्रसवएववा।
दुःखेचैवप्रमोदेचषडेतेवासकाःस्मृताः।उचितेवासकेस्त्रीणामृतुकालेपिबाबुधैः।देव्याणामथवेष्टानांकर्त्तव्यमुपसर्पणमितिनयेनवासकेरति
संभोगलालसतयोगरागादिनासज्जाप्रगुणावासकसज्जा।दूतीमुखेनस्वयंवासंकेतंकृत्वाकुतोपिहेतोर्वंचितात्विप्रलब्धाप्रियंमन्याविरयतिभर्तरि
विरहोत्कंठिता।अभिसरतिदूत्यादूतेनवासहेकावाऽभिसारयतिवाकांतमभिसारिका।परस्त्रियोतुकन्यायेहविप्रलब्धाद्यवस्थान्वययुतेएव।तेनु

नोगिनिरसेउपकारिण्यांवितिनानयोःप्रपंचस्तूदेस्युपलक्षणंततोऽवरुद्धापिपरस्त्रीत्यच्यते।रतिहासेति।यथाभारतेवर्षेउत्तमनायकेषुराज्ञा
दिषुशृंगारनिबंधस्तथादिव्याश्चयोपिद्योमतेरतिर्द्विभारतवर्षोचितेनैवव्यवहारेणादिव्यानामपिवर्णनीयेत्यर्थः।नचराजादिषुग्राम्यसंभोगवर्णनं
नाटकादौप्रसिद्धंतथैवदिव्येष्वपिनेयार्थेऽनभिनेयार्थेचकाव्येतत्परिहार्यं।नचसंभोगस्यस्फुरतप्रकारएवैकोयावद्व्यक्तिपरस्परप्रेमदर्शनाद्
योगभेदाःसंभवंतितएवोत्तमप्रकृतिषुवर्णनीयाः।एवंहासादिष्वप्योचित्यंयोज्यं।दिव्यादिषुरतेःसंभोगविप्रलंभोभयरूपोवर्णनीयस्तुसामान्ये
नाभिधायोत्तमदेवतादिविषयत्वेनविशेषमाह।किंत्विति।संभोगःपरस्परावलोकनप्रणयकलहसंगीतकादिःसचासौशृंगारश्चतद्रूपा।अनुचित
मितिचमत्कारविघातात्।उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शैकश्चमत्कारावकाशः।कुमारसंभवेतुहरगौरीसंभोगवर्णनेतथाविधांतंचित्रंयथापो
र्वापर्यंनपरामृशतीतिकविशक्त्यादोषःसंस्तुतःयथानिर्व्याजपराक्रमस्यपुंसोनिर्विषयेपियुध्यमानस्यतस्मिन्नवसारसाधुवादोवितीर्यतेनतुपोर्वाप
र्यपरामर्शेतथात्रार्पीतिभावः।उक्तवदिति।उक्तेरूक्तोधोनि।।।।।बंधनीयोदिव्येषु।मनुष्येषुनुभृकुट्यादिविकारबहुलोऽन्यथानुदोषः।दिव्येष्वेवेति
नमनुष्येषुकेवलमनुष्यस्यहिस्वर्गमनादावुत्साहादयोऽनुचिताएव।अदिव्येष्वितिकेवलमनुष्येषु।अवदातमितिसातिशयंकर्मअधिकंत्विति

अयंभावः केवलमनुष्यस्यहिसत्सार्ष्णबलेघनमसंभाव्यमानतयाऽनृतमितिहृदयेस्फुरदुपदेश्यस्यचतुर्वर्गोपायस्याप्यलीकतांवुद्धौनिवेशयतिरा
गादेस्तुचरितंतथाविधमपिपूर्वप्रसिद्धिपरंपरोपरूढंनासत्यतयाचकास्यतएवतस्यापियदाप्तभावांतरमुत्प्रेक्ष्यतेतदातादृशमेववर्ण्यतीयं
नत्वसंभावनास्पदंनहिवर्ण्यमानंउक्तोयदेशविषयेनपर्यवस्यतिअसंबद्धंतैर्वैतेषुशास्त्रेष्वुच्यतेइतिप्रतीतिःस्यादिति।अतएवोदात्तराघवेकवि
नारामायणप्रसिद्धंमायामयमारीचंमणिमृगानुसारिणोरामस्यकरुणाक्रंदकातरांतःकरणामासीतयात्राणपरित्राणायस्वजीवितरक्षाक्षिर
पेक्षयालक्ष्मणोनिर्भर्त्स्यप्रेषितइतित्यक्त्वावैदग्ध्येनमृगमारणायगतस्यलक्ष्मणस्यसीतयाकानरत्वेनरक्षार्थंरामःप्रेरितइतिनिबद्धमन्यथारा
मस्यसर्वातिशायिचरित्तत्वेवर्ण्यमानस्यानुचरसंघोनितथाविधव्यापारकरणेऽतेनचकनीयसाप्राणपरित्राणमन्यतमनुचितं।दिव्यादिव्येषु
नि।देवोक्षेषुमनुष्येषुचार्जुनादिपांडवादिकथायां।धीरोदात्तादीनामितिनायकस्यमितियोगः।हिधीरोदात्तादिभेदैः।।।।।दभिन्नस्यसर्वथावी
ररसानुबोधेनभाव्यमितितंप्रतिकातरपुरुषोचितमधैर्ययोजनमनुचितमेव।उत्तमेनेति।सर्वत्रवाच्यमितियोगः।यदाहतत्रभवान्भगवं
श्चितिनार्हत्यघमोगरीयसोवक्तुं।भट्टारकेतिचपुनर्नैवैतानुत्तमप्रकृतिः।तत्रभगवन्भगवच्चितिनैवार्हत्युत्तमोपिराजानं।वक्तुंनापिकथं

चिन्मुनिंचपरमेश्वरेइतिं।उत्तमोमुनिर्मंत्रिप्रभृतिरपितत्रभवदादिपूजापदानिवक्तुंयोग्योपिराजानमेविवक्तुंनार्हति।तथासएवोत्तमोरा
जादिर्मुनिंपरमेश्वरादिभिरामंत्रणपदैः।राजाहिपरमेश्वरादिभिर्मुनिश्चतत्रभवदादिभिः पदैराद्रियते।एवंचदेशेति।जगज्जगदंशाश्चदेशाः।तत्रसामान्यवि
वक्षायांजगदेकंयथाजगतिसकलेव्यासादीनामिति।भूर्भुवःस्वरित्यादिविशेषविवक्षयात्वनेकंयथा।नमस्त्रिभुवनाभोगवंतिरवेदभरादिवा।महर्जनस्त
पःसत्यमित्येतैःसहसप्तेत्यन्योयथाहर्षस्यसप्तभुवनप्रथितोरुकीर्त्तेः।तानिसप्तभिर्वायुस्कंधैःसहचतुर्दशेत्यपरे।यथाजयतिचतुर्दशलोकवल्लिकं
दःतानिसप्तभिःपातालैःसहैकविंशतिरित्येकेयथाकीर्तयस्तवलिंपंतुभुवनान्येकविंशतिं।तत्रभूर्लोकेसप्तजंबुद्वीपादयोद्वीपाःलवणेक्षुरसमयःसुरोदकः
सार्पिषादधिजलःपयःपयाः।स्वादुवारिरुदधिभ्यसप्तसमस्तान्परित्यतइमेव्यवस्थिताः।।तेचसप्तद्वारत्रयश्चत्वारःसप्तवेतिकविसमयः।मध्येजंबूद्वीपं
कांचनोमेरुस्तस्यचदक्षिणेनहरिवर्षेकिंपुरुषंभारतंचेतित्रीणिवर्षाणितत्रेदंभारतंवर्षमंत्यंतस्यचनवभेदाः इंद्रद्वीपःकसेमांस्तोम्रपर्णोगस्तिमान्
ग२ नॅद्वीपःसौम्योगंधर्वोवरुणःकुमारीद्वीपश्चपूर्वापरयोःसमुद्रयोर्हिमवद्विंध्ययोश्चांतरमार्यावर्तः।तत्रचातुर्वर्ण्यंतन्मूलःसदाचारस्तत्रत्योव्यवहारः
प्रायःकवीनांतत्रनाराणस्याःपुरतःपूर्वदेशाः।यत्रांगकलिंगकोसलतोसलोत्कलमगधमद्रकविदेहनेपालपुंड्रप्राग्ज्योतिषतामलिप्तसुह्मब्रह्मब्रो

त्तराद्योजनपदाः। वहङ्गहलोहितगिरिचकोरदर्दुरनेपालकामरूपादयोऽद्रयः। शोणलोहितौनदौ। गंगाकरतोयाकपिमाद्याश्चनद्यः। लवलीग्रंथिपर्ण
कामुरङ्गाक्षाकस्तूरिकादीनामुत्पादः। माहिष्मत्याःपरतोदक्षिणापथः यत्रमहाराष्ट्रमाहिष्मकाश्मकवैदर्भकुंडलकभर्कैशिकसूर्पारककेरलकाचेरमुरलवान
वासिकसिंहलचोडदंडकपांड्यपह्लवगंगनासिक्यकोंकणकोल्लगिरिचेरलाद्योजनपदाविंध्यदक्षिणपादमहेंद्रमलयमेकलसह्यश्रीपर्वताद्योऽद्रयः।
नर्मदातापीपयोष्णीगोदावरीवावेरीभेमरथीवेणीकृष्णावेणीवंजुरातुंगभद्रातामपर्ण्युपलावतीरावणगंगाद्यानद्यः। देवसभायाःपरतःपश्चाद्देशाः। तत्र
देवसभसुराष्ट्रासेरकत्रवणभृगुकच्छकच्छीयानर्त्तार्बुदब्राह्मणवाह्यबनादेयोजनपदाः गोवर्द्धनगिरिनगरदेवसभमाल्यशिखरार्बुदादयःपर्वताः। सर
स्वतीश्वभ्रवतीवार्त्रघ्नीमहीहिरण्वतीबाह्यानद्यः। करीरपीलुगुग्गुलुखर्जूरकरभादीनामुत्पादः। पृथुदकात्परतउत्तरापथः यत्रशाकेकयहूणावानायुजको
बोजवाह्लीकलंपाक। कुलूतकीरतंगणतुखारतुरुष्कवर्चररमठहरहूराद्योजनपदाः हिमालयजालंधरकलिंदेंदुकीलवंद्राचलाद्योऽद्रयः। गंगासिंधु
सरस्वतीशतद्रुदृषद्वतीविपाशागायमुनेरावतीवितस्ताविपाशाकुहूदेविकाद्यानद्यः। सरलदेवदारुद्राक्षाकुंकुमचमराजिनसौवीरस्रोतोंजनसैंधववैदूर्माश्चाना
मुत्पादः तेषांमध्येमध्यदेशइतिकविसमयः। यदाकुर्हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनसनादपि। प्रत्यगेवप्रयागाच्चमध्यदेशाःसकीर्त्तितः। तत्रदेशापर्वतन

द्यादीनामुक्तक्रमेणनिबंधः। कालःकाष्टादिभेदभिन्नःतथाचकाष्टानिमेषादशपंचचैवत्रिंशच्चकाष्टाकथिताकलातु। त्रिंशत्कलश्चैवभवेन्मुहूर्त्तस्तेरत्रिं
शतारात्र्यहर्मासमेते। तेचवैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः चैत्रात्परंप्रतिमासंमौहूर्त्तिकीदिनवृद्धिःनिशाहानिश्चत्रिमास्याः ततःपरंमौहूर्त्तिकीनिशावृद्धि
र्दिनेहानिश्च। आश्वयुजात्सरतःपुनरेतद्वविपरीतं। रवेराशितोराश्यंतरसंक्रमणंमासः वर्षादिर्दक्षिणायनंशिशिरादिरुत्तरायणंद्वयनःसंवत्सरः सो
रेमाने चांद्रेमुहूर्तोपक्षोमासोर्तुमासावृतुःतैःषड्भिःसंवत्सरःसचचैत्रादिरितिदेवज्ञाःश्रावणादिरितिलोकयात्राविदः। तत्रनभोनभस्योवर्षर्तुः तंवंशा
कुरोद्भववल्लाकागर्भग्रहयात्रोद्यमनिवृत्तिसरुकीसालशिलिंध्रयूथीपुष्पसेंद्रगोपशाद्वलपांथगृहगमनकस्तूरिकागर्भवतुःसमबिलेपनकुरंगरा
गोरगप्रागल्भ्यशिखंडितांडवमदुर्कंकादिजलचरहर्षनीपपुष्पकेतकीकोरकादिभिःपाश्चात्येनपौरस्त्येनवावातेनवर्ण्यायेत्। इक्षुरुर्जश्वशारत्तंहंसरवो
त्कर्षमयूररवापकर्षपद्मकुमुदोत्पलविकासबंधूककाणासनकुंकुमपुष्पोद्गमागस्त्यदयपयःप्रसादकारंडचक्रोंचादिवर्ण्यानृषभगवयुरश्रृंगश्रितिरो
धःखननरुरुशृंगत्यागदिरदसंहितमहानवमीपूजादिपार्श्वादिनीराजनादीपालिकाविविधविलासकलमपरिणामपुलिनकमठखुरनादिभिरनियत
दिक्केश्वातैर्वर्ण्यायेत्। सहाःसहस्यश्चहेमंतःतंकुंदलवलीफलिनीपुन्नागरोध्रप्रसवकुंकुमोद्गंधतैलाभ्यंगकुचकोष्णतामयूरबर्हमुक्तिगोधू

यवप्ररोहकोकिलभृंगमूकलंकर्केधूनागरंगीफलपाकरुष्णेक्षुमाधुर्यादिभिरुदीच्येनपाश्चात्येनवावातेनवर्ण्यायेत्।तपस्तपस्यश्चशिशिरःसचहेमंत
र्धर्मैवकिंतुतंयामिनीदैर्घ्यचंडवातोद्हनागुरुधूपधूममरुवकदमनकपुष्पादिभिर्वर्ण्यमेत् मधुर्माधवश्चवसंतस्तंशुकसारिकाकोकिलभ्रमरा
द्यानंददोलाविलासमदनपूजास्मरविवशवधूविशेषवेषकर्णिकारकोविदारसिंदुवारमाधवीसोभांजनकादिपुष्पभरनवकुरुक्षमस्मरचापघटना
दिभिःकुरबकतिलकाशोकवकुलानांक्रमादालिंगनावलोकनघादप्रहारवल्लकमरुमधुसेकान्विनापिकुरुक्षमाकीर्णातयादक्षिणमरुताचवर्ण्यंये
त्।ग्रीष्मःशुचिश्चग्रीष्मस्तंस्वर्ण्यकेतकीशिरीषपुष्पनवमालिकाविलासजंबूपनसाम्रमोचाप्रियालादिक्रीडाजलाशयशोषप्रपाकूपपयःसकुवर्ण्या
नकायमानदैर्नाद्रुस्वापदिनांतकेलिस्नानवनचारीनादादिभिर्नैर्ऋतेनानियतदिक्केनचवातेनवर्ण्यायेत् ऋतुश्चसंधिःशैशवंप्रौढिरनुरूपनिश्चै
तिचतुरवस्थः।तत्रशिशिरवसंतयोर्मध्येसंधिर्यथाचूतस्कमनसःकुंदाःपुष्पोद्गमेघलसाड्डामनसिचगिरंगध्वंतीमेकिरंतिनकोकिलाः।अथच
सवितुःशीतोष्णासंस्तुनंतिमरीचयोनचजरठतामालंबंतेकुमोदयशालिनीं।वसंतस्यशैशवंयथागर्भग्रंथिषुविरुधांस्कमनसोमध्येंकुरंपल्लवाःवो
छामात्रपरिग्रहःपिकवधूकंठोदरपंचमः।किंचत्रीणिजगंतिजिष्णुदिवसेद्वित्रैर्ननोजन्मनोदेवस्यापिचिरोर्जितंयदिभवेद्भ्यासवश्यंधनुः प्रौ

ढिर्यथासाम्यंसंप्रतिसेवतेविचकिलंपण्मासिकोर्मौक्तिकैः।कांतिंकर्षतिकोचनारकुरुक्षमंमांजिष्ठाधौतात्पटात् हूणीनांकुरुतेमधूकमुकुलंलावण्यरुढा
कर्तालाटीनाभिनिभंचकास्तिचपतद्दृतागतःकेसरं ।लिंगान्युच्चिंतामाहुःसाहेयाकाव्यलोकतः; किंचग्रेष्मिकसमयविकासीकथितोधूलिकदंबइतिलोकेजलधरसमयप्राप्तोसएवधाराकदंबःस्यात्।यथाधूलिकदंबपरिधूसरदिङ्मुखस्येति तथाविचकिल
केसरपाटलपंचकपुष्पानुरक्तयोग्रीष्मे।तवचतुर्हिनर्तुभवंमरुवकमपिकेचिदिच्छंति।यथाऽभिनवकुशसूचिस्यद्विकर्णेशि शीर्षंमरुबकपरिवा
रंपाटलादामकंठे।एवमन्यदपिकविप्रसिद्ध्याभ्यूह्यं वयःशैशवादिजातिर्ब्राह्मणत्वादिकास्त्रीपुंसादिकावाआदिग्रहणाद्दृष्यावित्तकुलपात्राद्यो
लभ्यंतेवेषःकृत्रिमंरूपंव्यवहारश्चवेषआदिशब्दादाकारवचनाद्योगृह्यंते।वेषव्यवहारादीतिदेशादिभिःप्रत्येकंसंबध्यतेनेनदेशेवेषव्यवहाराका
रवचनानामोचित्यान्निबंधःकार्यइत्यर्थः।यथाकन्यकुब्जीयदेशेऽद्भुतोवेषोदरुणोव्यवहारोभयंकरश्चाकारःपरुषंवचनमनुचितं।मूंछेषुतदेवो
चितंतथानागरेषुयदुचितंतदेवकनककुंडलादिग्राम्येष्वनुचितं।एवंकालादावभ्यूह्यं ।देशजहानिवेदिदंबंदीहइत्यादिविदूषको
क्तियावन्नायिकयाराज्ञाचवसंतवर्ण्यनं प्रकृतरसस्यानंगत्वाद्रसदोषः।इदृशाद्दृतिअन्येयेबंधादोषाः यथानायिकायास्वयंसंभोगाभिलाष

कथनं यथावा।रतप्रसिद्धानांकैशिक्यादीनांवृत्तीनांकाव्यालंकारप्रसिद्धानामुपनागरिकादीनांवायद्विषयनिबंधःसोपिरसभंगायैव
यथौत्सुक्यनामाव्यभिचारीसाक्षान्निबद्धश्चमत्कारकारीनतथानस्यानुभावश्चिंतादिरूपंकार्यप्रतीतिकृदितिस्वशब्देनो
क्तोनदोषः दूरादुत्सुकमित्यादिवृत्तेऔत्सुक्यलक्षणोव्यभिचारीस्वशब्देनोक्तः।व्रीडाहर्षकोपास्तयाप्रसादानांतुव्यभिचारिणांसंबंधिनो
ऽनुभावीएवचक्षुषोविलंबस्फारणारुणत्वांचितभ्रूकुटित्वबाष्पाद्युपूर्णत्वलक्षणाउपात्ताः।औत्सुक्यस्यस्वानुभावोग्रप्रस्तावेचक्षुषःप्रसरणादिरू
पःसचनिबध्यमानोनतथाप्रतीतिकृत् प्रकृतरसविरोधिनोपिव्यभिचार्यादेर्बाध्यत्वेनशक्याभिभवत्वेनोक्तोप्रस्तुतरसपोषएव
क्वसुनिकन्याभिलषितंक्वचसोमवंशोद्भवमित्यत्रौत्सुक्यस्थायिवीररसव्यभिचारीनीतिमार्गविचारोत्थोवितर्कः भूयोपिदृश्येतेसत्यभिला
षोत्थमौत्सुक्यंशृंगारानुगुणमंगं दोषाणांप्रशमायेतिवीररसानुगुणामतिर्व्यभिचारिभावरूपाअहोकोपिपिकांतमितिचिंताभ्यासोत्थाशृंगारव्यभि
चारिणीस्मृतिः।किंवक्ष्यंतीतिप्रयुक्तकर्माध्यवसायविभाविकाशक्यउत्साहव्यभिचारिभावरूपात्तस्यास्तूत्तमविषयायावीरशृंगारांगत्वं स्वप्नेपिसेति
संगमदोःस्थसंभावनोत्थादीनत्ताशृंगारव्यभिचारिणीचेतःस्वास्थ्यमितिधृतिरुत्साहव्यभिचारीभावः।कःस्वस्तीतिकोन्यःस्कृतीयःकिलेदृशाभाग्य

फलस्योपभोत्कंभविष्यतीतिचिंतैरतेःपोषिका। वितर्कऔत्सुक्येनमतिःस्मृत्याशंकाऔत्सुक्येनधृतिश्चतेनेयंबाध्यतइतिचिंता
यांपर्यवसानाद्विरोधिरसांगानांबाध्यत्वेनोक्तोविप्रलंभरसपोषः अत्राहिशृंगारांगेनबाध्यार्थसमापनाद्विवक्षितशृंगारएवलब्धप्रतिष्ठइति।नहि
रुद्धवीररसगतभावनिबंधोबाध्यतयातत्परियोषकएव।यद्यपिशृंगारवीरयोर्नान्यंवीरोबध्नातिथाप्युत्साहःप्रकृतेर्धीरोदात्तस्यतथाविधकार्यकरणमे
वानुगुणमित्यनुचितशृंगारोपनिबंधोविरुध्यतइतियुक्तंवीरशृंगारयोर्निर्विरोधित्वेनेदमुदाहरणं।तथाविप्रलंभशृंगारविरोधिन्यपिकरुणेयेव्याधा
दयोव्यभिचारिणःसर्वथांगत्वेनदृष्टास्तेषांसाधारण्यादिनातदंगभावंप्राप्तावामत्कृतिरदोषायथापांडुरिति। सामंसस्नेहंचअन्यस्मि
न्नहेन्नोचिकित्स्योदेहांतरेनिवार्यइत्यप्रत्ययेक्षत्रियोराजयक्ष्माउपपत्तिश्चसएवरोगस्तच्चिंतोत्थापीडाच पांडुतादयोहिराजयक्ष्म
तउपपत्तिचिंतातश्चस्फुरितिकरुणविप्रलंभयोःसाधारणा अत्रकरुणस्यैवांगभूतःपांडुरोगःश्लेषभंग्यारोपितोऽतएवचशृंगारस्यांगत्वमिवगतः
साधारण्यान्नदुष्टः।सत्यमितिपरहृदयानुप्रवेशोनोक्तिर्नरवल्लक्ष्मीकबेराद्यैप्रकटयाम;किंतुयस्यकृतेसर्वमभ्यर्थ्यतेतदेवेदंजीवितंचंचलमितिशांतवि
भावःसमस्तानित्यत्वरूपःप्रसिद्धेतिप्रसिद्धेनतेनगुणेनास्थिरत्वलक्षणेनयाउपमानतातया उपात्तमितिद्वितीयमर्हूमयोगभंगोपमानेनजीवितस्या

का० श० दी स्थिरत्वंप्रतिपादयद्बाधकत्वेनोपात्तमित्यर्थः ज्ञाप्याश्चत्यायद्यप्युपमानत्वमस्थिरत्वगुणविशिष्टेःपांगभंगएवोपमानत्वेनात्रविवक्षितस्तस्येवत्त
द्गुणविशिष्टस्योपमानतोपपत्तेः।ध्वनिकारस्तुविनेयानुन्मुखीकर्तुंकाव्यशोभार्थमेववा।नहिरुद्ररसस्पर्शस्तद्रंगानांनदुष्यतीतिशृंगारेणाविनेया
नभिमुखीकृत्यपश्चाच्छांतेपर्यवसानमितिविरोधपरिहारमाहेत्याशंक्याह अभावाद्शृंगारस्याप्रतीतेःकथंनैरंतर्यस्यादिति
भावः अत्रैवश्लोकेज्ञांतलक्षणान्नतांगनापांगभंगेत्याद्यनुप्रासाद्काव्यशोभायाःसिद्धत्वात् प्रतिपक्षगतत्वेनेति
यथार्जुनचरितेसमुद्धतेधनुर्ध्वनौभयावहेकिरीटिनः।महानुपप्लवैर्भवत्पुरेपुरंदरद्विषामित्यादि अत्रवीरस्ययत्राश्रयःकथानायकस्तद्विप
क्षविषयेनिवेशितोभयानकःस्फुटरसोनायकोत्कर्षमादधातीतिविरोधेनोपितथानिबद्धस्यनिर्विरोधिताज्ञांतस्येति।रागस्यास्पदमित्यवैमिनहिमेध्वं
सीतिनप्रत्यमःस्मृत्याकृत्यविचारणासुविमुखंकोवानवेक्षितो।दृष्टंनिंद्यमपीदमिंद्रियवशंपीत्यैभवेद्यौवनंभक्त्यायातियदीदृशंमवपितरौशुश्रूष
माणस्यमे।दित्यात्मपक्षेपात्मप्रतिपरार्थदेहदानात्मकनिर्वहणपर्यंतंप्रतिपादितस्य।अतएवात्रव्यक्तिर्व्यंजनधातुनादर्थविधेनेत्यादिनीरसप्राय्मे
पिनिबद्धंश्रद्भुतरसपरिपोषकतयासरसं।भूरेणित्यादिविद्वेषणेरतीवदूरापेतत्वमसंभावनास्पदत्वमुक्तं।स्वदेहानित्यत्वेनचैकत्वाभिमानादेवाश्र

येयमन्यथाविधिन्नविषयत्वात्कोविरोधःस्यात्।ननुवीरएकत्ररसोनशृंगारोनबिभत्सःकिंतुरतिजुगुप्सेवीरंप्रतिव्यभिचारीभूतेसत्यंतथापिप्रकृतो
दाहरणतात्तावदुपपन्नायत्तस्तदंगयोरतिजुगुप्सयोरपिवीररसव्यवहितयोर्नविरोधः।वीररसइतिवीराःस्वदेहानित्यादिनातदीयोत्साहाद्यवग
त्याकर्तृकर्मणोःसमस्तचाक्यार्थानुयायितयाप्रतीतिरितिशृंगारबीभत्सयोरंतरेःनिवेशितस्यापिस्फुटतरांवीरस्यव्यवधायकतांप्रतीयतइतिभावः
रसनोत्कर्षादिनास्मर्यमाणेनशृंगारांगेनापीदानींविध्वस्ततयाप्रकृतांशोकविभावतांप्रतिपद्यमानेनकरुणएवपोष्यते।
बोधिसत्वस्यसिंहीस्वकिशोरभक्षणप्रवृत्तांप्रतिनिजंशरीरंविस्तीर्णवतःकेनचिद्भुतःरोद्भूतःरोमपुलकःपरार्थसंपत्तिजेनानंदभरेणयत्र
रक्तेरुधिरेमनोभिलाषोयस्याःअनुरक्तंचमनोयस्याःमुनयश्चक्षोभितमदनावेशाश्चेतिविरोधः।जातस्पृहेरितिचवयमपियदिकदाचिदेवंकारुणि
कविष्यामस्तेरासस्मरतोमुनयइतिमनोराज्ययुक्तेः।समासोक्तेश्चालंकाराज्ञायिकावृत्तांतप्रतीतिः दृष्टस्तत्तयुक्तकामुकव्यतिरिक्तःतद्व
त्लोकनात्कामुकदंतक्षतादिदर्शनात् एतद्द्योतिजिनदंतक्षतादिदर्शनेन।अत्रशृंगारतुल्यत्वेनज्ञांतोविवक्षितः।परस्परविरोधिनोरपिसमयोर्भावयो
र्योगंनिभावेरसेचांगभावप्राप्तौनदोषोयथाकामंत्यरतिहोमाग्निधूमक्षतंबाष्पांबुयदिनाबंधुरुद्गमत्यागदुःखोद्भवं।भयंकुमारीजनोचितःसाध्वसः अन

भ्यस्तगमनतयाभयविशंस्थुलगतितयाचविवाहेत्रिरग्निप्रदक्षिणनिमित्तंचभर्तृकरावलंबनं। रतेरंगिन्याःकरुणशृंगारोऽंगमितिनविरोधः
नन्वन्यपरत्वेनस्थितयोर्विरोधिनोःकथंनिर्विरोधत्वंस्वभावस्यान्यपरत्वेप्यनिवर्तनात्।सत्यंतदेवतदेवकुरुमाकार्षीरितिवदेकदाप्राधान्यलक्षणे
विरुद्धसमावेशस्यदुष्टत्वं।नानुवादेःन्यांगतालक्षणेइत्याह यथाएहिगच्छेत्यादौऽागमनगमनयोर्विरुद्धयोरपिक्रीडांगत्वेनानूद्यमानयोःसमा
वेशोसतिनविरोधस्तद्वत्कामंत्यइत्यादावपि।करुणशृंगारयोरनूद्यत्वंरतेरेवप्राधान्येनवाक्यार्थत्वात् विरुद्धानामप्यन्यप्रसुखप्रेक्षित्वेनपरतंत्रीकृ
तानांस्वात्मपरामर्शेप्यविश्रम्यतांकाकथान्योन्यरूपचिंतायांयेनविरोधःस्यात्।नतुप्रधानतयायद्वाच्यतत्रविधिरप्रधानेतुवाच्येऽनुवादोनचरसस्य
वाच्यत्वमितिरसेषुविध्यनुवाद्यव्यवहारोनास्तीतिसत्यंतेषांवाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् मुख्यतयारसएवकाव्यवाक्यानामर्थस्तेनयत्रामुख्यतया
सोऽर्थस्तत्रानूद्यमानत्वंरसस्यापियुक्तंविध्यनुवादौहिप्रधानाप्रधानत्वमात्रकृतौप्रधानाप्रधानत्वेचवाच्यांगतयामधिभवतएवेतिभावः।यद्वा
ऽनूद्यमानविभावादिसमाक्षिप्तत्वाद्रसस्यानूद्यमानता।करुणशृंगारयोरन्यत्रांगभावगमनान्निर्विरोधित्वमुक्तंअथान्यस्यामेगभावप्राप्तौविप्र
लंभःकरुणस्यैवांगतांप्रतिपन्नोनविरोधीयथाक्षिप्तोहस्तेतिवल्लेःक्षेपोविधूननंभयहेतुकमितिकरुणांगउपलालनाप्रवृत्तस्यतुवल्लभस्यक

रग्रहणासहनंक्षेपोनायिकांतरसंपर्कसमुत्थेर्ष्या कोपनिमित्तोविप्रलंभसूचकः।अभिहननंदाहनिमित्तदुःखजनितमबधूननंजलादिप्रक्षेप
रूपंचेतिकरुणरसपोषकंवल्लभस्याभिहननमयत्ताडनमयज्ञानिमित्तंविप्रलंभपोषकंअयासनंप्रक्षेपः पटांचलाबलाडनंत्वरितगतिना
यिकावेणीलतावग्रहोपायहठचुंबनप्रवृत्तवल्लभस्यापासनमपक्षेपणं।अयिनिर्लज्जतथाव्यलीकशतानिकृत्वासंप्रतीक्ष्यमाचरसीत्येवं
रूपोपालंभवचनादिमयमीर्ष्यारोषव्यंजकं अनीक्षणमनालोचनं। प्राणमांतोमानइतिवल्लभःपादपतितोनविगणितश्च।अथधूतोनिवारितः
परित्यक्तप्रायेर्ष्याकोपत्तयावल्लिद्धवल्लभसकलादिस्मरणहेतुकदुःखसंभावनयाचसास्वनेत्रस्थं।आद्यापराधःप्रत्यग्रप्रेमस्खलितादिप्रमादयु
क्तः।निपुरारिपुप्रभावातिसयस्येति।रतिरूपभावस्यप्रेयोलंकारविषयस्यवाक्यार्थीभूतस्यांगिनः विप्रलंभापेक्षयातस्यनि
कटत्वंमहेश्वरप्रभावंप्रतिसोपयोगत्वात्।विप्रलंभस्तुकामीवेत्कक्षेक्षावलेनायातइतिदूरत्वान्करुणस्यांगं।तस्यांगतेवेति।सदहंदुरितमित्यादोसादोपामि
नयसमर्पितायोभगवत्प्रभावस्तस्यांगतायांकरुणस्यपर्यवसानमितिनविरोधः।अथवेतिअनेनप्रकारांतरेणनिर्विरोधित्वमाह। [illegible]
ङ्गोभवद्वारवल्लिचेष्टितावलोकनात्थाक्तनकरुहस्तांतेनस्मर्यमाणेनेदानींविध्वस्ततयाशोकविभावनांप्रतिपद्यमानेनपोषितःकरुणोरसःप्रधान

DR BHAU DAJI

यंसरसनेत्यदाहृते।नथाप्यग्निपुरमुपवर्तीनाशोभव:शरान्निरार्द्रापराध:कामीयथाव्यवहरतिस्मतथाव्यवहृतवानितीथमप्यविरोधित्वं।एवंप्रबंधेऽपि
संध्यादिमयेषुनाटकादिषुप्रसिद्धेपिनानारसनिबंधनेएकोरसोंगीकार्यइतरेषामंगत्वान्नविरोधः।ननुस्वयंलब्धपरिपोषकत्वेथमंगत्वंनिराशंस
त्वाद्।अलब्धपरिपोषकत्वेवाकथंरसत्वमितिरसत्वमंगत्वंचान्योन्यविरुद्धं तेषांचांगत्वायोगेकथमेकस्यरसस्यांगित्वंसत्यंप्रस्तुतस्यरसस्यस्थायि
त्वेनसमस्तेतिवृत्तव्यापितयाभासमानस्यरसांतरेरितिवृत्तवशायातत्वेनपरिमितकथाशकलव्याप्तिभिरंगितापोष्यतएवयथाग्राधिकारि
कंप्रधानंकार्यस्वल्पमात्रंसमुत्पद्यबहुधायत्प्रसर्पतीतिलक्षितात्बीजात्प्रभृतिप्रयोजनानांविच्छेदेयदविच्छेदकारणंयावत्समाप्तिर्बंधस्यसतु
बिंदुरितिबिंदुरूपयार्थप्रकृत्याग्रागर्भादिमर्शांतापताकाविनिवर्त्तइत्यादिपताकाप्रकरीलक्षणेरूपव्याप्तिभि:कार्यांतरैश्चोपक्रियमाणम
वश्यमंगीक्रियतेतत्पृष्ठवर्त्तिनीनांचिंत्यंतीनांनायकादेर्नांगांगिभावस्तथारसानामप्यसौ।एतदेवान्योक्तेनद्रढयति।गुण:कृतात्मेति।अंगभू
तान्यपिरसांतराणिस्वविभावादिसामग्र्यास्वावस्थायांयद्यपिलब्धपरिपोषाण्यपिचमत्कुर्वंतिनथापिसचमत्कारस्तावत्येवनपरितुष्यचिश्रा

वृकाः [illegible] शब्दार्थौसगुणौसालंकारौचकाव्यमित्यक्तंत्रगुणालंकारयोरसोत्कर्षहेतुत्वंसामान्यंलक्षणंप्रतिपादयन्विवेकमितिभेदमाह [illegible] यथाशौर्यादयोधर्म्माःसमवायत्त्याआत्मनएवंतथारसस्येवमाधुर्यादयोधर्म्मास्तर्हिकथंमधुरवर्ण्याइतिव्यवहारइत्याह [illegible] क्वचिच्चिति।आकारएवास्यशूरइति यथाशौर्यमुपचारात्तद्भिव्यंजकेशरीरेलोकाव्यवहरंतितथावर्णेषुमाधुर्यादयः मधुररसाभिव्यंजकेषुवर्णेषूपचरितंमाधुर्यमित्यर्थः अमुधुरादिश्वासोरसश्च तद्गानामप्यविवर्ण्यानांमाधुर्यादिरहितानामपिसौकुमार्यादिमात्रेणमाधुर्यादिमात्रेणचामाधुर्यादिवामनादयोव्यवहरंति नतुवर्ण्यामात्रेति।रसपर्यवसायिनांमाधुर्यादीनांरसएवाश्रयइत्यर्थः।यदुक्तंनमर्थमवलंबंतेयेंगिनंतेगुणाःस्मृताः।अंगाश्रितास्त्वलंकारामंतव्याःकटकादिवत्।एषामितिवर्णानां [illegible] अलंकाराणांसामान्यंलक्षणमाहउपकुर्वन्नीति।येवाचकेनिरसस्यांगिनोवाचकःशब्दोवाच्यश्चार्थोंगं।तद्द्वारेणालंकारारसमुपकुर्वंतिएवेनांगाश्रिताअलंकारायेत्यंगिनिरसेसमवेतास्तेगुणाः।अलंकारस्यव्यवहारादयइवावयवोत्कर्षद्वारेणावयविनोपिरसादेश्चारुत्वहेतवः।रसादिकाव्यस्यात्मत्वेनव्यवस्थिताःशब्दार्थौचशरीररूपोयथात्मात्माधिष्ठितंशरीरंजीवनीत्युच्यते।तथारसाधिष्ठितंकाव्यं।अयंभावःयस्य

प्युपमादिभिर्वाच्योऽर्थोलंक्रियतेतथापितेषांतदेवालंकरणंयद्व्यंग्यार्थाभिव्यंजनसामर्थ्याधानमितिवस्तुतोध्वन्यात्मैवालंकार्यः।केयूरादिभिरपिहिचेतनस्यात्मैवतत्तच्चित्तवृत्तिविशेषोचित्यसूचनात्मनयालंक्रियते।तथाह्यचेतनंशवशरीरंकुंडलाद्यलंकृतमपिनभास्यलंकार्यस्याभावाद्यतिशरीरंचकरकादिमुक्तंहास्यावहंस्यादलंकार्यस्यानौचित्यात् यत्रतुरसोनास्तितत्रवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रेतच्चशब्दचित्रमर्थचित्रंचेत्स्फुटं।जातुचिदितिव्याकुर्वन्नाह। क्वचिच्चिति।तत्ररसस्यांगिनोवाचकमुखेनालंकारोपकारोयथा।अपसारयेति।घनसारःकर्पूरं।मनोरोगदृतिप्रत्येकंसंबध्यते उपकुरुतइति पूर्वश्लोकेकोमलानुप्रासोमनोरोगेत्यत्रतुमालोपमार्थालंकारःसातिशयकामावस्थावेशमुद्योतयन्विप्रलंभमुपकुरुतः।रूपकाद्यलंकारस्त्वयादिसमीक्ष्यनिवेश्यतेतदलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यध्वनेरंगिनश्चारुत्वहेतुर्निःपद्यते। समीक्षातुतात्पर्ययोगःकालेचग्रहत्यागावलंकृतेः नातिनिर्व्यूढिरंगस्यनिर्व्यूढावपियोजनं नात्पर्यरसोपकारकत्वेनालंकारस्यनिवेशोनबाधकत्वतोटस्थाभ्यांयथाचलापांगदृष्टिंस्पृशसिबहुशोवेपथुमतींरहस्याख्यायीवस्वनसिमृदुकर्णांतिकचरः करोव्याधुन्वत्याःपिबसिरतिसर्वस्वमधरंवयंतत्प्रत्यादेषान्मधुकरहतास्तंत्वयिरुषा शाकुंतलावलोकनजन्मताभिलाषस्यदुर्घटस्येयमुक्तिः। हेमधुकरवयमेवंविधाभिलाषचाटुप्रवणाअपितत्प्रत्यादेषाद्दुरुत्तरेऽन्विष्यमाणेहतान्प्रायासमात्रपा

व्रजाता; । स्वरवल्लितिनिपातेनायत्नसिद्धंतवैवचरितार्थत्वं। तथाहिकथमेतदीयकटाक्षगोचरीभूयास्मकथमेषास्मदभिप्रायव्यंजकंरहोवचन
माकर्ण्यान्द्रयत्कथंतुहठादनिच्छंत्यात्रापिचुंबनंविधेयास्मेतियदास्माकंमनोराज्यपदवीमधिरोहेतेनत्तवायत्नसिद्धंभ्रमरोहिनीलोत्पलधियातद्रा
शंकाकातरादशंपुनः२ स्मृतिभ्रवणावकाशपर्यंतलाघनीलोत्पलशंकानपगमात्तत्रैवदंध्वन्यमानत्रास्तेसहजसौकुमार्यकातरायाश्चरति
निधानभूतंविकसितारविंदामोदमधुरमधरंपिबसीतिभ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारोंगतामेवप्रकृतरसस्योपगतइतिरसपरत्वेनोपनिबद्धोरसोप
कारी। बाधकत्वेनयथा। अस्तः स्वग्रहमशोभांत्यजतिविरचितामाकुलःकेशपाशःस्त्रीबायान्पुरोवद्धिगुणतरमिमोक्रंदतःपादलग्नो। व्यस्तः
कंपानुबंधादनवरतमुरोहंतिहारोयमस्याःक्रीडंत्याःपीडयेवस्तनभरविनमन्मध्यभंगानपेक्ष। अत्रपीडयेवेत्कत्प्रेक्षालंकारोंगीसंस्तदनुग्रा
हकश्चार्थश्लेषःकरुणोचितान्विभावानुभावान्संपाद्यन्प्रधानस्यसंभोगश्रृंगारस्यबाधकत्वेनभासीतिनप्रकृतरसोपकारी। नारस्येनयथा
लीलाबधूपद्माकथयंतीपक्षपातमधिकंन;। मानसमुपेत्तिकेयंचित्रगतानाराजहंसीव। फलहृत्कलिश्चित्तसागरिकाप्रतिबिंबदर्शनाज्ज्ञाताभि
लाषस्यवत्सराजस्योक्ति:। नटस्थस्येवकविनोपरचितेतिश्लेषानुगृहीतोपमालंकारप्राधान्येनप्रस्तुतोरसोगुणीकृतो;परिज्ञिघटिषया। अनंग

लेषिकालेऽवसरेग्रहणंयथा।उद्दामोत्कलिकांविपांडुररुचंप्रारब्धजृंभांक्षणादायासंश्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मन:। अधोद्यान
लतामिमांसमदनांनारीमिवान्यांधुवंपश्यंकोपिविपादलब्धतिमुरवंदेव्याःकरिष्याम्यहं। उद्दामावद्धाउद्भूता:कलिकायस्याःउत्कलिकाश्चरुरु
रुहिकाःक्षणात्रस्मिन्नेवावसरेप्रारब्धाजृंभाविकासोयया। जृंभाचमन्मथकृतोंगमर्द:श्वसनोद्गमैर्घसंतमारुतोच्छ्वासै:आत्मनोलतालक्षण
स्यश्रायासमायसनमंदोलनायत्नमातन्वतींनि:श्वासपरंपराभिश्चात्मनश्चायासंहृदयस्थितंसंतापमातन्वतींसहृदनारब्धेनचक्षेणमदनेनका
मेनच। ध्रुवंशक्ष्यश्चभावीर्ष्यावशादानजीवितं। अत्रोपमानदनुग्राहकश्चश्लेषईर्ष्याविप्रलंभस्यभाविनश्चवर्णनाभिमुख्यंकुर्वन्नवसरेरस
स्यप्रमुखीभावंदशायामुपनिबद्धउपकारी। अकौलेग्रहणंयथावातातहारतयाजगद्विषधरैरित्यादौअत्रवातातहारत्वंपश्चाद्वाच्यमप्यादावुक्त
मित्यतिशयोक्तिरनवसरेगृहीतातथाहिप्रथमतरंचप्रथमपादेहेतूल्लेक्षयाय। इतिशयोक्तेरुपादानंनतत्प्रकृतस्यदंभप्रकर्षप्रभावतिरस्कृ
तगुणगणानुद्योचनमयस्यनिर्वेदस्यागतामेतिनहिवातातहारत्वादधिकोदंभस्तोयकणव्रतंनापततोधिकंदंभतत्वंमृगाजिवसनं गृही
तस्यावसरेत्यागोयथा।रक्तस्त्वंनपक्षवैरहमपिश्लाघेप्रियामागुणैस्त्वामायांतिशिखीसुखा:स्मरधनुर्मुक्ता:सखेमामपि। कांतापादतलाह

तिस्तवमुदेतद्वन्ममाप्यावयेःसर्वेनुल्लमशोककेवलमहंधात्रासशोकःकृतः सीताविरोगोपनतविश्रंस्थुलावस्थस्यदाशरथेरियमुक्तिः रक्तोलोहितःअ
हमपिप्रबुद्धानुरागः। तत्रचप्रबोधकोविभावैःपल्लवरागइतिमंतव्यं।अत्रप्रबंधप्रवृत्तोपिश्लेषःसशोकेतिव्यतिरेकविवक्षायात्यज्यमानोविप्रलंभो
पकारी।अनवसरेत्यागोयथाअज्ञाशक्रेत्यादौ।अत्रारावणइत्यस्मादेवत्यागोयुक्तइत्यक्तं।नातिनिर्वाहोयथाकोपात्कोमलश्लोलबाहुलतिकायाश्लेनब
द्धा हृदंनीत्वावासनिकेतनंदयितयासायंसखीनांपुरः। भूयोनैवमितिस्खलत्कलगिरासंसूच्यदुश्चेष्टितंधन्योहन्यतएवनिन्हुतिपरःप्रेयान्रुदत्या
हसन्। अत्ररूपकमारब्धंननिर्व्यूढंचरसपरिपुष्टयेबाहुलतिकायाःपाशत्वेनयदिरूपणंनिर्वाहयेत्तदूयितायाश्चबधूर्वासग्रहंकारागारपंजरादीतितदा
रसभंगःस्यात्। अतिनिर्वहणंयथास्वेचित्तपक्ष्मकवाटेनयनद्वारंस्वरूपताडेन उद्घाट्यप्रविशदेहगृहंसाहृदयचौरी।अनेनयनद्वारमित्येतावदेवस्फुट
रमाभिलषिकश्रृंगारानुगुणं। निर्वाहेयंगत्वंयथाश्यामास्वंगेचकितहरिणीप्रेक्षितेदृष्टिपातान्गंडस्थायांश्शिनिशिखिनांबर्हभारेषुकेशान्। उत्पश्यामि
प्रतनुषुनदीवीचिषुभ्रूविलासान्हंतैकस्थंकविदपिनतेचंडिसादृश्यमस्ति। उत्पश्यामीतियत्नेनोल्लसेज्जीवितसंधारणायेत्यर्थः। हंतेतिकष्टंएकस्थे
नादृश्यमानेहृदोलायमानोहनकचिदपिधृतिंलभेइति। अत्रह्रत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपायाश्चानुप्राणकंसादृश्यंयथोपक्रांतंतथानिर्वाहितम

पिथिप्रलंभरसोपकारायनिर्वाहेप्यनंगत्वंयथान्यंचक्रुंचितमुत्कंकमित्यादि। अत्रारावणस्यदृष्टिवैशद्येतोवैचित्र्येणस्वभावोक्तिर्निर्वाहितापि
रसस्यांगत्वेननयोजितेति। रसवंशादेकैकमन्यन्नियमेतित्द्योतावन्मात्रेष्यक्तेतद्रसगतव्यभिचारिभेदोपनिपातायोगपद्याशुभावित्वसंभाव
नायचकिंचिद्विभाग्वैचित्र्यंवाच्यं। नोपकुर्वंतियथाचित्तेइतिन्यूनदृष्टिनिरर्थकाभवति। नरसुदृष्टिनन्यूनीभवति। विसदृष्टिविकसतिनरदीप्रगलभा
वाचकमेवेतिपरपुरुषानुप्रासोत्रविप्रलंभेनुपकारकएवेतिवाच्यंशब्दमेचायमलंकारउपकरोतिनरसंनश्यमेतिविसलताहिमदनोद्दीपि
काप्रत्यूतमत्कारणंनपुनर्जीवनिरोधहेतुरित्यननुगुणत्वाद्गर्ल्लेवेत्यपमयाप्रकृतस्यविप्रलंभस्यनोपक्रियते। एषएवेतियोस्माभिरुक्तः
एतेनशौर्यादिसदृशागुणाःकेयूरादितुल्यात्मालंकाराइति। अलंकाराअपिगुणवत्समवेताएवेतिकेचित्तंत्रेत्याहअनुप्रासेति उभयेषामपिसम
वायेनस्थितिरित्यभिधायत्तस्माद्दुरिकाप्रवाहेणगुणालंकारभेदइतिभामहविवरणेयद्दूढोद्दूढोभ्यधात्तदसत्। तथाहिकवितारःसंदर्भे
ष्वलंकारानूह्यस्यंतिचगुणान्। नचालंकृतीनामपोद्धाराहाराभ्यांबाधंदुष्यतिवा। तत्रशब्दालंकारापोद्धरणंयथाअलंकृतजटाचक्रंचारुचं
द्रमरीचिभिः। मृडानीदत्तदेहार्द्धंनमामःपरमेश्वरं। यथाचअलंकृतजटाचक्रंतरुणेंदुमरीचिभिरिति। एवमर्थालंकारेष्वपिज्ञेयंनचगुणा

नामपोहाराहारोसंभवतः यदपिचामनेनोक्तं काव्यशोभायाइत्यादिनदर्पिनयुक्तमित्याहयतइति यतइति स्वर्गेति। इयंवररूपीदेहांतरंविना
पिस्वर्गप्राप्तिः अत्रविशेषाक्तिःस्वर्गप्राप्तौकारणेसत्यप्यन्यस्यदिव्यशरीरस्यकार्यस्याभावात्। द्वितीयार्द्धेतुव्यतिरेकःसाधान्यङ्करयोनाधरर
स्योपमेयस्याधिक्यात् गुणनिरपेक्षाविति अर्द्धद्वयेप्यलंकारद्वयमात्रादविवक्षितत्रिचतुरगुणाङ्काव्यव्यवहारदर्शनात्। तथागतोस्तमर्को
भातींदुर्योतिवासायपक्षिणइत्यादौप्रसादश्लेषसामतामाधुर्यसौकुमार्यार्थव्यक्तीनांगुणानांसद्भावेपिकाव्यव्यवहाराप्रवृत्तेस्तस्माद्योक्तएवगुणा
लंकारविवेकः एवंगुणालंकाराणांभदंदर्शयित्वागुणनिरूपणार्थमाहइदानीमिति। अर्थादितिविप्रलंभोहिवक्ष्यमाणसूत्रएवोक्त
स्तिष्ठतीतिसंभोगेइत्युक्तं शृंगारस्यचयेहास्याद्भुतादयोरसाअंगानितेषामपिमाधुर्यंगुणः। श्रव्यत्वमिति। श्रव्येनातिसमस्तार्थशाद्मधुरमिष्य
तेइतिभामहोक्तंमाधुर्यलक्षणमोजःप्रसादयोरप्यस्तीतिसजातीयव्यावृत्त्यभावान्नतल्लक्षणंमाधुर्यस्य। योयःशस्त्रंविभर्त्तिस्वभुजगुरुमदःपांड
वीनांचमूनांयोयःपंचालगोत्रेद्विशरधिकवयागर्भशय्यांगतोवा। योयस्तत्कर्मसाक्षीचरतिमयिरणेयश्चयश्चप्रतीपंक्रोधांधस्तस्यस्तस्य
यमपिजगतामंतकस्यांतकोहमित्यादौरौद्रादिषोजस्यपिश्रव्यत्वमसमस्तत्वंचास्त्येवेतिभावः॥८९॥ ९१॥संभोगश्रृंगारान्मधुरनरःकरुण

स्तोपिविप्रलंभस्तोपिशांतइत्यभिप्रायेणाहकरुणइति। चशब्दःक्रममाह ईजोलक्षणमाहदीप्तेति। दीप्तिःप्रतिपत्तुर्हृदयेविकासविस्तारप्रज्वलन
स्वभावात्प्रात्मास्वरूपंवस्यचित्तस्यतस्यविस्तेःकारणं॥९०॥ हृदयसंवादेनप्रतिपत्तुर्नेशुष्ककाष्ठाग्निदृष्टांतेनचेतसोव्यापकंप्रसादंनामसर्वरसेषां
गुणमाह श्लेषेति। यद्वामहःआविद्धदंगनावालप्रतीतार्थप्रसादवत् रचनासकचेतिरचनाशब्दगताःर्थगताचसमस्ताःसमस्ताच। यदुक्तंप्रस
मासासमासेनमध्यमेनतुभूषिता। तथादीर्घसमासेतित्रिधासंघटनोदिता तत्रसाधारणःप्रसादोहिगुणोव्यापीतदभावेहिह्रस्वसमासापिर
चचनाकरुणविप्रलंभशृंगारोनव्यक्तितदपरित्यागेतुमध्यमसमासापिव्यक्तयेवभवतएवयोयःशस्त्रंविभर्त्तीत्यादौयद्योजसःस्थितिर्नेष्यतेतस्य
सादश्चगुणोनमाधुर्येनवाचारुत्वमभिप्रेनरसप्रकाशनात् एवंशृंगारकरुणविप्रलंभशांतविषयेमाधुर्यवीरबीभत्सरौद्रादिविषयमोजःसर्वत्रतुप्र
सादइतिस्थितं गुणवत्त्वेति। मुख्यवृत्त्यानुरसेएवगुणानांस्थितिः रसस्यैवमाधुर्यादयोगुणाउपचारेणतुशब्दार्थयोः दोषत्यागादिति प्रा
गुक्तदोषपरिहारेणकेचिदूचुः। अयंभावःमाधुर्योजःप्रसादाएवगुणास्तेचमुख्यावृत्त्यारसस्यैवेतिशब्दार्थाश्चमत्येनान्येपियस्कैश्चनप्रतिपाद्यं
तेतन्नयुक्तंतथाहिओजःप्रसादःश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकांतयोबंधगुणादशेतिकेचित्। तत्राघगीतस्यहीनस्यवाचस्तु

नः शब्दार्थसंपादयदुदात्तत्वंनिषिंचंतिकथयस्तदोजइतिभरतः अन्यगीतस्याहीनस्यवाबुस्तुनः शब्दार्थयोरर्थसंपदायदमुदात्तत्वंनिषिंचंतिकथय
स्तर्हितदनोजःस्यादितिमंगलः यथायेसंतोषस्करवप्रबुद्धमनसस्तेषामपिनोमृदोयेप्येतेधनलोभसंकुलधियस्तेषांतुदूरेनृणां। धिक्तंकस्य
कृतेकृतःसविधिनानादृक्पदंसंपदांस्वाम्न्येवसमासहेममहिमामेरुर्नमेरोर्वितें। कवीनामधेयंप्रतित्रयःपंथानोयदुतन्यूनमुत्कर्षंतिअ
धिकमपकर्षंतियथार्थवस्तुस्थापयंतिनत्कथमिवायंगुणइतिदंडी तस्मात्समासभूयस्त्वमोजः तच्चगद्यविभूषणंप्रायेणाचेत्तवर्त्मन्यपि
गौडारतरार्द्रियंते। रीतित्रयोप्योजसःसाधारण्यादोडीयानिर्देशोनयुक्तस्तस्माद्गादत्वमोजइतिवामनः। ईजसिहेत्वंतरमवमृश्यनानपुनर्गाद
त्वंशङ्क्यमोजस्तस्मादुरुमोजोलक्षणंश्रेयः। नस्मिन्नेवकेचिद्गुणाअंतर्भवंतीत्याह बहूनामिति। यद्वामनः। यस्मिन्सतिबहून्यपिपदान्येकपदव
द्भासंतेसश्लिष्यत्यनेनपदंपदांतरेणामसृणतयेतिश्लेषोयथाअस्फुत्तरस्यामिति। अरोहपूर्वोवरोहःसमाधिर्यथा। निरानंदःकौंदेमधूरिभुक्तो। नि य
स्तितरसे। यस्मिन्सतिन्यंतीवपदानीतिवर्णनास्यात्तद्विकटत्वंयथा। स्वच्चरणाधिनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनांऋणितिरणितमासीत्तत्रचित्रकलं
च। गादत्वसंपूतंशैथिल्यंप्रसादः सत्वनुभवसिद्धः यदाहकरुणप्रेक्षणीयेषुसंपूर्वः स्करवदुःस्वयोः। यथानुभवतःसिद्धस्तथैवोजःप्रसादयोः

पृथुक्यदेति। बहुशोयद्भुतमणि।।।

का०श०टी० तत्केत्याद्युक्तंसोयंग्राम्यत्वदोषाभावोनगुणः अथार्थदोषान्कांश्चिद्दूषयन्कांश्चित्स्वगीकुर्वन्नाह पदार्थइति पदार्थेवाक्यवचनंयथाम्रधनंनसमुत्थंज्योतिरत्रेरिवाद्यौ।अत्रचंद्रपदवाच्येर्थेनयनसमुत्थंज्योतिरत्रेरितिवाक्यंप्रयुक्तंवाक्यार्थेपदाभिधायथादिव्येयंनाभवतिकिंतर्हिमानुषीतिवाच्येनिमिषतीत्युक्तं।अस्यचवाक्यार्थस्यव्याससमासौद्वेयौसाभिप्रायरूपंचौजोऽपुष्टार्थदोषाभावमात्रंनपुनर्गुणः अर्थगुणस्तुवैमल्यंप्रसादइतिप्रयोजकपदपरिग्रहोहिवैमल्यंतच्चाधिकपदत्वदोषनिराकरणात्स्वीकृतं।उक्तेःसकाशादर्थस्यवैचित्र्यंमाधुर्यमप्यर्थगुणोऽनर्वाक्तत्वदोषाभावोनगुणःयथोदाहृतंयदिदहतीतिअत्रकिमङ्गमित्यादिभंगीभिरुक्तत्वान्माधुर्यस्वीचकार।अपारुष्यंसौकुमार्यंयथाम्रतंयशःशेषमित्याहुःसोयंमंगलरूपाश्लीलत्वदोषाभावोनगुणः।उक्तिविशेषोवासौपर्यायोक्तालंकारविषयः।अग्राम्यत्वमुदारतायथात्वमेवसौंदर्यमिति।अत्रैवंसमग्रगुणानुगुण्येयदियुवांसंवसेतमित्यत्रचेततदाग्राम्योयमर्थोस्यात्।ततोग्राम्यस्यदुष्टताभिधानान्निराकरणेनोदारतास्वीकृता।अर्थगुणोवस्तुनःस्फुटत्वमर्थव्यक्तिःसोपिस्वभावोक्त्यलंकारः।दीप्तरसत्वंकांतिःदीप्ताःसम्यग्विभावानुभावव्यभिचारिभाजोयथाग्नेया नसायमपाङ्गतइति।व्यंग्यरसस्वरूपेणैवसापिस्वीकृता।क्रमेति।घटनारूपःश्लेषःक्रमकोटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगश्चघटनानेत्रनिमील

नादीनांक्रमःपरिपाटीकोटिल्यंवैदग्ध्यंतयोरनुल्बणत्वेनाग्राम्यत्वेनोपपत्तायुक्ततयायोजनंश्लेषःयथादृष्टेकासनसंगतेप्रियतमेपश्चादुपेत्यादरादितिअत्रेदंकलेदंकरोमीतिक्रमःविच्छित्योभयोपभोगःकोटिल्यंतयोश्चानायासोनोपपत्तिः।अत्रेकानिजत्वेनस्थिताःपरातत्सखीप्रच्छासोपिसंबंधानर्हभावंवैचित्र्यमात्रंनगुणः।अवैषम्येति।अर्थगुणोवैषम्यंसमतांक्रमाभेदश्चावैषम्यंयथाच्युतस्कमनसःकुंदाःपुष्पोद्गमेघलसाद्रुमामनसिचगिरंगघ्नंतीमेकिरंतिनकोकिलाः।क्रमभेदोयथा।च्युतस्कमनसःकुंदाःपुष्पोद्गमेघलसाद्रुमामरुतःसर्पंतीमेवयुक्तधृतिच्छिदः।मधुश्रीर्भर्तुरतिपादनपरेद्वितीयपादेक्रमभेदोमरुतामसाधारणत्वात्ततश्चार्थदोषत्वमेतन्नगुणःएतदेवस्पष्टयन्नाहकःखल्वितिविषमतांकोपिनबध्नात्येवेत्यर्थः।अर्थस्यदर्शनंसमाधिकरणत्वात्समाधिःअथहितंहिचित्तमर्थान्पश्यतिअर्थोपिद्विधाःयोनिरकारणोःवधानमात्रकारणोःन्यस्यकाव्यस्यच्छायाःन्यच्छायातद्योनिश्चक्रमाद्यथाच्छ्रग्दापिमध्याद्पिमूलादपिसवतोप्यशोकस्यापिशुनस्यमिवरहस्यंतयतस्ततोनिर्गतंकुरुकमं।आश्वेपेहिममसीधुभाजनाद्यावद्गतद्रशेनेनदृश्यसेचंद्रमद्रशेनमंडलांकितःखंनयास्यसिहरोहिणीभयात्।अत्रमामेःद्राशांकममसीधुनीत्यस्यछायासोपिनगुणइत्याहार्थस्येति) उपसंहारमाहते

नेति। वाच्यशब्दोऽर्थेरूढइतिवक्तव्यादितिचारव्यावृत्ता। छंदोविशेषविशेष्यागुणसंपत्तिरितिकेचित्तथाहि। स्वग्वरादिष्वोजइंद्रवजादिषुसमतावैषमत्वेतेषोदा
र्यंतच्चासव्यभिचारं। तेषामिति। शब्दगुणानामाधुर्यादीनां। कर्मणिषष्ठीवर्ण्यंतेनिर्गुणाव्यंजकतांप्राप्ताः स्पर्शावर्गाक्षराणिकीदृशावर्गांत्यगाः स्व
वर्गांत्यंडत्रणनमरूक्षणंगॅछत्याश्रयंतिमूर्द्धियेऽंत्येनशिरस्याक्रांताइत्यर्थः। तथेति। तत्प्रकारामाधुर्मानुगुणाघटनामाधुर्येमाधुर्यस्यव्यंजकेत्यर्थः ननुल
घुत्वंदीर्घत्वंचस्वरधर्मौअतःकथंरूघुत्वरणयोरित्याहहृस्वांतरितावितिरणइतिणरइतिरुणुइत्याइदिनाक्रमेणहृस्वांतरितलोपनिबंधेरूघुत्वमनयोः
कल्प्यते भंगीभिरितिविलासस्येतियोगः। अंगीकृतमित्यत्रोत्तरार्द्धेयथाशब्दप्रयोगात्तथेतिलभ्यते एतादृतिभंग्यं। दृष्टांतमपरस्यचिंतनंयेषुचित्तेषु। अत्रव
र्ण्यसमासरचनारूपंत्रयमपिविप्रलंभेमाधुर्यव्यंजकं। यथावादारुणरणेरणंतंकरिदारणकारणंकृपाणंते। रमणक्रूतेरणरणकीपश्यतितरुणीजनो
दिव्यः॥ नन्वेवंयथाअकुंठोत्कंठयापूर्ण्यमिति। अत्रशृंगारप्रतिकूलावर्ण्याः। वाल्मीकेयमुच्चैर्नाभवतिगगनव्यापिनीनीरदानांकिंत्वंपक्ष्मांतवांतैर्मलि
नमसिमुधावक्रमस्रप्रवाहैः। एषाथोद्भूतमत्तद्विपकटकषणस्रुग्घ्राणविंध्योपलाभादावाग्नेर्यौम्मिस्रग्नामलिनयतिदिशांमंडलंधूमलेखेव। अत्रदीर्घ
समासःपरुषरचनाचशृंगारविरुद्धा योगइति। आद्येनद्वितीयस्तृतीयेनचतुर्थश्चाक्रांतोवर्ण्यः दूर्दृइतियेनकेनचित्युक्तोरेफः। तुल्य

योरितियोगइतिसंबध्यते। तुल्योवर्ण्योवर्ण्येनयुक्तइत्यर्थः। तत्तद्व्याचष्टेतेनेतिप्रथमेनप्रथमस्येवतृतीयेस्येवयोगः। अर्थादिति। माधुर्यगुणेणकारस्यो
पयुक्तत्वादित्यर्थः। उजसइति। उजसोव्यंजकाः॥ २१॥ १. श्रुतीतिश्रुत्येवार्थप्रतीतिहेतुत्वंशब्दानामितिमूर्द्धिवर्गांत्यगककारादिरूघुरेफादिवर्ण्यात्मना
मसमाससमासबतामनुद्भटोद्भटसंघटनाभाजांचेत्यर्थः। साधारणइतिव्यंग्यत्वेनेत्यर्थः। समग्राणामिति सहिसर्वरससाधारणःसर्ववृत्तिसंघटना
साधारणश्च परिम्लानमितिस्मरज्वरादबाष्पुरवीभूयाविर्भिन्नोपनश्रशयनेलुठितातत्त्वगात्रांतरसंगोम्लानंस्तनजघनविश्रमपादेनुपरितःसमंतात्त
म्लानंतदेनोभयतःशब्दवाच्यंवदतीत्यनेनपत्रशयनस्याचेतनशब्दाधितमुख्यार्थेनप्रकाशादिरूच्यतेतत्स्यास्फुरत्वंप्रयोजनंनत्वाभिहितत्वेनेवप्रती
तेरप्रयोजनकत्वंकार्यमुखेनहिप्रतिपन्नःसंतापोयथाचमत्करोतिनतथाभिहितरूपइतिगुणीभूतं। माधुर्यौजःप्रसादव्यंजकेषुवर्ण्यादिघभिहि
तेषूपनागरिकापरुषाकोमलेतिक्रमादुत्तरोत्तरंदृश्यंतेतदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वात्तासां॥ गुणपरतंत्राइतिगुणेषुनियताः। संघटनादयइत्या
दिशब्दात्पश्चानुपूर्व्यामध्यत्वादयोगृह्यंते। अन्यथात्वमपीति। एतेषामन्यथाबंधोपीत्यर्थः। वाच्यमितिदुंदुभिताडनलक्षणं। तथाभिनेयार्थेचकाव्येनो
द्भटारचनादयोनिबंधनीयास्तथापिभीमस्यवक्तुरौचित्यादत्राभिनेयार्थेपिकाव्येउद्भटारचनादयइत्यर्थः। प्रौढेति। अत्रवक्तामध्यमएवनोद्भटस्तथा

का०श०टी० पिवाच्यस्यकुंभकर्णवृत्तांतस्योचित्यादुद्भटारचनादयः आख्यायिकात्यामिति। विकटबंधप्रधानः नागतार्थश्लेषशिवस्कापरचस्कादिनोच्छ्वासादिनासंस्कृतगद्येनचयुक्ताआख्यायिकामथाहर्षचरितादि। हर्षस्यचरितमितितत्पुरुषोबहुव्रीहौत्वन्यपदार्थेवाच्येस्त्रीत्वप्राप्तिः अभिधेयेनचाभिधायकमपिकचयोव्यपदिश्यंतियथाभिज्ञानशकुंतलानाटकंकुमारसंभवःकाव्यं। नमस्तुणाइति गद्यस्यविकटबंधाश्लेषेणछायावत्त्वात्भूम्नाचमध्यमसमासादीर्घसमासेएवसंघटने। कथायामितिरूकुमारस्वनाप्रायागद्येनपद्येनवासर्वभाषाधीरशांतनायकाकथायथाकादंबरीपद्यमयीतुस्त्रीलक्षणवती। एकंधर्मादिपुरुषमुद्दिश्यानेनवृत्तांतवर्णनप्रधानाभूद्भटादिवत्परिकथा। मध्यादुपांतवोर्नेथांतरतः सिद्धमितिवृत्तंयस्यांवर्ण्यतेसासकलकथा। सर्वफलांतेतिवृत्तवर्णनप्रधानासकलकथा। एकचरित्राश्रयेणप्रसिद्धकथांतरोपनिबंधः उपकथा। लंभकोंकिताः द्युतार्थानरवाहनदत्तादिचरितबद्धबृहत्कथा। सरूकृतगद्यपद्याभ्यांसाभिप्रायस्वनामपरनामोकितासोच्छ्वासावासवदत्तादिचरूपूः॥ अभिनयन्गायन्पठन्यदेकोनंधिकः कथयतिनटोविदूषकादाख्यानंतिरश्चांमतिरश्चांवाचेष्टाभिर्यत्रबलात्कृत्येनिश्चीयेतेतत्पंचतंत्रादिकक्रुद्दनीमतमयूरमार्जारादिवत्रानिदर्शनंयत्रद्वयोर्विवादःप्रधानमधिकृत्यसार्द्धप्राकृतरचिनाचेटकादिवत्सचाङ्किका। प्रेंखनमहाराष्ट्रभाषयारूद्भटकथागोरोचना

नंगवत्यादिवन्मंथद्विकेत्यादितुकथाभेदएवेतिनपृथगौचित्यमत्रोक्तं। एषमनिबद्धेषुकाव्यभेदेषुमुक्तकसंदानितकविशेषकलापककुलकपर्यायबंधेषुकोशादिषुच। एकेनछंदसाबाक्यसमाप्तोमुक्तमन्येनानालिंगितसंज्ञायांकनिस्वतंत्रतयानिराकांक्षार्थमपिमुक्तकंयथा मरुकस्य। द्वाभ्यांक्रियासमाप्तौसंदानितकं। त्रिभिर्विशेषकं। चतुर्भिःकलापकं। पंचादिभिःकुलकं। अवांतरक्रियासमाप्तावपिवसंतादेकवर्ण्यनीयोद्देशोपनिबंधःपर्यायः चकोशेषुत्वपरूतसूक्तिसमुच्चयरूक्षणेषुरसस्तज्ञातादिषुप्रायोदृश्यते। तत्रमुक्तकेषुरसबंधाश्रयेणदीर्घसमासारचनाः न्यथातुकामचारः। संदानितकादिषुविकटबंधौचित्यान्मध्यमसमासादीर्घसमासेएवरचनोप्रबंधाश्रितेषुतुमुक्तकादिषुत्वासालिरथेत्यादिषुयथोक्तप्रबंधविशेषौचित्यं। पर्यायबंधेत्वसमासामध्यमसमासेएवकदाचिद्दीर्घादिविषयेदीर्घसमासायामपिघटनायांपरुषाग्राम्याचरत्तिस्याज्या। परुषोपनागरिकाग्राम्याणांवृत्तीनांचौचित्ययथाप्रबंधंयथारसंचानुसर्त्तव्यं। आस्वादयितृणांहियत्रचमत्कारविधातस्तदेवरससर्वस्वंप्राख्यादायत्नात्। सर्वेषांतुमुक्तकादीनांभाषायामनियमः। सर्गबंधेतुसनात्पर्येयथारसमौचित्यंकथामात्रतात्पर्येतुरत्तिष्वपिकामचारः। सर्वगंधस्तुसंस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिबद्धः सश्लिष्टसंधिर्भिन्नोत्यवृत्तसर्गाश्वासादिनिर्मितोः संक्षिप्तग्रंथत्वाविषमबंधत्वानविस्तीर्णान्योन्यसंबद्धसर्गादित्वाशीर्न

मस्क्रियावस्तुनिर्देशोपक्रमत्वसज्जनदुर्जनचिंतावदादिवाक्यत्वदुष्करचित्रमयैकादिसर्गत्वस्वाभिप्रायस्वनामेष्टनाममंगलांकितसमाप्तिलक्षणादिशाद् त्ता
वैचित्र्ययुतोधर्मार्थकाममोक्षोपायतोदात्तनायकत्वरसभावनिरंतरत्वविधिनिषेधव्यत्पादकत्वसूत्रसंविधानकत्वनगराद्यभ्युदयशैलसेन्यावा
सार्णवर्त्तुरात्रिंदिवार्कास्तेंदूदयनायकनायिकाकुमारवाहनमंत्रदूतप्रयाणसंग्रामाभ्युदयवनविहारजलक्रीडामधुपानमानापगमरतोत्सवा
दिवर्ण्यानलक्षणार्थवैचित्र्योपेतोरसानुरूपसंदर्भार्थानुरूपच्छंदस्त्वसर्वजनरंजकत्वसदलंकारवाक्यत्वाद्यभयवैचित्र्ययुतोमहाकाव्यं। सश्लिष्टसं
धीत्यनेनसर्गाद्दीनामन्योन्यमेकवाक्यतयामहावाक्यात्मकस्यप्रबंधस्योपकारकत्वसदलंकारवाक्यत्वाद्यभयवैचित्र्ययुतोमहाकाव्यं। सश्लिष्ट
संधीत्यनेनसर्गादीनामन्योन्यमेकवाक्यतयामहावाक्यात्मकस्यप्रबंधस्योपकारकत्वमुक्तं। हृतोनिरस्तार्थःपरिमितार्थःशासनहरश्च अर्थानु
रूपच्छंदस्त्वमित्यनेनश्रुतविलंबितादिवीरेवसंततितिलकादिकरुणेवैतालीयादिरौद्रेस्रग्धरादिसर्वत्रशार्दूलविक्रीडितादिनिबंधनीयमित्युक्तं
।यथासंस्कृतेनसर्गबंधेहयग्रीववधादिप्राकृतेनाश्वासबंधेसेतुबंधादि।एवमारभ्यादिकादोश्चन्येःनभिनेयैकाव्येऽौचित्यमुल्लाप्रेक्ष्यंयत्काव्यंपा
य्यंवाकार्थाभिनयस्वभावंनाटकादितद्विषयमहानाटकादाधिति। नकेवलंकरुणविप्रलंभयोरोहपिभ्रसमासासाध्यमसमासेएवसंघटनेदीर्घ

समासाद्योहिध्वन्यात्मभूतरसस्यव्यवधायकाविशेषतोभिनेयार्थेकाव्ये। सर्वत्रचप्रसादाख्योगुणोव्यापीसहिसर्वरससाधारणइत्युक्तं।आदिश
ब्दात्प्रकरणनाटिकासमवकारेहाम्मृगव्यायोगडिमोत्सृष्टिकांकप्रहसनभाणवीथ्यः कोहलायुक्तस्तोटकःसट्टकश्चयन्मुनिः। प्रख्यातवस्तुविषयंप्र
ख्यातोदात्तनायकंचैव।राजर्षिवंशचरितंतथैवदिव्याश्रयोपेतं। नानाविभूतिभिर्युक्तमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि।अंकप्रवेद्याकाल्पंभवतिहि
तन्नाटकंनाम प्रख्यातवस्तुचेष्टितंविषयोमालवपंचाल्यादियत्रउदात्तइतिवीररसयोग्यस्तनधीरललितधीरशांतधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोपिग्र
ह्यंते राजानऋषयश्चनद्रोसाधुचरितंयत्रततोन्यएवनाटकेषुयुज्यंतेनायिकातुदिव्याप्यविरोधिनीयथोर्वशीनायकवृत्तांतेनैवतद्वृत्तांतोपेक्षणा
त्। दिव्यानामाश्रयत्वेनोपाख्येनप्रकरीपताकानायिकादिरूपेणोपेतमुपगमोंगीकरणंयत्रभक्तिभावितानांहिदेवताःप्रसीदंतीतिदेवताराधन
पुरःसरमुपायानुष्ठानकार्यं। यथानागानंदेविभूतिभिर्धर्मार्थकाममोक्षविभवैःफलाभूतैस्तन्नाप्यर्थकामोसर्वजनाभिलषणीयत्वात्। ऋद्धिरर्थस्य
राज्यादेःसंपत्तिःविलासेनकामोऽक्ष्यतेतैर्युक्तंतेनराज्ञाराज्यंहिज्ञोयोदत्वानूप्रस्थंगृहीतमितिफलंनोपनिबंद्धव्यं। गुणेरितिप्रतिनायकापनेयनप्रधा
नैः। वस्तुसमासोविच्छेदाश्चांकास्तैःपंचाद्यैर्वृत्तांतैःयेचनिमित्तवत्तादप्रत्यक्षदृष्टानांचेष्टितानामावेदकाःप्रवेशकास्तेभ्यान्यंनाटकंनामरूप्यते

का०श०टी० भिनीयतइतिरूपकं। यत्रकविरात्मशक्त्यावस्तुशरीरंचनायकंचैव।औत्पत्तिकंप्रकुरुतेप्रकरणमितितदुधेर्ज्ञेयं इतिहासादिप्रसिद्धिंनिरस्य
वस्तुसाध्यंफलंशरीरंतदुपायंनायकंसाधयितारंउत्पत्तौभवनिर्मितं। चकारःसमुच्चयेद्वितीयस्त्वसमग्रसमुच्चये।एवकारःसमुच्चयाभावेतेन
त्रितयमपिकविकृतंद्वयमेकंच।अन्यत्रतुपूर्वापनिबद्धं।यत्रसर्वमुत्पाद्यंतत्रानुत्पाद्योंशःकुतोग्राह्यइतिदर्शयति। यदनार्षमनाहार्यंकाव्यंप्र
करोत्यभूत्गुणयुक्तं।उत्पन्नबीजवस्तुप्रकरणमितितदपिविज्ञेयं। पुराणादिव्यतिरिक्तवृहत्कथाद्यपनिबद्धंमूलदेवचरितादि।आहार्यपूर्वक
विकाव्याहरणीयंसमुद्रदत्ततच्चेष्टितादि।उत्पन्नेपूर्वसिद्धेबीजंवस्तुचयत्र एवंपूर्वकविसमुत्थेतिसमुद्रदत्तचेष्टितादिवर्णनेप्याधिकाचापं
विदधत्कविःप्रकरणंकुर्यादितितात्पर्यार्थः। नाटकेमयोक्तंवस्तुशरीरंचवृत्तिभेदाश्च। तत्प्रकरणेपियोज्यंसलक्षणंसर्वसंधिषुतु। नानाविभूतिभि
र्युक्तमित्यादिनायत्फलत्वमुक्तंतद्वस्तुशरीरमित्येकप्रवेशकादौ। लक्षणमेकपरिमाणेन्यंकांतरसंधानहेतुषुचप्रवेशेषुयत्प्रयोज्यमुक्तंदिवसा
वसानकार्यंयद्यंकेनोपपद्यतइत्यादितत्सर्वंप्रकरणेपियोज्यं।अतिव्याप्तिनिषेधमाह। विप्रवणिकसचिवानांपुरोहितामात्यसार्थवाहानां।चरितय
न्नेकविधंतज्ज्ञेयंप्रकरणंनाम।नोदात्तनायकरुतंनदिव्यचरितंनराजसंभोगः। वाह्यजनसंप्रयुक्तंतज्ज्ञेयंप्रकरणंनामनेकविधमित्येकरसयुक्तं।

राजोचितसंभोगोविप्रादिषुनकार्यः।राजनियतुचितोंतःपुरजनकंचुकीप्रभृतिरिक्तोबाह्यजनोन्यश्चेटदासादिःप्रवेशकादौकार्यः।तदेवाहदासविदूषकश्रेष्ठि
युतंवेश्यास्त्रीपचारकारणोपेतंमेदकुलस्त्रीचरितंकाव्यंकार्यप्रकरणे तु। कंचुकिविदूषकामात्यानांस्थानेदासाद्यः। वेश्यावाट्येवेश्यास्तत्रयास्त्रीतस्याउप
चारोवेशिकप्रसिद्धःसकारणेयस्यशृंगारस्यतेनोपेतं कुलस्त्रीविषयंचेष्टितंमेदंयत्रेति २। प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यंवस्तुनायकंनृपतिं अंतःपु
रसंगीतककन्यामधिकृत्यकर्त्तव्यं स्त्रीप्रायान्यतुरंकाललितांभिनयात्मिकास्फुटिहितांगी। बहुनृत्तगीतवाद्यारतिसंभोगात्मिकाचैव राजोपचार
युक्ताप्रसादनक्रोधदंभसंयुक्ता।नायकदेवीदूतीसपरिजनानाटिकाज्ञेया उत्पाद्यंवस्तुचरितंनृपमंतःपुरकन्यांसंगीतकशालाकन्यांवाधिकृत्यप्रा
प्यत्वेनाभिसंधाय।उत्पाद्यंवस्त्विति प्रकरणधर्मीनायकंनृपमितिनाटकधर्मः तथावस्थासंध्यंगार्थप्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानांकविर्धकं
प्रवेशकादीन्युभयसाधारणा नियोज्यानि।स्फुटपूर्णातयाविहितानिचत्वार्यपिवैशिक्यंगान्नियत्रास्त्रीप्रयेतिललितेतिबहुनृत्तेतिचवैशिकीयत्ति
वाहृत्यंदर्शितंराजगतेरुपचारेर्व्यवहारैर्युक्ता. प्रासादेति।अन्यामुद्दिश्यव्यवहारेपूर्वनायिकागतेः क्रोधप्रसादौचमेरवइयंभाव्यं।नायकस्य
देवीप्राग्नायिकातथाभिलषितनायिकांतरविषयादूतीतत्संपरिजनंपरिजनसमृद्धिर्यस्यां समवकारस्तुदेवासुरबीजकृतः

प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव। अप्रबंधस्तथाभ्रिकपरस्त्रिविद्रवःस्याच्छृंगारः। हादृशनायकबहुलोद्धतादृशनायिकाप्रमाणश्च देवासुरस्यय
द्वीजंफलसंपादनायोपायस्तेनविरचितः यद्यपिदेवापुरुषापेक्षयोद्धतास्तथापिस्त्रापेक्षयागांभीर्यादुदात्तास्त्रिपुररिपुप्रभृतयउच्यंते। कपटोवंचना
मिथ्याकल्पितःसत्यानुकारीप्रपंचःसन्निधायत्रानपराद्धएवंवंचकेनवंच्यतेसएकः यत्रतुवंचनीयोपिसापराधःसद्वितीयः यत्रतुद्वयोर
पिनाभिसंधिदोषोःकस्माच्चतुल्यफलाभिसंधिमतोरप्येकउपचयेनान्येनैकस्त्वपचयेनयुज्यतेसदैवैकतस्तृतीयः। चेतनाचेतनोभयकृतानर्थात्म
नोवस्तुनोयतोविद्रवंतिजनाःसविद्रवः। चेतनाचेतनेगजजलाद्युभयंनगरोपरोधादि। शृंगारस्त्रिधाधर्मार्थकामभेदात्। धर्मोयत्रहेतुःसाध्योवानायि
कात्राभेसधर्मशृंगारएवमर्थकामयोः। हादृशनायकाच्चाष्टादृशनाडिकंचकार्यनिबंधनीयं ।। दिव्यपुरुषाश्रयकृतोद्दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः। रूवि
हितवस्तुनिबद्धोविप्रत्ययकारणश्चैव। उद्धतपुरुषमायःस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबंधश्च। मद्यामोगेकार्यंयेपुरुषाद्यत्तयोरसाश्चैव। इहामृगेपितत्स्या
त्केवलमत्रस्त्रियायोगः। संस्फेटोविरोधिनांविद्याधिक्रमसंघर्षजोव्यासंगः। ईहाचेष्टामृगस्येवस्त्रीमानार्थायत्रस्त्रीनिमित्तोत्रत्रारोषः। कार्यशक्ते
नात्रांकउच्यतेतेनैकएवांकः। व्यायोगस्तुविधेयोः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः। अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथाचैव। बहवश्चतत्रपुरुषाच्या

यच्छंतेयथासमवकारे। नतुतत्प्रमाणयुक्तः कार्यस्त्वेकांकएवायं। नचदिव्यनायककृतः कार्योराजर्षिनायकनिबद्धः। युद्धनियुद्धाधर्षणसंघर्षकृतश्चकर्तव्यः
। एवंविधस्तुकार्योव्यायोगोदीप्तकाव्यरसयोनिः। नायकोदीप्तरसोःमात्यसेनापत्यादि। शरीरमितिवृत्तं। अल्पस्त्रीतिचेष्टादिनानतुनायिकादूतादिभिः
कैशिकीहीनत्वात्। एकदिवसनिर्वर्त्ययत्कार्यंतत्रकृतोःतएवैकांकः। समवकारइतिहादशेत्यर्थः। नचेतिदेवानृपारुषयश्चनायकानस्युः। नियुद्धं
नाकुयुद्धंसंघर्षःशौर्यविद्याधनकुलरूपादिकृतास्पर्द्धादीप्तंकाव्यमोजोगुणयुतंदीप्तारसावीररौद्राद्यस्तदुभयंकारणंयस्य। प्रख्यातवस्तुविष
यःप्रख्यातोदात्तनायकश्चैव षड्रसलक्षणयुक्तश्चतुरंकोवैडिनःकार्यः। शृंगारहास्यवर्ज्यैःशेषैरन्यैरसैःसमायुक्तः। दीप्तरसकाव्ययोनिर्ना
नाभावोपसंपन्नः निर्घातोल्कोपातैरुपराऽऽऽऽऽऽऽगेणेंदुसूर्ययोर्यक्तः। युद्धनियुद्धाधर्षणसंस्फटकृतश्चविज्ञेयाः। मायेंद्रजालबहुलोचटुपुरुषोत्थान
युक्तश्च। देवभुजगेंद्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च। षोडशनायकबहुलःसात्वत्यारभटीवृत्तिसपन्नः। कार्योडिमःप्रख्याताप्राप्तश्रयभावसंपन्नः
उगाधर्षणंहठेनपराभवः। पुस्तलेप्यचर्मवस्त्रादिकृतानिरूपाणि। प्रख्यातवस्तुविषयश्चप्रख्यातःकदाचिदेवस्यात्। दिव्यपुरुषैर्यियुक्तःशेषै
रन्यैर्भवेत्पुमिः। करुणरसप्रायकृतोनिवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्चस्त्रीपरिदेवनबहुलोनिर्वेदितभाषितश्चैव। नानाव्याकुलचेष्टः सात्वत्यारभटिकै

का०श०टी० शिकीहीनः कार्यः काव्यविज्ञेयः सततंध्रुवास्थितिकांकस्तु। निष्क्रान्तयुद्धोद्धतप्रहाराः पुरुषायत्रव्याकुलश्रेष्ठाभूनिपातविवर्त्तिताद्याः सात्वतीतिसमाहारद्वंद्व गर्भद्वंद्वांतरैतृतीयासमासः। उच्छ्वसेणान्मुरवास्थिर्जीवितंप्राणायासांताऽस्थिकाः शोचंत्यस्त्रियस्ताभिरंकोयस्यसतथा भगवन्नापसविभ्रैरन्यैरपिहास्य वादसंबद्धं। कापुरुषसंप्रयुक्तंपरिहासाभाषणंप्रायं अविकृतभाषाचारंविशेषाभावोपपन्नचरितमिदं। नियतिगतिवस्तुविषयंश्रुद्वंज्ञेयंप्रहसनंतु वेश्यावेट नपुंसकविटधूर्त्तावंधकीचयत्रस्थः। अनिभृतवेषपरिच्छद्चेष्टितकरणंचसंकीर्णं यतिवानप्रस्थगृहस्थैरन्येश्वशाक्यादिभिः शीलादिनाकुत्सितैः पुरु षैरर्थाङ्गवदादिभिः प्रहस्यमानैर्युतंनियतगतिएकरूपंयद्वस्तुनद्विषयः प्रहसनीयलक्षणोर्थोयत्रतच्छुद्धं। अत्रनिर्वचनंपरिहासप्रधानान्याभाषणानिप्रायस्ते नैकस्यैवकस्यचिच्चरितंदुष्टाद्यत्रप्राधान्येनप्रहस्यतेनच्छुद्धं। यत्तुवेश्मादियोगोत्कल्पणंचाकल्पादितदेकद्वारेणानेकवेश्मादिचरितेनहसनीयेनसंकीर्णं स्यात्संकीर्णं।॥ ॥आत्मानुभूतश्रुतिपरसंश्रयवर्णनाप्रयुक्तश्च। विविधाश्रयोहिभाणोविज्ञेयस्त्वेकहार्यश्च। परवचनमात्मसंस्थैपरिवचनैरुत्तरोत्तरग्रन थितेः। आकाशपुरुषकथितैरंगविकारैरभिनयेच्च। धूर्त्तविटसंप्रयोज्योनानावस्थांतरात्मकश्चैव। एकांकोवदुच्चेष्टःसतमेंकार्योबुधैर्भाणः। एकेनपात्रेणाहार्यः सामाङ्किकद्वयंप्रापयितव्योर्थोयत्र। परसंबंधिवचनंस्वयमंगविकारैरभिनयेन। सर्वरसलक्षणाद्युक्तात्सर्गेरष्टादशभिः। वीथिस्यादेकां

DR BHAU DAJI LAD MUMBAI CENTRAL

कांतथैकहार्याद्विहार्यावाएकहार्येत्याकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः। द्विहार्येस्फुक्तिप्रयुक्तिवैचित्र्येण। तथाशब्दाद्वक्रोक्तिसंकुलः॥११॥विष्कंभकप्रवेश करहितोयस्त्वेकभाषयाभवति। अमाकृतसस्कृतयाससदृकोनाटिकाप्रतिमाः सदृकेचनाटिकामिवरतिफलंवृत्तं॥१२॥नाटकादेश्चार्थोपक्षेपकैःसू च्यंपंचभिःप्रतिपाद्येत्। विष्कंभचूलिकांकास्यांकावतारप्रवेशकैः। तत्रवृत्तवर्त्तिव्यमाणानांकथांशानांनिदर्शकः। संक्षेपार्थस्तुविष्कंभोमध्यपात्रप्रयो जितः सोपिमध्यपात्राभ्यांतुसंकीर्णः। यथाकादंबर्यांश्रवलोकिते अंतर्जवनिकासंस्थैःस्त्रीतादिभिरनेकधा। अर्थोपक्षेपणंयत्रक्रियतेसात्वचूलिका यथानेपथ्यंश्राचार्यस्यत्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्यशोकाद्रोणस्याजौनयनसलिलाच्छादिताक्षाननस्या। मोलोपाणिंपलितधवलेन्यस्यकृत्वानृशंसंध ष्टघ्नःस्वशिविरमयंयातिसर्वेसहध्वे। अंकांतपात्रैरंकास्यंकांकस्यार्थसूचनं यथाएषास्मिसौदामिनीभगवतःश्रीपर्वतादुपेत्येत्यादि। बीजार्था युक्तिमानंकोंकेषुप्रयुक्तोंकावतारोगर्भांकश्च। यथावालरामायणेश्रवणैःश्रव्यमानैकैःदृश्यंदीर्घैश्चलोचनैबहुभिः भवदर्थमिवनिबद्धंनाद्यसीता स्वयंवरणं भूतभविष्यच्छेषार्थसूचकोंकद्वयांतर्गतोनुदात्तोक्तानीचपात्रप्रयोजितोंकादौशूरसेन्यादिभाषयाप्रवेशकोयथातत्रप्रविशतश्चेटी एकासहिसंगीदयसालापरिसरेश्रवलोइदा द्वितीयासहितेणकिलमाधवपियवयंसेणमयरंदेणसयलोमद्दणुज्जाणवुत्तंतोभयवदीएनिवेदितो

शोकप्रसादयुद्धादीनिप्रवेशकैःसंधेयानिनप्रत्यक्षाणि।तथारंगप्रसाद्यमधुरैःश्लोकैःकाव्यार्थसूचकैः ऋतुंकंचिदुपादायभारतींवृत्तिमाश्रये
त्। भारत्यंगानिचप्ररोचनाप्रस्तावनादीनि तत्रप्रशंसानउन्मुखीकरणंप्ररोचना।यथाश्रीहर्षोनिपुणःकविःपरिषद्येषागुणगणाग्रहिणीति।सूत्र
धारोनटींविदूषकंमार्षचाभूतेस्वकार्यंप्रस्तुताक्षेपिचित्रोक्त्यायत्तदामुखंप्रस्तावनात्रयथाद्वीपादन्यस्मादपिमध्यादपीति।सूत्रधारेचपूर्वरंगंकृत्वा
गतेप्रविश्यकाव्यार्थस्थापनान्नटःस्थापकः।यत्रचार्थस्यसमाप्तिर्बीजस्यचसंहारःसोवस्कन्धबिंदुरेकाहप्रयोज्येंकः। नाटकमहाकाव्यादेर्यथो
संभवंशरीरारंभीभ्यर्थप्रकृतिपञ्चावस्थासंस्थासमवस्थासंधिवृत्तयःप्रत्येकंपंचसंख्याःप्रवृत्तयश्चचतुर्विंशतिरित्येकाचत्वारिंशल्लक्षणानां तत्रेति
हासाश्रयंकथाश्रयमुत्पाद्येतिवृत्तमुत्पाद्येतिवृत्तमप्रतिसस्कार्येतिवृत्तमितिशरीराणि।प्रमाणंप्रमेयंविमर्शोनिर्णयःप्रवृत्तिरित्येषांपंचानांवीथ
यः एतासुचकथाशरीरोपादानकारणभूताबीजंबिंदुःपताकाप्रकरीकार्यमितिपंचार्थप्रकृतयः।तत्रबीजमिवबीजंयथाबीजमुप्तमंकुरमूलादिना
विसर्पदंतेफलायकल्पतेतथायोमहावाक्यार्थोनायकादिव्यापारभेदादनेकधाविसर्पन्तेफलायस्यात्सबीजंयथाप्राचेतसोमुनिर्विषाप्रथमःकवी
नांयत्प्राबनेरघुपतेःप्रणिनायवृत्तं।भक्तस्यतन्नसमरंतमावापिवाचस्ताःस्फुरप्रसन्नमनसःकृतिनोभजंतं।कथाशरीराख्यापिपुरुज्ञानिपुरोहितामा

त्यादिषुनायकसहायेषुवर्त्तमानआरंभोबिंदुरिवाबिंदुर्यथाघृतबिंदुदुःश्योतन्श्योतन्नग्निज्वलनक्रियायान्प्रविछेदहेतुस्तथाछिन्नविछिन्नेषु
कथाशरीरेष्वनुसंधातविष्कंभकप्रवेशकादिबिंदुर्यथाह्यवत्सारवरदूषणप्रभृतयोवध्यास्तापापस्यमेहाहावत्सविभीषणत्वमपिमेकार्येणहेयःस्थितः
हामद्दत्सलवत्सरावणमहत्पश्यामितेसंकटंचूतेकेकशिहाहतासिनचिरंत्रीन्पुत्रकान्द्रक्ष्यसि।कथांगव्यापिनिसहायेषुवर्त्तमानश्चारंभोनाय
कस्योपकारकःस्वेनचफलेनफलवान्सपताकायथापताकाऽन्यस्यचिन्हरूपेणशोभायैभवंतीत्यस्यापिशोभायैस्यादेवमुपनायकादेश्चरितंप्र
धानस्यात्मनश्चशोभार्थंभवत्पताकायथामूर्द्धाजांबवतोभिवाद्यचरणावापृच्छ्यसेनापतीनाश्वास्याश्रुमुखान्मुहुःप्रियसखान्प्रेष्यान्समादिश्य
च।आरंभंजगृहेमहेंद्रशिखरादंभोनिधेर्लंघनेरहस्तीरघुनाथपादरजसामुच्चैःस्मरन्मारुतिः लघुःपुष्पादिप्रकरःप्रकरीसायथापदार्थाश्रयनादेः
शोभायैस्यादेवंप्रबंधस्यापिऋतुवर्णनादिर्व्यापारःप्रकरीयथा।मैनाकःकिमयंरुणद्धिगगनेममन्मार्गमव्याहतमिति।कथाव्यापिन्यांनायकसहा
यस्यामान्यादेक्रियायामुपलभ्यमानःप्रधानसंबंधीप्रारंभफलविशेषोधर्मार्थकामानामन्यःपुरुषार्थकार्योयथायातोविक्रमबाहुरात्मसमतांप्राप्ते
यमुर्वीन्लेसारंसागरिकेति।कार्यार्थंचप्रवर्त्तमानानायकादयोयंयंक्रियाप्रबंधस्कंधमध्यासतेतस्यदैवपुरुषोभयप्राधान्येक्रमादवस्थाःसस्थाः

का०श०टी० समवस्थाद्वित्रयोव्यपदेशास्तत्रारब्धस्यकार्यस्यत्रारंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाद्वित्रिपंचावस्थाएवमित्तरेपि।एतदुपाद्धिधिकथांशानां मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याबीजविंदाद्यर्थप्रकृतिसंधानात्पंचसंधायः तत्राधिकारिणोनायकादेर्बीजस्ययत्रनिर्देशस्तन्मुखं बाजस्यो द्भाटनंयत्रदृष्टनष्टमिवक्वचित्।मुखन्यस्तस्यसर्वत्रनहैप्रतिमुखंस्मृतं।कार्यबीजरयोर्भेदलाभनाशान्वेषणाद्योयत्रसगर्भः गर्भनिर्भिन्नबी जोर्थःक्रोधव्यसनजोपिचाविप्रलंभकृतोवापिसविमर्शइतिसंज्ञितः क्रियाफलेनसम्यग्योगोनिर्वहणमत्रचाद्भुतोरसःकार्यः हिमादिषुत्तुनस र्वैसंधयः एषांचोपक्षेपादीन्यंगानिचतुषष्टिरन्यतोज्ञेयानि।रूपकादिषुचव्याप्रियमाणानांनायकानांमनोवाक्कायकर्म्मनिबंधनाश्चेष्टावि विशेषाभारत्यारभटीकैशिकीसात्वतीविमिश्राचेतिपंचचत्तयस्तास्तनराश्रयावाकूचेष्टास्त्रीवर्जितासंस्कृतप्रयासरत्तानामियंभारती।पुरुषा चपातपुनर्लघुत्तच्छेद्यमायेंद्रजालक्रोधयुद्धादियत्रसारभटीश्लक्ष्णनेपथ्यास्त्रीगीतनृत्तयुक्ताकामप्रायावाकैशिकी।त्यागशौर्याद्यन्वितानिःशोक भाचाहर्षोत्कटासात्वती।एताश्चक्रमाद्धर्मार्थकाममोक्षंधानाः।उक्तंचशृंगारेकैशिकीवीरेसात्वत्यारभटीपुनः।रसेरौद्रेसवीभत्सेवृत्तिः सर्वत्रभा रती।आरभटादिगुणयुक्तानुमिश्रावेषविन्यासक्रमस्तुप्रवृत्तिः।गेयंतुप्रेक्ष्यंकाव्यंपदार्थाभिनयस्तभावंश्रीगदितादि।यदुक्तंयस्मिन्कुलंगतापत्कः

सरव्याप्तेवर्ण्ययेद्गुणान्।उपालंभंचकुरुतेगेयेश्रीगदितंतुतत्।छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्रभूपतेः।आवर्ज्यतेमनःसानुमस्रणाडोंबिकाम ता हास्यप्रायंप्रेरणंतुस्यात्प्रहेलिकयान्वितं।ऋतुवर्णनसंयुक्तंरामाक्रीडंतुभाष्यते।मंडलेनतुयन्नृत्तंस्त्रीणांहल्लीसकंतुतत्।एकस्तत्रतु नेतास्याद्गोपस्त्रीणांयथाहरिःअनेकनर्तकीयोज्यंचित्रतालल्यान्वितं।आचतुःषष्टियुगलाद्रासकंमस्रणोद्भते।गोष्ठेयत्रविहृतश्चेष्टितमिहके टभद्विषःकिंचित्।रिष्टासुरप्रमथनप्रस्तुतिनदिव्यंतिगोष्ठीति।यस्यपदार्थाभिनयंललितलयंसद्सिनर्त्तकीकुरुते।नृत्तर्तनकंशास्यास्य छलितद्विपद्यादि।त्रिविधश्चगेयकाव्यप्रयोगोमस्रणउद्भतोमिश्रश्च

उपकुर्वंतितमित्यादिनारसस्यांगिनोयदंगबद्धाद्यर्थोतदाश्रिताअलंकाररसमुपकुर्वंतीतिसामान्यलक्षण मुक्तमथविशेषमाह।शब्दालंकारानिति।आर्थापेक्षयाशब्दस्यप्रतीतेरंतरंगत्वात्प्रथमंशब्दालंकारनिर्देशः।तत्रवक्रोक्तिरनुप्रासोयमकंश्लेषोथचित्रंच।पुनरुक्तवदाभासःशब्दालंकरणानिषट्।अन्यथैत्यन्यार्थघटनयातथेतियथाश्लेषेणकाकस्यवाचाकस्ययोगस्तथावक्रोक्तिरपिताभ्यांयु क्ताद्विधा।नारीणांस्त्रीणांनम्ररिणामित्यन्यथाप्रयुक्तं।जानासीत्येकस्योक्तिः।कश्चेतनइत्यन्यस्य।वामानांप्रतिकूलानांस्त्रीणांचहितरूर्दिपुनराद्यस्यो स्यादि

क्तिः हितंकरोतिकृंततिच। अबलानांस्त्रीणांदुबलानांच। बलाभावेनप्रसिद्धात्मनोदुबलस्यदैत्यस्यविनाशेनप्रसिद्धात्मनइंद्रस्यतुर्यपादत्राद्यस्योक्तिः। पु
रंदरस्यमतमभिमतंतस्यच्छेदं। दारुणाक्रूरात्रयोगुणाः सत्वरजस्तमोलक्षणायस्याः। अत्राद्येर्द्वैदारुणेतिप्रथमोतंप्रक्रांतंश्लेषभंग्यात्तृतीयांततो
यादितमभंगेन। नेष्यतीतिकाक्वाणध्वनेव। एतद्वाक्यंनायिकयात्रागमननिषेधपरत्वेनोक्तं। तत्सख्यालुकाकुप्रयोगेणविधिपर्यंततांप्राप्तिं का
कुवशाद्विधिनिषेधयोर्विपरीतार्थसंक्रांतिः। यावद्वीयस्तभिप्रायवान्पाठधर्मः काकुः सकथमलंकारीस्यादितिनकाकुवक्रोक्तिमाह। वक्रोक्तिश्चाल
ंकारसामान्यवचनोपीहालंकारविशेषेसंज्ञितः॥ ७६॥ प्रकृष्टइत्यदूरांतरितः वृत्तिरितिरसानुगुणौचित्यवानुञ्छाश्रयोव्यापारः। अने
कस्यार्थादिति यद्येकस्येवरेफादेर्वर्णस्यैकवारमेकेनरेफादिनासादृश्यमुपनिबध्यतेततः किंयोचित्यंस्यादितिभावः। ततोरुणेति। अत्ररुरिन्द्रीत्या
देरनेकस्यसकृत्साम्यं। परइति। वृत्त्यनुप्रासः यथाममैवदूरागाधभवांधकूपकूहरकामतमः कर्दमक्रोडांतःपरिलीनदीनवपुषःपाठीनपोतानिव। जंतून्
यस्तरितंनिजोद्धुरकरैरुद्धृत्यलोकंपृणेः प्रीणान्निर्मलशर्मवारिभिरभिप्रेयायभूयात्सम्। अत्रैकस्यानेकस्यचावृत्तिः। अनेकस्यासकृद्यथा
सर्वाशारुधिरांधवीरुधिसदासारंगवक्रुधीत्यादेरनेकस्यबहुत्वं। वृत्त्यनुप्रासइतिवर्त्ततेनुप्रासभेदात्रास्यामितिवृत्तिरुपनागरिकापरुषाको

मलेतिमस्णदीप्तमध्यमवर्णानीयोपयोगित्वात्तद्विषयेनुप्रासउपनागरिकाख्यनुप्रासः॥ ७७॥ तत्रेतिवृत्त्यनुप्रासेवर्णैकरितिश्चरसिनिजवर्गा
त्ययुक्तैः कादिभिर्मांतैरटवर्गैः। उपनागरिकेति। नागरिकायाविद्ग्धायाउपमितासाचशृंगारादौ। परुषेतियदुक्तंशाषाभ्यांरेफसंयोगेष्टवर्गेणचयो
जिता। परुषानामवृत्तिःस्यात्लह्रस्वाद्यैश्चयोजिता। साचरौद्रादौकोमलातुहास्यादौ। वृत्तयश्चरसादित्यत्रार्थेनविवेशिताः कामपिछायामावहंति
रसादयोहिशब्दार्थशरीरस्यकाव्यस्यजीवितं यच्चवृत्तयःकाव्यमात्रकाइत्युक्तंमुनिनातत्ररसोचितश्चेष्टाविशेषएवचासिर्यदाह कैशिकीस्निग्धाने
पथ्याशृंगाररससंभवेत्यादि। रागिणितंतोरुणेत्यादौ। नामेवेतिवैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारापरुषनाम्यवनितासादृश्यात्। एवमनेकस्यसकृ
दावृत्तेश्चवृत्त्यनुप्रासः॥ ७८॥ शब्दस्तिति शब्दाः पुनः सदृशात्सदृशानुप्रासः। तात्पर्यमन्यपरत्वंतस्मादेवभेदोनशब्दार्थाभ्यामन्वयमात्रेणभि
न्नइत्यर्थः। अन्यइतिवामनादयः॥ ७९॥ ८१॥ सचपंचधातत्राद्योभेदः पदानामिति। यस्यनेतिअत्रयत्पूर्वाद्वेदवदहन्त्वंविधेयंतद्धीनदीधिति
त्वंचानुवाद्यंतत्पूर्वमपक्षनरार्द्वैधिपरीतंज्ञेयं। यस्यनिकटेप्रियास्तितस्यवचनवह्निरपिशीतलइत्यर्थः। अत्रबहूनांपदानांशब्दार्थयोरभेदेसकृत्सा
म्यं। सुधाकरइतिपदस्यसकृदावृत्तिः। अत्रैकःसुधाकरशब्दोवदनोपम्येनोपात्तः द्वितीयस्तुभवनक्रियांप्रतिकर्तृनेतितात्पर्यभेदः अत्राक्षप

का०श०टी० त्रनयनेनयनेनिमीलनेत्यादौ।नुविभक्तावर्थभेदेपिबहुतरशब्दार्थयोरभेदेऽन्वयमात्रभेदादन्त्यानुप्रासएवनयमकं।काशाः काशाइवाभांतीत्या दौत्वनन्वयेनलाटानुप्रासस्यसंकरः।लाटानुप्रासेचशब्दैकंसाक्षादेवप्रयोजकंशब्दालंकारत्वात् अनन्वयेचार्थमात्रगतत्वेनव्यवस्थितेःशब्दैक्य मौचित्यादानुषंगिकं।नाम्नःसारूप्येत्रिविधमाह।यत्नाधिति।तत्रयत्नोतस्मिन्नेवसमासेऽन्यत्रवाद्यत्नोसिन्नेसमासेयत्यत्नयोरितिएकंनामकृत समासमन्यद्वाकृतसमासंतयोःसाम्यं सदृतिलाटानुप्रासः।एतदेवाहएकस्मिन्निति प्रातिपदिकस्येति।अर्थवदधातुप्रत्ययःप्रातिपदिकमि तिसंज्ञितस्य।क्रमाद्यथासितकरेति।कश्चिद्राजानमाहहेक्षितिपतेभास्करसदृशश्चंद्ररश्मिमनोज्ञप्रभाशुभ्राकीर्त्तिःतथापौरुषश्रीःसा वोत्कृष्टलक्ष्मीस्तवेवाच्यस्यनास्ति।अत्रसितकरकरेत्येकस्मिन्समासेतथारुचिरविभाविभाकराकारेतिभिन्नेसमासेतथापौरुषकमलेतिपूर्वे णसमासेकमलासापीत्यसमासेनाम्नःसाम्यं।यथाचाश्रियःपतिःश्रीमतिशासितुंजगज्जगन्निवासाइतिप्रथमोजगच्छब्दःशासनक्रिया कर्मभावाभिधानपरोऽन्यश्चनिवाससंबंधाभिधानपरइतितात्पर्यभेदेपरेणसमासे।नाम्नइतिजातावेकवचनंतेनैकस्यानेकस्यचनाम्नःसकृ दसकृद्वावृत्तिः।तत्रैकस्यसकृदावृत्तोदर्शितं।एकस्यासकृद्यथादशरश्मिशतोपमद्युतिंयशसादिक्षुदशस्वपिश्रुतं।दशपूर्वरथंयमाख्ययादश

कंठारिगुरुंविदुर्बुधाः।अनेकस्यसकृद्यथाजयतिकृष्णमिंतिरस्तिमिरांधैकवल्लभः।वल्लभीकृतपूर्वाशःपूर्वाशातिलकोरविः।तिमिरांधाघूक वर्जाःपक्षिणः।अनेकस्यासकृद्यथावस्त्रायंतेनदीनांसितकुसुमधराःशुक्लसंकाशकाशाःकाशासाभांतिनासांनद्यपुलिनगताःस्त्रीनदीहं सहंसाः।हंसाभांभोदेत्ति।।८०।।यमौद्वौसमजातौनत्प्रतिरूपंयमकं।समरेति।अत्रप्रथमःसमरशब्दःसार्थकोद्वितीयस्त्वनर्थकः।मधुपराजि पराजितमानीत्यादौत्वुभयेषामनर्थकत्वं।नचनदर्थस्यैवशब्दस्यशक्यमुच्चारणंपुनरुक्तदोषादितिसामर्थ्यलभ्येप्यर्थभेदेऽर्थभिन्नग्रहणा द्धोमध्यमद्धोमध्यमित्यादौ।तथाऽदेतिसवितानाम्नस्तान्नएवास्तमेतिचेत्यादौचपोनरुक्त्यदोषाभावेपिनयमकत्वं।सेतितुल्यक्रमेत्यर्थः। तेनसरोरसदित्यादेःप्रतिलोमानुलोमादीनांचयमकत्वनिरुक्तिः।श्रुतिग्रहणंतनुमतोनुमतःसचिवेर्यथाविद्यादीनामसाधुत्वार्थं।अत्र हिविसर्गस्योत्वादौकृतेसत्यपिक्रमेतुल्यश्रुतित्वंनास्ति।तथालोकप्रतीतितुल्यत्वपरिग्रहार्थंच।तेनदंत्योष्ठ्योष्ठ्यषकारादिवर्णभेदेलघु प्रयत्नालघुप्रयत्नतरकृतेचभेदेसंयोगस्थयोःसजातीययोर्व्यंजनयोर्वास्तवेविशेषेयमकंबंधोनविरुध्यते।यथातस्यारिजातंनृपतेरप श्यद्वलंबनं।यथेनि रसंभोगेरपश्यद्वलंबनं।अवलंबनंपाणिग्राहासारादि।प्रपातपानीयास्वादेः।पानीयानित्तनूकुर्वन्अवलसेन्यर

हितं वनंकाननं।अत्रैकत्रवर्णोदंत्योष्ठ्योष्ठ्योऽपरत्रतुओष्ठदंत्योष्ठ्योऽपश्यदित्येकत्रैकः शकारोपरत्रहो। एवमन्यदपि केचिच्चनकारेणकारयोरस्वरमकारनकारयोर्विसर्जनीयस्यभावाभावयोरपिनविरोधदर्शयंतुः यथावेगंहेतुरगणंजयन्नसावेतिभंगहेतुरगाणांनां तपायाद्भरथंधीरसमीरसमरंहसं हिषतांजहिनिःशेषंपृतनाःसमरंहसन् हिषतांमूलमुच्छेतुंराजवंशादजायथा हिषद्भास्यस्यसिकथंबकयूथादजायथा वर्णानामितिबहुवचनमतंत्रंतेनवर्णस्यवर्णयोश्चाचत्तिर्यमकंवर्णस्यचपदांतरगतत्वेनाचत्तिर्नवैचित्र्यकृदितितस्मिन्नेवपादेऽप्रावर्त्यंतरविचित्रतयानेरंतर्येणावृत्तौयमकत्वं यथानानाकारेणकांतभ्रूराराधितमनोभवा विविक्तेनविलासेनततक्षहृदयंनृणां मध्यांतयोरपि उदाररचनारोचिर्भासुरराराजतेकथेति वर्णयोर्यथाभ्रमरद्रुमपुष्पाणिभ्रमप्रीत्येपिबन्मधु काकुंदकुसुमेप्रीतिः काकुंदत्वाविरोधियत्। तस्मिन्नेवपादेयथाहंतहंतरातीनांधीरधीरर्पितातव। कामंकामदकेनीतिरस्यारस्यादिवानिशं। यमकेचपादेतस्यचभागेषुभवदनेकमित्याहपादतद्भागेति।समस्तपादवृत्तितयानियतानियतरूपादेकदेशावृत्तितयाचपूर्वंद्विधा तत्रसमस्तपादवृत्तियमकभेदानाह। प्रथमोद्वितीयादाविति।अत्रशब्दात्तृतीयचतुर्थपादग्रहः। यथा ९ ९ ९ एतानिकमान्मुखसंदंशावृत्तिसंज्ञानि द्वितीयस्तृतीयादाविति आदिशब्दाच्चतुर्थपादग्रहः। ९।९। इमेकमाद्गर्भसंदष्टकसंज्ञोत्

तीयश्चतुर्थेप्रथमस्त्रिषपीतिस्तृतीयचतुर्थयोःपादयोःसाम्येनथाचतुर्षपिपादेषुसाम्येयथा ९। ९ एतेकमात्सुच्छपंक्तिसंज्ञे। प्रथमोद्वितीयेस्तृतीयश्चतुर्थेइतियथा। ९ एतद्युग्मकं प्रथमस्तुर्येद्वितीयस्तृतीयेत्यथा ९। इदंपरिवृत्तिसंज्ञं। एता ९ निनवापिपादजानि। पादत्रयगतत्वेनत्रियमकं नामिमंतमितिप्र ९ थमोद्वितीयस्तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तृतीय चतुर्थयोर्द्वियस्तृतीयचतुर्थयोरितिचत्वारोभेदानदर्शिताः।अष्टावृत्तिःश्लोकावृत्तिश्चयथा ९ ९ इमेसमुद्गकमहायमकाख्ये। समस्तपादजंयमकंप्रदर्श्यपादभागावृत्तिंदर्शयितुमाह द्विधाविभक्तइति। प्रथमपादस्यादिभागः प्रथमपादस्यार्द्ध ९ भागः प्रथमपादस्यार्द्धीकृतस्यप्रथममर्द्धंद्वितीयादिपादादिभागेषुद्वितीयतृतीयतुर्यपादानामादिभागेष्वावर्त्यमानंक्रमान्मुखसंदंशावृत्तिसंज्ञानित्रीण्यियमकानिकरोति। पूर्ववदिति। समस्तपादवृत्तियमकक्रमेणेत्यर्थः यथा ९ ९ ९ अंतभागइतिप्रांतभागेधितिचपदेसाकांक्षत्वात्प्रथमपादशब्दंद्वितीयादिपादशब्दंचयथाक्रममनुवर्त्तयतस्तेनापिपूर्वोक्तानाम ९ कंभेदत्रयमंतभागावृत्तीसत्यांलक्षितं ९ ९ ९ शेषंचपादस्यादिभागावृत्तिसंज्ञंभेदसप्तकमंतभागावृत्तिसंज्ञंभेदसप्तकंचइतिशब्देनप्रकारार्थेनसूच्यते यथा ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ एतानिगर्भसंदष्टकपुच्छपंक्तियुग्मकपरिवृत्तिसमुद्गकसंज्ञानिक्रमेण ए

का०श०टी० वर्मंतभागावृत्तेरपिसप्तभेदाद्दृष्ट्वाः नदेवंद्विधाविभक्तेपादेपादस्यादिभागावृत्त्यंतेभागावृत्याचप्रत्येकंदशदशयमकानिस्युरुभयेविंश
ति:नहाविंशतिरित्याह श्लोकांतरेहीतिभागावृत्तेः श्लोकांतरेऽसंमतत्वात् त्रिखंडेत्रिंशत् आदिमध्यांतरूपेषुत्रिभागेषुप्रत्येकंदशकस्यभावा
त्पूर्वोक्तसंख्यानित्रिंशद्यमकानि।एवंचतुर्द्धाविभक्तेपिपादेआदिमध्यमध्यांतरूपभागचतुष्टयेप्रत्येकंदशकतयाचत्वारिंशत्।आद्यभागंपादां
तरस्याद्यभागेमध्यंमध्येऽसंमतेएवभागेआवर्त्तयेदित्यर्थः।अन्यत्रदशेत्यावृत्तौयमकान्याह प्रथमपादादिर्गोत्यार्द्धादिभागइति प्रथमपादआ
दिर्येषामित्यादिशब्दाद्द्वितीयतृतीयपादयोर्ग्रहः नचतुर्थस्यापिपादचतुष्टयेनैवश्लोकस्यसमाप्तत्वात्।पंचमपादस्यचाभावात्नार्द्धावृत्तिरपि
प्रथमपादादीनूगतमाश्रितमंत्यार्द्धमादिर्यस्यसचासौभागश्च अंत्यार्द्धादीत्यादिशब्दात्तृतीयतुर्यपादग्रहः द्वितीयपादआदिर्येषामादिशब्दा
त्तृतीयतुर्यपादग्रहः।द्वितीयपादादीनूगतमाश्रितमाद्यार्द्धमादिर्यस्यसचासौभागश्च।अन्त्यार्द्धादीत्यादिशब्दात्तृतीयतुर्यपादग्रहः। श

इत्यादीत्यादिशब्दाद्विधारुतेपादेप्रथमपादादिगतात्यार्द्धभागोद्वितीयपादादिगतात्यार्द्धभागेयम्यतइत्यन्वर्थादाद्यंतकं तथात्रिखंडेपादेप्रथमपादग

ता द्वितीयभागोद्वितीयपादादिगतांत्यतृतीयभागेयम्यइत्यन्वर्थः।तथाप्रथमपादादिगतमध्यांशोद्वितीयपादादिगतादिभागेयम्यतइत्यन्वर्थः
तथाप्रथमपादादिगतादिभागोद्वितीयपादादिगतमध्यभागेयम्यतइत्यन्वर्थः।तथाप्रथमपादादिगतांत्यभागोद्वितीयपादादिगतमध्यांशेयम्य
तइत्यन्वर्थः।तथाप्रथमपादादिगतमध्यांशोद्वितीयपादादिगतांत्यांशेयम्यतइत्यन्वर्थःश्वगद्यतेतेनक्रमादाद्यंतकंमध्यादिकंआदिमध्यंअंतम
ध्यंमध्यांतकंचयमकंसिद्धं अनेकभेदमंतादिकमितिवक्ष्यमाणभेदत्रयेऽसौतादेर्यमनात्सामान्येनसंज्ञेयं।विशेषवतीत्वंतादेःक्रमेणय
मनादंतादिकमिति आद्यंतयोःक्रमाद्यमनादाद्यंतकमिति।नहूययोगेनत्समुच्चयइति केचित्त्वंतादिकमितिअंतादिकाद्यंतकनत्समुच्चयमध्यादि
कादिमध्यादीनांसर्वेषामपिसामान्येनसंज्ञेयमित्याहुः।अन्येत्वत्रलक्षणवाक्येशेषभेदसंग्रहपरमादिशब्दत्रयंदृष्टांतादिकमित्यत्राप्यंता
दिकादिकमित्यादिशब्दसंभावयंति अंतादिकप्रभृत्यशेषसंज्ञास्वीकाराय सचरुरवकवेगुण्यान्मूरुप्रतोभ्रष्टइतिमन्यंते तत्रद्विखंडेपादेऽता
दिकभेदाःप्रथमपादांत्यार्द्धस्यद्वितीयपादस्याद्यार्द्धेनारब्धोव्यस्ताख्यमंतायथा ∴ तृतीयपादांत्यार्द्धतुर्यपादाद्यार्द्धयोरेकेद्वितीयंव्यस्ताख्यंय
था ∴ नहूययोगेनतृतीयंसमस्ताख्यंयथा ∴ द्वितीयपादांत्यार्द्धस्यतृतीयपादाद्य ∴ र्द्धेनैकेतुर्यमध्याख्यंयथा ∴ समस्तमध्ययोर्योगेपंचमं

वंशाश्चरव्यंयथा ::: प्रथममपादस्याद्यर्द्धेनुर्यपादांत्यार्द्धेनसहावृत्तेवंशेचसतिषष्ठंचक्रकारव्यमंतादिकंयथा))) इत्यंतादिकभेदाःषट्। प्रथमपा
पादांत्यर्द्धस्य तृतीयपादाद्यर्द्धेनावृत्तौकेचित्संभवंतोप्यंतादिकभेदानहृद्याइतिनगणिताः। हिखंडएव पादेआद्यंतकभेदाः प्रथमपा
दाद्यर्द्धद्वितीयपादांत्यार्द्धेकेचेतथातृतीयपादाद्यर्द्धस्यतुर्यपादांत्यार्द्धेनैकेद्विभेदंद्वयंस्तारव्यमाद्यंतकंयथा ::: एतद्वययोगेतृतीयंसमस्ता
रव्यमाद्यंतकंयथा ::: द्वितीयाद्यर्द्धतृतीयांत्यार्द्धेनावृत्तंचतुर्थंमध्याख्यंयथा ::: मध्यसमस्ताद्यंतकयोगे वंशाःपंचमोयथा ::: प्रथ
मार्द्धेनुर्याद्यर्द्धेना वृत्तंवंशश्चक्रकारव्यंयथा))) इत्याद्यंतकंषोढा। प्रथ मपादस्याद्यर्द्धेतृतीयपादांत्यार्द्धेनावृत्तंआद्यंतकंयम कंकु
रुतइत्यादयःसंभवंतोपिभेदानगणिताएवंमध्या दिकादयोप्यहृद्यत्वात्। अथद्विखंडएवपादेसमस्तांतादिकसमस्ताद्यंतकयोगेःर्द्वयप
रिवृत्तिसंज्ञएकएवभेदस्तत्समुच्चयोयथा ><< अथत्रिखंडेप्रथमद्वितीयतृतीयपादानामंत्यस्तृतीयोभागोद्वितीयतृतीयतुर्यपादानामाद्यस्तृती
येभागोयम्यमानःषडंतादिकयमकानिकरो तियथा :::))) एतानिक्रमाद्विंशस्तसमस्तमध्यवंशाश्चक्र
कारव्यानिपूर्ववत्। एवंत्रिखंडएवपादेष्वाद्यंतकभे दाश्चापिषड्यथा :::

समस्तांतादिकसमस्तांद्यंतकयोर्योगेःर्द्वयपरिवृत्त्याख्यएकविधएवतत्समुच्चयोयथा ><< इतित्रयोदशभेदाः। एवंमध्याद्यिकाभेदाअपिपूर्वोक्ताख्याः
षड्यथा ><< ड्यथासम ::: स्तमध्या
दिकस स्तादिमध्ययोर्योगेःर्थपरिवृत्त्याख्यएकएवतत्समुच्चयो यथा
>< एवमत्तेपित्रयोदश। एवमंतमध्यभेदाअपिपूर्वोक्ताख्याएवषड्यथा :::))) एवंमध्यांतकेभेदेत्रपिपूर्वोक्ताख्याः
>< षड्यथा ::: मध्यांतकयोर्योगेःर्द्वयपरिवृत्तिना
माएकएवतत समस्तांतमध्यसमस्त))) त्समुच्चयोयथा :><: एवमेतेपित्रयोदश। तथासमस्तमध्यादिकसमस्तादिमध्यसमस्तांतमध्य
समस्तमध्यांतकानांयुगपद्योगेःर्द्वयपरिवृत्तिप्रयोन्योन्येकोभेदोय >< था ><< एवंत्रिखंडेपादेःतांदिकादयश्चत्वारिंशद्भेदाः। तथाचतुर्द्धाविभ
क्तेपादेषड्भेदमंतादिकंषड्भेदमाद्यंतकंमेकविधस्तत्समुच्चयएतेत्रयोदश >< भेदाहृद्याइतिस्वीक्रियंते। शेषाश्चमध्यादिकाद्यःसंभवंतोपिन
गृह्याइतिनगण्यंते। इदानींतत्रवृत्तिमाहतस्मिन्नेवपादइति। आद्यादीत्यादिशब्दान्मध्यादिग्रहः। मध्यादीत्यादिशब्दान्मध्यांतग्रहः। ततश्चहि

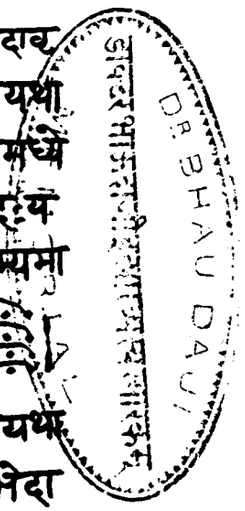

चतुर्थ

त्तिस्तदाव्यस्तरूपएकोभेदःएकश्चपादश्चचतुर्थएवबोद्व्यस्तस्यैवैकस्यशोभादृष्टेः। नत्वन्यत्प्रथमपादाद्त्रयंयथा ∴ | यदाचद्विपादावृत्तिस्तदाषड्भेदायथा ∴ ∴ | एषांचमध्ये
प्रथमचतुर्थावनंतरितौ। द्वितीयतृतीयौत्वंतरितानंतरितौ चतुरावृत्तौचसमस्तरूपौ ∴ ∴ | कोभेदःय
था ∴ इमेचव्यस्तादयःसर्वेद्वादशारुद्रेनतुव्यस्तरूपत्वचतुर्भेदत्वात्पंचदशोक्ताः। अथत्रिधाविभक्तेशब्दे आद्यादिभागस्तत्रावृत्तौमध्याद्यंशोयमभा
नो ∴ दृश्यतेतथात्याद्यंशोमध्यांशोनादिभागोंतभागेनमध्यभागोंतभागेनचसहावृत्तआदिमध्यंत्राद्यंतंमध्यांतंचक्रमाद्यमकंयथा ∴ ∴ |
∴ तदुक्तंस्थानाभिधानभांजित्रीण्यन्यानिसंतियमकानि। आदिर्मध्येंतमध्यांतेचतत्रपरिवृत्तः। तत्रेति। तस्मिन्नेवपादेइत्यर्थः। एषु
चपादमुद्गकवत्प्रत्येकंद्वादशभेदास्तथाद्यादिमध्यस्थैकपादावृत्तौचतुर्थपादगत्वेनव्यस्तरूपएकोभेदः। यथा ∴ ∴ | द्विपादावृत्तौषड्भेदायथा
∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴ | एषुप्रथमचतुर्थषष्ठान्यनंतरितरूपाद्वितीयतृतीयपंचमश्चांतरिताः। ∴ | त्रिपादावृत्तौचत्वारोभेदा

यथा ∴ ∴ ∴ ∴ | एषुचप्रथमचतुर्थावनंतरितौद्वितीयतृतीयौत्वंतरितानंतरितौचतुष्पदावृत्तौसमस्तरूपएकोभेदोयथा ∴ ∴ | एतेचा
दिम ∴ ∴ ∴ ∴ | न्यन्यस्तादयोद्वादशभेदादर्शिताः। अनेनक्रमेणाद्यंतस्थमध्यांतस्थचप्रत्येकंद्वादशभेदाज्ञेयाः। नदेवं | त्रिखं
खंडेनत्रावृत्तौआदिमध्यांयंतमध्यांतानांषड्विंशद्भेदादर्शिताः। चतुर्द्धाविभक्तेतुपादेआद्यभागःक्रमेणद्वितीयादौद्वितीयस्तृतीयादौतृतीयश्च
तुर्थेभागेइत्येकावृत्तिभेदावलक्षसंदृशाद्यंतकमध्यसंदष्टकशिरवानामानःषड्यथा ∴ ∴ | द्विरावृत्त्यामालाका
चीसमुद्गकसंज्ञायथा ∴ ∴ | त्रिरावृत्तिर्यमकतत्त्वविदांनेष्टा। चतुरावृ
भेदोयथा ∴ ∴ | ए त्यापंक्तिसंज्ञएको
∴ ∴ | तेचदशाव्यस्तभेदाश्चतुर्थैकपादगत्वेनपाद्द्वयगतत्वेनांतरितभेदास्त्रिंशत्अनंतरितभेदाश्चत्रिं
शत् पा ∴ ∴ | दत्रयगतत्वेनांतरितभेदाविंशतिः। अंतरितानंतरितभेदाश्चविंशतिः पादचतुष्टयगतत्वेदृशसमस्तभेदाः। ननश्चवक्रादी
नांचतुर्द्धाविभक्तेपादेतत्रावृत्तौविंशत्यधिकंशतंभेदाः। षट्खंडेषष्टिरित्यनुक्तेःषट्खंडेपादेयमकमनाभिमतमिवास्यग्रंथकृतोन्येस्तुरुक्त्वाद्
द्वाश्चभागानिहापिसर्वंतथारचयेदित्यनेनषट्खंडेपियमकलंस्त्वितं। अनियतेचेति। आद्यिमध्यांतलक्षणाद्दृशादद्वित्रिभागादिलक्षण

देशादर्द्वित्रिभागादिलक्षणादवयवाच्चयद्विलक्षणंतदनियतंस्थानंतत्रस्वेच्छाकृतत्वेनभूयस्तमभेदंतदेतदितिकविशक्तिरव्यापनमात्रफलत्वात्पुरु
षार्थोपदेशानुपायत्वाच्च।काव्यादगदभूततायमकंहिपथ्यत्वनिवर्त्यंशब्दविशेषान्वेषणेनसाध्यमानंरसभंगायेतिसकुमारमतीनांपुरुषार्थेषु
प्रवर्त्तनायरच्यमानंनसुखोपायःयच्छ्लेषादिः यमकानुलोमतद्दितरचक्रादिभिर्दाहिरसविरोधिन्यः।अभिमानमात्रमेतद्दुरधिकादिप्रवाहोवा ×
तत्रप्रथमपादस्तृतीयेनाक्षोयथासत्रारीति। सतीसाध्वीनारीर्विभर्त्तिपोषयतियाऽमानंयातिसंबध्नातियःशिवः।तथासन्नाम्रारीभावःशत्रुगजाय
त्र।तथाभूतोरणोयस्यत्रमायोनिर्देशः।संदेशः। एवंशेषाम्रपिषड्भेदाऽदाहार्याः।प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोःपादयोराक्षोयथाविनायमि
तिकश्चित्कंचिदाह।यमेनमहाजनंनयताम्रात्मसमीपंप्रापयताऽनयताऽनंकुर्वताऽसुखादिनाप्राणभक्षकेणासुखमतीतिसुखादिनाकुशलायकेना
यंमहाजनोऽदीयतासंबंधतकिंभूतोविनासत्पुरुषः। किमपराधेनेत्याहएनोपराधंविनानिरपराधइत्यर्थः।कीदृशोमहाजनोमानमहंकारंसादयतिक्षि
पति।अरंअत्यर्थं।तथा।महेऽत्सवेत्रजंतिक्षिपंतियेदुर्जनास्तान्नुदति.यतमानानांरमणक्रियाव्याक्षेपानासादमनध्वनसायंरातिदशमीतिखंडनक्रि
याविशेषणं। युग्मकं। एवंप्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोराक्षोतोयं।भद्राक्षतिर्यथासारक्षनाद्परानेरसकृद्दोरधिका सारक्षनादप

रानेरसकृद्दोरधिका।सादेवीनायतामनंतानवरागरुदभिमतंवस्त्वित्यर्थः।वाग्भूपालनी।उत्कृष्टक्षतेः।अपगतविपक्षाद्विरतंगोरवेणाधिका
सर्वेषांगुरुरित्यर्थः।श्लोकावत्तिर्यथासत्रेति।सतुपूर्वप्रक्रांतोराजाशत्रुसमूहंभरात्।वशेःवर्त्तमानबलरहितंदीर्घाक्रंदंसर्वकालसंगमंप्रापयामास
।अचान्त्रालसंअपितुत्वरितंगच्छन्अस्थीनिनस्यतिउपक्षिणोतिन्प्रस्थितः।अंत्वसंतेत्यधातोरितिवर्जनाद्दीर्घाभावः।सत्वेननतुकुसत्यायेत्यारंभा
स्तेषुरतःअवश्यंनिश्चितंन्प्रबलंवितंन्प्राश्रितंतारवंतरुग्धसनंयेनशत्रुसमूहेनसर्वेषांदारणोयोमानस्तमिच्छतिन्प्रतएवद्वाग्निनासमंस्थि
तंयस्यशब्दश्लेषाद्वास्यमहायमकस्यभेदः शब्दश्लेषेह्येकेनैवप्रयत्नेनबाक्यद्वयमुच्चार्यतेइहतुद्वाभ्यांवर्णानीयवस्तुद्वयंचनास्तीति।द्विखंडेपा
देंऽतभागाक्षतेःसप्तसप्तभेदेषुमध्याद्द्वितीयोभेदोयथाऽनंतेति।वेधाःप्रजापतिः।नवेत्तियांप्रणतेपुरुषेदयांरूपां।अंत्यार्द्धंसंदष्टकं।एवमन्येपिभे
दाऽदाहार्याःनत्रैवपादेनभागेनसहचतुष्पादक्षोपादसमुद्गकाख्ययथायदानतद्दति।यस्याआनतःप्रणतः।अयम्पशुभावहस्यदैवस्यदानतोन
यस्यपाहुण्यस्याःस्वयंनगच्छत्ययं।शिवमीहितंयस्याःशिवेहरेःनुकूलांस्मरेणकामेनामितामपरिक्लिष्टांध्यायामित्तां। तृतीयंसमस्तारव्यमा
ख्यंतकंयथा।सरस्वतीतिवागीश्वरिचित्तसमुद्रेस्थितेमयिसरगच्छप्रसादंमेकुरु।क्षुभ्यतिशयेनच।शरीरमेवकुरुक्षेत्रंनत्रसरस्वत्यारव्येनहि।

का० शा० टी० अत्रैवकुरुक्षेत्रेत्तितृतीयपादस्यांत्याद्दुत्तुर्यपादाद्यद्वेनयम्मतइतिद्वितीयंव्यस्तारव्यमंतादिकंस्तमस्तांतादिकसमस्तादंतकयोर्योगेऽर्द्धपरिवृत्ति
यथासंसारेतिसंसारप्रवृत्तेसार्द्धदर्पेणकामेनचसंसारसारलक्ष्मणारव्यपक्षियुक्ताशरंकांडं नवानिम्रानांसिशाकदानियस्यांचित्राणाधारयं
ती वीनांभ्राणःशब्दोविद्यतेयस्यांतथाभूतानम्रापितुपक्षिशब्दयुक्ताशरत्कृतुः नवानूतना एवंमध्यादिकादिमध्यांतमध्यमध्यांतकंतस्
मद्ध्यानुदाहार्य्याः त्रिखंडेनत्रैवपदेआदिमध्यंयथासरणेनन्यपौनलिनावलिनारिजनः पद्मापद्मासमंतेरुचिंतंरुचिंतंचनिजं ससंग्रामे
प्रयाणेनहेतुनावलवत्त्वेनवेष्टितारिजनः पदंराज्यलक्षणंउपशमाद्धेतोः अनुरूपमाशीर्वचनाद्यंनंयथाघनाघनायंननभाघनाघनानुदारयत्नेति
मनोनुदारयन् सखेदयंतामविलासखेदयन्नहीयसेगोरथवानहीयसे एतत्पथिकस्यप्रावृषिसुहृदाहचक्रुपापश्रावणेमासोवार्षुकमेघा
श्चित्तारयन्नभ्रायमेतिमनोर्थाद्धरिणांपश्चाद्रस्कोठयन्निर्दयंतांकांतांनिर्लीलउद्वेजयन्सर्पवदाचरसियद्वाकियत्तवेतद्बर्लीवर्दान्यूनो
नभवसि मध्यांतंयथा असतामहितोमहितोसुधिसारतयारतया सतमोरुरुचेरुरुचेपरमोभवतेभवते अनकूलोऽतएवपूजितउत्कृष्टत
याबलवत्तयावातदेकसक्तया कम्बिद्वीरःप्रसिद्ध्याविस्तीर्णाकांतयेप्रीतिमुत्पादितवान् प्रहृष्टगजयुक्तायत्तुत्स्यं अनियतेस्थानेयथामधुपे

ति भ्रमरपंक्त्यापराभूतंमानिनीजनस्यमनोयकाभिःतथाभूताःस्कमनसःपुष्पाणितासांसौगंध्यरुक्ष्मींजगाद्धर्त्रभ्रत वारितावारिजाएवविं
स्मयोयत्रस्फुटितानिविकसितान्तिताम्राणिलोहितानितत्तानिविस्तीर्णानिम्रास्रवणानियत्र अत्रनदेशविभागेनावृत्तिर्नाप्यवयवविभागेनयतोद्व
नविलंबितंहादृशाक्षरमेतद्वृत्तं अद्रंचात्रषडक्षराणित्रिभागश्चचत्वार्यक्षराणि अथचप्रथमाक्षरद्वंमुक्त्वात्रीण्यक्षराणियमकितानीत्यनियतस्था
नत्वंजन्यइति यथाविविधवनानानागगद्वेहनानेत्यादौ काव्येतिद्रुदात्तादीनांयुगपदुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥९१॥ वचनानामितिएकवचन
द्विवचनबहुवचनरूपाणां अलंकारइतिअत्रस्थाणुपक्षेविधुभ्रंद्रोविधिश्चद्रेवमित्यकारेकारयोरक्षरयोर्भेदेनश्लेषः पृथुकानांबालानांयेभ्रार्ता
स्वरास्तेषांपात्रंपृथुनिकार्त्तस्वरस्यभाजनानियत्रेत्यादिपदानांभंगः भक्तीति अत्रनीताइतिईहितप्राप्तयेइतिचस्त्रीनपुंसकलिंगयोःश्लेषः महा
निधिरितिचैकवचनद्विवचनश्लेषोपिभाषाश्चसंस्कृतप्राकृतमागधपिशाचभाषाश्चशौरसेनीच षष्ठोल्पभूरिभेदोदेशविशेषाद्पभ्रंशइतिषट्
तासांभिन्नार्थत्वेयुगपदुक्तिःश्लेषस्तत्रसंस्कृतप्राकृतयोर्यथामहेति कश्चिद्यानानीतांगोरींप्रत्याह महदेउत्सवप्रदेस्करेसंभ्रान्तिस्तायत्रदेवविषे
यमित्यर्थः ममेतमुत्कृष्टं अवरक्तसमासंगंम्रानिम्नेतंम्रागमाहरणेम्रागमस्वीकारेतथाहरनिधारय बहुम्रभूतंसरणंप्रसरणंयत्रतंचिन्तस्य

मोहमज्ञानंअवसरेकालेउमेगौरिसहसाऋगित्येव। प्राकृतोन्योर्थः। ममदेहिरसंधर्मेनमोवशांतमःपरिभूतोमाशांगमागमात्संसारावहरणे इतिनः।तथाहेहरबधुशांतुपत्निशरणंत्वंचित्तमोहोःपसरतुमेहंससा। चित्तमोहमितिगुणाद्याःक्लीवइतिप्राकृतेनपुंसकत्वं।एवंसंस्कृतमागध्योः संस्कृतपैशाच्योःसंस्कृतशौरसेन्योःसंस्कृतापभ्रंशयोःश्लेषोज्ञेयः।तथाअर्थैकेद्वित्रिचतुःपंचवर्णाभाषाणांयुगपदुक्तौद्यादिभाषाश्लेषोपितत्र हियोगेपंचदशत्रियोगेविंशतिःचतुर्योगेबिंशतिःपंचयोगेषट्षष्ठियोगेएकः।सर्वमीलनेभाषाश्लेषस्यसप्तपंचाशद्भेदाभवंतिएतेचपूर्वोक्तेभाषा श्लेषभेदेभिन्नार्थत्वेपिदृश्याः।संस्कृतप्राकृतयोर्योगोयथासरलेसहासरागंपरिहररंभोरुमुंचसरंभं।विरसंविरहायासंवोढुनवचिंतमसहं मे।एवंसंस्कृतमागध्योःसंस्कृतपैशाच्योःसंस्कृतशौरसेन्योःसंस्कृतापभ्रंशयाश्चज्ञेयं।एवंद्वियोगांतरेत्रिचतुःपंचयोगेषुचोदाहार्यं षष्ठियोगेय था।अलोलतकमलेचित्तंस्मरस्मकमलालये।पाहिचंडिमहामोहभंगभीमवरानले।हेचंडिदेविरक्ष।अत्रचपल्लक्ष्मिमनःप्रधानपद्मालये।महामो हस्यजन्मलक्षाभ्यस्तायाअविद्यायाभंजनेयदुग्धंबलंतेनाकलंके।वक्ष्यतीतिधारयिष्यतिच।अत्रबहिवच्योःकृंततिकरोत्योश्चप्रकृत्योर्भंगः। स्य तिल्किप्रत्ययोचतावेवोभयत्रापि।प्रत्ययश्लेषोयथारजनीति।सहस्रमितिक्रियाविशेषणं।स्यास्यादितिच।नंदतीतिनंदितानंदिनोगणविशेष

स्यचभावइतित्वतप्रत्ययोःश्लेषः।सर्वस्वमितिहेहरसर्वस्वत्वंसर्वसंभवःसंसारस्तच्छेदनिष्टःनयोएकारयोःसामुख्यंशरीरवर्त्तनंआयासिग च्छसि।अपरोर्थः हरत्रपहरभवसंपद्यस्वनयनिवारयत्र्यायासिखेदकारि।वर्त्तनंवर्त्तिविस्तारयःअत्रस्यादित्याद्योर्विभक्तयोः।वचनश्लेषेनूदाहृतं ।।८२।। एषांप्रकृत्यादीनामविशेषेपिश्लेषःस्यादित्याह भेदाभावादिति।प्रकरणादिनाचाभिधायात्प्रनियंत्रितत्वाद्श्लेषएवनूतुध्वनिः।नोव मोपीतिअभंगःशब्दश्लेषइत्यर्थः।अभंगत्वेनचपूर्वस्मादस्यभेदः।गोत्रशब्दःकुलपर्वतयोःपशावर्ग्यःपतत्रिणिचक्षणउत्सवःतंशकोटिंचद्दा तिशतकोटिनावज्रेणखंडयतिचविबुधाःपंडितादेवाश्चेत्यभंगःश्लेषःशब्दश्लेषः।ननुस्वरितेतित्वरितोदात्तादिस्वरभेदात्प्रयत्नभेदेशब्दश्लेषो यत्रप्रायेणथद्भंगोभवतियत्रतुस्वरितादिगुणभेदोनास्तीत्यभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेतिप्रयत्नादिसाम्याद्भंगपदत्वेर्थश्लेषःएवंचप्राक्तेषुलंका रांतरेष्वारभ्यमाणदाढ्यकत्वात्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुरितिहिप्रकारोप्ययंश्लेषोर्थालंकारइतिकेचित्तथारक्तच्छदत्वंबिंबकचाबहंतीनालंजलेःसं गतामारधानाः निरस्यपुष्पेषुरुचिंसमग्रांपद्मानिरेतुःश्रमणायधैर्ते।अत्ररक्तच्छेदत्वमित्यादौप्रथमार्थद्वयाश्रितत्वादर्थश्लेषोनालमित्यादौचश ब्दद्वयाश्रितत्वाच्छब्दश्लेषःप्रयत्नादिभेदाच्चप्रातीतिकएवशब्दभेदस्ततश्चरक्तच्छदेत्यत्रैकदंतगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्यशब्दश्लेषत्वंनालमि

का॰श॰दी॰ त्यत्रतुजतुकाष्ठन्यायेनस्वयमेवशब्दयोःश्लिष्टत्वंइत्यभयरूपोयंमेमर्थालंकारस्तन्निषेधयन्नाहइहेतिशब्दगतत्वेनार्थगतत्वेनचयोविभागोव्यव
स्थादोषादीनांसोन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवसतितस्मिन्भवतीत्यन्वयःअसतित्वनभवतीतिव्यतिरेकः। एतदेवतथाहीत्यनेनव्याचष्टेकष्टत्वादयःश
ब्ददोषागाढत्वादयःशब्दगुणाःप्रसादाद्यः।शब्दालंकाराव्यर्थत्वादयोर्थदोषाःप्रौढ्यादयोर्थगुणाउपमादयोर्थालंकाराः।शब्दार्थगतत्वेनव्यव
स्थाप्यंतेततोयमर्थालंकारइतिनवाच्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यांगतत्वेनप्रतीयमानत्वात्तथाहिपरगोत्राणामित्यत्रगोत्रादिशब्दप्रयोगोलंकारोगिर्या
दिप्रयोगेतुनेतिशब्दालंकारएवायं यत्रापिभंगत्वमात्रेणार्थश्लेषत्वमभिमतमुद्भटस्यतदपिनैवोपपन्नमित्याहस्वयंचेतिगौरीपक्षेकिसलयवत्ही
यमानाच्यांकराभ्यांशोभतेसरखेनापुंयत्नशक्यफलंतत्रवृध्धानामीहितंप्रददाति।अभंगःशब्दश्लेषइतियोर्थश्लेषतयोद्भटस्यसंमतः नत्वा
द्यस्येतिस्वयंचेत्यस्याभंगत्वमात्रेणार्थश्लेषत्वंनोपपन्नमित्यर्थः तद्यर्थश्लेषस्यनिर्विषयत्वमित्याहार्थश्लेषस्येति।अर्थश्लेषोयथास्तोके
नेति।अत्रहिस्तोकोन्नत्यादीनांशब्दानांस्थानेस्वल्पोच्चैस्त्वादिशब्दायदिनिवेश्यंतेतथापिनश्लेषत्वक्षतिः स्वयंचेत्यत्रतुदीप्रपाणिशब्दोयदिनिवे
श्येतेतदाश्लेषत्वकथापिनस्यात्। यच्चश्लेषस्यद्विविधस्यालंकारांतराणांप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वंतेनोक्तंतदपिनैवेत्याहनचेति।अयमितिस्वयं

वेत्यादि।अत्रहिश्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमाश्लेषस्यतुप्रतिभानमात्रेणैवावस्थानंउपमेवप्रधानेत्यर्थस्तेनश्लेषोपमायोपमाननुश्लेषेण। ननुशब्दसाम्यमे
वस्वयंचेत्यादौदृश्यतेनत्वर्थसाम्यमित्याशंक्यशब्दसाम्येपितांसमर्थयितुमाह तथाहीतिकमलमिवेतिकचनीतिदीप्यतेयथाभ्रमनोज्ञत्वगुणदीपनक्रियासा
म्येउभयसाम्येवोपमाउद्भटस्यापिसंमतातथाशब्दमात्रसाम्येपिदृश्यतेयथासकलकलमित्यादौशब्दश्लेषतयासंमतेपरस्यासहकलकलेनवर्तीतसकलाःकलाय
स्यच इहापीतिशब्दालंकारमध्ये।नचसाधारणधर्मप्रयोगशून्येउपमाभविष्यतिमनोज्ञत्वादिसाधारणधर्मसहितेतुश्लेषइतिवाच्यंयतःपूर्णोपमायानिर्विष
त्वंस्यात् तर्हियथास्माकंमतेपूर्णोपमायानिर्विषयत्वंतथाभवतांश्लेषस्यनिर्विषयत्वमित्याशंक्याहदेवत्वमितिपातान्यत्रलुप्तधर्मासंन्याशाआस्थादिशब्दाश्च चामर
स्यमरुतअमराणांमरुतांवायूनांच उपमादीत्यादिशब्दाद्विरोधैकदेशविवर्त्तिरूपकादयःसमानन्यायाःसंगृहीताः अत्रोपमाद्यलंकारविविक्तःशब्दश्लेषस्यविष
मःकस्यतइतिद्वयोरप्यन्यत्रलब्धसत्ताकयोरेकत्रयोगेसंकरेतेचप्राहुरित्याहद्वयोरिति तस्मात्स्वयंचेत्यादौसंकरएवस्यादुद्भटपक्षेःस्माकंतुश्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु
रुपमैवाभिप्रेतेत्याहउपमायाएवेतिग्रथमिवस्वयंचेत्यादिकः उदाहरणांतरमुद्भटसंमतंदूषयन्नाहनचेति अविंदितिग्रस्फुटप्रतिबिंबितइंदुरविंदुस्तद्वत्सुंदरी
यस्याविंदुभिःसौंदर्यैनास्तितस्याःकथंलावण्यबिंबःप्रसरेदितिविरोधःप्रधानः अत्रहिश्लेषस्यप्रतिभानमात्रेणनुप्ररोहइत्याहनत्वत्रेतिद्वितीयार्थस्येतिनविं

दुरर्थेदुरित्येवंरूपस्य ननु हि तीयार्थप्ररोहेणकिंप्रयोजनंतावतैवश्लेषत्वसिद्धेःतन्नएवंहिश्लेषाभासत्वंश्लेषस्यलक्षणंस्यात्नचैतत्संमतमितिप्रतिपादय
ष्टाहनचेतियथाविरोधाभासोविरोधोननथाश्लेषाभासःश्लेषऽभयार्थप्ररोहेहिश्लेषइत्यर्थः सहृद्योतिवंशःकुलंसएवसहृद्योवेणुःयथाविद्वन्मानसे
त्यत्रराज्ञोहंसरूपेणान्यथानुपपत्याविद्वन्मानसस्यमानससरस्त्वंरूप्यतेसाक्षादनुक्तमपिएकदेशविवर्त्तिचेदंरूपकंमानसस्यमानससरस्त्वरूपणा
याःसाक्षादनुक्तत्वात्।एवमत्रापिवर्ण्यमानस्यमुक्तामणित्वरूपस्यान्यथानुपपत्यावंशस्यकुलस्यवेणुत्वरूपणमनुक्तमपिगम्यतेएकदेशविवर्त्तित्वं
चपूर्ववद्भावनीयमेकस्मिन्देशविशेषेणवर्त्तनात्।एकदेशविवर्त्तिरूपकस्यचास्यपरंपरितरूपकत्वंकाव्यप्रकाशकारमतेश्लोकः।कीर्त्तिश्च
।अत्रोपमेयस्यप्राकरणिकत्वेनोपमानाद्धिक्यमितिव्यतिरेकेष्टोभेदःश्लोकशब्दःश्लिष्टः अनुरागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः अहोदेवगति
श्चित्रात्तथापिनस्तमागमः,अनुरागोलौहित्यंत्रभिषंगश्च।आगच्छंत्याइवसंध्यायाःकामुकाद्दिवसःपुरःसंमुखंसरतीतिव्याख्येयंनतुपदा
तिन्यायेनाग्नेर्दिवसोगच्छन्निसंध्यापश्चादितिएवंहिवर्षशतेरपिसमागमोनभवतीतिकिंचित्रंअत्रसंध्यादिवसयोरुपमेययोरनुरागवतीत्यादि
श्लिष्टविशेषणमहिम्नासायकयोरुपमानयोर्वैयधिकरण्येबहारप्रतीतिरितिसमासोक्तिरलंकारः।अचलंपर्वतेनिश्चलंचअहीनांसर्पाणांइनंस्वामिनंहीनं

चविषमाग्निरूपाःस्थिराच।अव्यक्तःकृष्णोगतिशून्यश्च।एषुचतुर्षुचत्वारोलंकारानतुश्लेषस्यसर्वालंकारेषु प्रतिभानमात्रं।तथास्ववचनविरोधो
पीत्याहशब्दश्लेषइतियएवेतिशब्दोर्थोवानत्रैवेतिशब्दःहेतुर्थैवावैचित्र्यमित्यत्रस्वयंचपरुषवतामेत्यादावपिशब्दएवकविप्रतिभासंरंभगोचरइति
शब्दालंकारतैव।नचार्थमुखप्रेक्षित्वमेवशब्दानामर्थालंकारत्वनिबंधनमित्याहरसादीति।यच्चैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वंसंमतमुद्भटस्यतद्
पिनयुक्तमित्याहविधौचकइति।विचार्यमितिनतुऋगित्येवासूचितव्यं।यत्रतुप्रस्तुताभिधेयपरत्वेपिवाक्यस्यश्लिष्टपदमहिम्नावक्ष्यमाणोपक्षेप्या
र्थनिष्ठंसंस्पृष्टकत्वंतत्रशब्दशक्तिमूलोवस्तुध्वनिर्यथारक्तप्रसाधितभुवःक्षतविग्रहाश्चस्वस्थाभवंतित्यादौ।ततश्चित्रमितियद्यपिक्ष्यक्षरा
णांरषड्वादिसंनिविष्टत्वंतथापिश्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मकशब्दाभेदेनतेषांलोकेप्रतीतेर्वाचकशब्दालंकारत्वं।मारारिःशिवःरामोमुशलीहभमुखोवि
नायकःआसारतुल्येनवेगेनसारउत्कृष्टः।तेषांरामादिप्रभृतीनांभ्रतिःपीडासंघट्टःसमूहःश्रियां संभ्रमोमोहः,मान्यापूज्यारामाणांवरवनितानांसीमा
पर्यंतभूस्ततोन्यारूपवतीनकाचीत्यर्थः।आदिजासर्वेषामादिमा।एतेनश्लोकद्वयेनरवडुः। तथाहिद्राटिकांनरेसाधारणोमा
शब्दःतस्यदक्षिणतोधःक्रमेणवर्ण्योश्चतुर्दशान्यस्येत्ततःशिखायांसाधारणःसाशब्दः।उर्द्धक्रमेणवामतश्चतुर्दशीयावन्माशब्दःसाधारणःएतत्फ

का०श०टी० रुंतस्यैवमाशाद्यस्यदक्षिणपार्श्वेनिःसरणक्रमेणवामतश्चप्रवेशक्रमेणवर्ण्णाःसप्तसप्त एषाद्यादिका ततोमाशाद्यादूर्द्धक्रमेणगेडिकायांकार्य्यावर्ण्णत्रयंउपरिमाशाद्यसाधारणःतस्यदक्षिणतोवामतश्चतथैवचत्वारोवर्ण्णाएतच्चकूलकं ततस्तस्यमाशाद्यस्योपरिवर्ण्णाद्यमेतन्मस्तकं। सामामाशाद्याद्याद्यिःपंचकलोद्विरावृत्ताः सरलेतिसर्वभाषाभिरमागधिकाभिःशारद्वर्णानोयंश्लोकः। सरलोदीर्घःआसमंतात्प्रभूतेनारंभेणचपलानांभ्रमरसेन्यानांश्रारवःशब्दोयस्यांवारलाभिर्हंसीभिर्बहुलाऽमंदारणंप्रतिसोद्योगःकरंदेङ्गलीतीतिकररलाजातोयस्याश्चबहुलेनशुकूपक्षेणनिर्मलावहुत्वालातीतिबहुलाशरत्प्रकांता।एषमुरजबंधः।तथाहिपादश्चतुष्टयेनपंक्तिश्चतुष्टयेकृतेप्रथमादिपादेभ्यःप्रथमपादाद्यक्षराणिचत्वारिचतुर्थादिपादेभ्यःपंचमादीनिचत्वारिगृहीत्वाप्रथमःपादः। द्वितीयपादादाद्याक्षरंद्वितीयतृतीयपादाभ्यांचतुर्थपंचमाक्षरेचतुर्थपादात्तृतीयद्वितीयेतृतीयात्प्रथमंचाक्षरंगृहीत्वाद्वितीयःपादः द्वितीयादष्टमंप्रथमात्सप्तमषष्ठेद्वितीयतृतीयाभ्यांपंचमेचतुर्थात्षष्ठसप्तमेतृतीयादष्टमंगृहीत्वातृतीयपादः चतुर्थात्प्रथमंतृतीयाद्वितीयंद्वितीयात्तृतीयंप्रथमाच्चतुर्थेपंचमे। पुनर्द्वितीयात्षष्ठंतृतीयात्सप्तमंचतुर्थादष्टमंचगृहीत्वाचतुर्थःपादः। भासतेइतिहेप्रज्ञातिशयोत्कृष्टचारुरसेनासमंताद्भातादीप्तादिभाःशोभायायाभावितात्माएकाग्रीकृतहृदयाचादेएवदेवैर्विजिगीषुभिःपंडितैराभायस्याःयतेत्या

DR BHAU DAJI

श्चर्येनिपातःएषोष्टदलपद्मः। तथाहिभाशाद्यकर्णिकास्थानेततोक्षरद्वयेनैकंदिग्दलंनिर्गमप्रवेशाभ्यांभाशाद्यावत्। ततोक्षरद्वयेनद्वितीयंदिग्दलं
निर्गमेनतावतैवदिग्दलंप्रस वेशेनभाशाद्यावत्पुनर्भाशाद्योनिर्गमेणचतदेवाक्षरद्वयमित्यादिनाक्रमेणदलाष्टकमुत्पाद्यं। एवं
द्दिग्दलानिनिर्गमप्रवेशाभ्यांउत्पा द्यानिद्विग्दलानितुप्रवेशेनैवेतिदिग्दलवर्ण्णानांह्यभाशाद्यस्यचाष्टकूलआवृत्तिःप्रस्तारो
रसेतिकोपिराजानमाहयथाहे सारतरवाक्षतःपात्रयतःसारसापृथ्वीसाररसास्तुत्रयतारुविस्तीर्णनयनक्षतत्रायो
र्थागमोयेस्तान्स्यतिविनाशयति सातंसरवन्प्रवनिरक्षतिअतनिनित्यमुद्यमंभजतेनास्तितासउपक्षयोयस्याःतस्यणंतस्तस्त
नूकरणंनतस्योःतस्योद्विस्तारात्। रसतास्तितुशाद्योव्यतिरेकेऽत्रनकेवलमधोधःक्रमेणस्थितानांपदानांप्रातिलोम्येनपिस्थितिर्यावद्भ्रमस्यापितत्रहिप्रथमादि पादाद्यक्षराणिचतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादाष्टमाक्षराणिचप्रथमाःप्रथमपादःप्रथमादिपादद्वितीयाक्षराणिचचतुर्थादि
पादसप्तमाक्षराणि द्वितीयपादः। एवंतृतीयषष्ठाक्षरेरुतृतीयःपादःचतुर्थपंचमेश्चचतुर्थःपादः। इहचसर्वेदेवोपलभ्यतइतिभ्रर्द्धभ्रम
स्याप्यवस्थाना सर्वतोभद्रं।यदुक्तंआहुरर्द्धभ्रमणंयदितदिष्टंसर्वतोभद्रंभ्रमणंयदिसर्वतः। अन्येतिमुशलधनुर्बाणशक्तिहल

शूलस्वस्तिकनागपाशचक्रादयः। स्वरव्यंजनस्थानगतिनियमेऽन्येपिचित्रप्रकाराःसंभवंतितत्रस्वरनियमेयथाजयमदनगजदमनवरकरिभगतग
मनगतजननगदमरणभवभयगतरशरण। ह्रस्वैकस्वरं। ह्रस्वत्रिस्वरंयथाक्षितिविजितस्थितिविहितव्रततयःपरगतयः। उरुरुभुर्गुरुदुधुवुर्युधि
कुरवःस्वमरिबलं। एवंदीर्घैकस्वरादिनियमेपि। व्यंजनचित्रंननोननुन्नइत्यादौ। एवंह्रस्वादिव्यंजननियमोपिभूरिणीभर्रिणिरित्यादौ। स्थानमुरःकंठा
दितच्चित्रंयथाअगगोगागकाकेत्यादौकंठस्थानं। एवंह्रस्वादिस्थाननियमेपि। गतिर्गतप्रत्यागतादिकंतच्चित्रंयथा। वारणागगभीरासासारागीगग
णारवा। कारितारिवधासेनानासेधावरितारिकाकरिगिरिदुर्विगाहाऽत्युत्कृष्टाश्चभीगानामप्रासप्रयानांभटसमूहानांजयध्वनियुक्तविहितशत्रुक्षया
स्वार्थेणिग्। अविद्यमानरुत्रासेधोयस्याःसयासहनुध्यध्वमितिवरिताःप्रार्थिताश्चरयोययासायदूनांसेनाह्रिषतांवस्त्रंप्रयातेतिपूर्वेणाभिसंबंधः। अ
त्रायुक्तादयोगतिर्युक्तादयोःप्रत्यागतिरर्हेतेएवैतिपादगतप्रत्यागतः श्लोकगतप्रत्यागतार्द्धभ्रमत्तुरगपदगोमूत्रिकादीनि। तथामात्रा
र्द्धमात्राबिंदुवर्णागतत्वेनच्युतंचतुर्द्धातत्रमात्राच्युतंयथानियतमगम्यमदृश्यंभवतिकिलत्रस्यत्तोरणोपांतकांत्येनयनानंदीवालेंदुःरवेनभवतिसदा। अत्र
मात्रायाउकाररूपायाश्च्यवने। न्यएवार्थोभवतियथाकलत्रस्यतोरणनिकटंराजपथोगंतुंद्रष्टुंचाअशक्योभवतिकुलवधूत्वात्वेश्याहिद्रष्टुंगच्छंतिपश्यंतिच

अत्रचमात्रापगमेपिअकारांतत्वाच्चस्थितिरुच्चारणार्थत्वादकारस्यमात्रकायामपितथान्दुरित्यत्रनकारोव्यंजनंच्युतमित्यर्द्धमात्राच्युतमपितथाचसत्यर्थांतरंस्या
न्यथाकाचित्सखीमाह हेमुग्धकांतोवदनभोनयनानंदीकेनेनभवतितस्मान्मेनंतिरस्कुरुषीतिशेषः। बिंदुच्युतंयथासहंसानलीनारेतिसहकासेनविकासे
नेत्यपि। वर्णच्युतंयथासितमृशिरःस्रजारविमौलिशिरोमणिभूषणेसस्याःशिरिवरुचिरोर्द्धृक्पृथुरुलाटनटेतिलकक्रियाचसा स्फुटविकटाट्टहासल
लितंबद्धंस्मितापशालंचतत् अभिनवमीश्वरोवहतिवेषमहोतुहिनाद्रिजार्द्धयुक्। अत्रगौरीश्वरवर्णनेसिद्धेछंदसिप्रतिपादमाद्याक्षरह्रयपातेत्याक्षरसप्त
कच्युतोचेश्वररूपवर्णनमेवप्रमिताक्षराऽन्ते। यदिवात्राद्याक्षरसप्तकच्युतौअंत्याक्षरह्रयपातेचगौरीवर्णनंद्रवचिलंबितवृत्तेन गूढंचक्रियाकारक
संबंधपादविषयत्वेनचतुर्धाज्ञेयंयथापिबतोवारितयास्यासरितिशरावेणपातितोकेन वारिशिशिरंरमण्यारतिरवेदाद्पुरुषस्येव। अपुरुषस्ययथेतिक्रिया
त्रगोपितशीतंजलंभ्रातरेवापुःपपुरितिप्रकटं। कोपिकंचिदाहशरावेणपात्रेणापिबलःकेनपातितोकोइतिस्मकोक्षत्वात्कर्मात्रगूढमितिकारकगूढमपिहे
एणशरावेणेतिप्रकटं। संबंधगूढंयथानमयागोरसाभिज्ञंचेतःकस्मात्प्रकुप्यसि। अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे अत्रनमेचेतअगोरसाभिज्ञ
मितिसंबंधगूढंपादगूढंयथाद्यवियद्वाम्मिनीनारसंरावविहितश्रुतिः। हैमेषुमालाझरझरभे अत्रविद्युतामिवसंहतिरित्यस्यगूढत्वं एवंप्रश्नोत्तरप्रहेलिका

श्वयथाउद्यन्दिवसकरासौकिंकुरुतेकथयमेमृगाक्षि। कथयानिं दृयतथाकिंकरवाणिक्किणितुकामः।अन्यःप्रतिप्रश्नपूर्वमुत्तरमाह अहिणवकम
लदलारुणिणमोणुफुरंतेणकेणजाणिज्जइतरुणीअणुणिहाणेणअहरेण। मूर्खत्वात्यशब्देनइंद्रस्तस्मैमनुष्यायमह्यं।स्निग्धभणेत्यंतस्यप्रश्नस्य
यस्योत्तरं। अहरेणेतिहेएणअहः। अहरेःनिंद्रन्प्रणश्यत्वंकुरु।अधरेणेतिएतदनेकभाषमनेकवक्त्रंच।प्रहेलिकायथापयस्विनीनांधेनूनांब्राह्मणः
प्राप्यविंशतिं।तार्योदशारसविक्रीयगृहीत्वैकांसमागतः।धेन्वाऊनाएवमन्येपिप्रकाराभाव्यकल्पाः। ९३ आमुरवेइतिनपुनःपरमार्थतःपर्यव
सानेन्यार्थत्वमित्यर्थः अर्थपौनरुक्त्यंदोषःआमुरव्याबभासनंतुपुनरुक्तवदाभासोलंकारः।अर्थपौनरुक्त्यादेवाश्रितत्वादर्थालंकारोयमितिकेचि
दित्याशंक्याहशब्दश्यशब्दालंकारोयमित्यर्थः।अरिबधदाईहाचेष्टायेषांएवंस्तनान्शरिणोधानुष्कान्इरयतीत्यः।स्तनोबंदी।सतामानत्याहेतुभू
तयास्थिरतायांसत्यामगःपर्वततुल्यःअंगनेवारामाउपवनानि।अत्रैकार्थतयाप्रतिभातोदेहशरीरशब्दोव्यनर्थकोसाभंगोरथिस्तनशब्दोतुसार्थ
कावभंगो।तथादानत्यागशब्दोअनर्थकोसभंगो।अंगनारामाइत्यतोत्वनर्थकावभंगोदेहशरीरादिशब्दवच्चिजेनैवरूपेणावस्थितयोरनयोर्भंगा
भावात्।उपलभ्यमानरूपामपिछायानामासुरवेपौनरुक्त्यंप्रतिभासतइत्यभिसंधायनस्येत्यदाहृतं। सुमनसःशोभनचित्तस्यासुमनसोदेवाधिबुधा

श्वएवेत्येकार्थताभ्रमः।एतत्सुधांतापेक्षयातिडंतापेक्षयायथास्त्वंसम्यक्समुन्मील्यहृदिभासिविराजसे।हेदिगंतरजोविकारेहृदिसत्वाख्यंगुणंप्रका
श्यशोभसेअत्रभासिविराजसेशब्दोसार्थकावभंगो।तनुस्वल्पंकरिकुंजरागजश्रेष्ठाःवंदारकनागकुंजरैःपूज्यमानमितिसमासः।बहूनामिपिपुनरुक्तवदा
भासोहृक्षुद्रतनेजइति।तेजसोधामान्याश्रयास्तजस्विनस्तेषांमहउत्सवः।इंद्रःस्वामीहरिःसिंहःजिष्णुर्जयनशीलः।अत्रैकेतितनुशब्दपरिवृत्तौकशब्दे
सतिनायमलंकारइतिशब्दालंकारः शब्दान्वयव्यतिरेकाद् वपुःशब्दपरिवृत्तौअंगशब्देचनहीयतेलंकारइत्यर्थालंकारोयंएवंकरिकुंजरइत्यत्रापिकुं
जरशब्दपरिवृत्तौपुंगवशब्देसतिनायमलंकारोरुधिरशब्दपरिवृत्तौशोणितशब्देसतिनक्षीयतेलंकारइत्यर्थनिष्कृष्टंएवंचशब्दभेदेःर्थानामभिन्नत्वेइवपु
नरुक्ताभासःशब्दार्थायोश्चाभेदेनात्पर्यमात्रभेदेसादानुप्रासःभिन्नार्थानांचश्रुतिक्रमैक्येयमकमितिविवेकः।

शब्दालंकारानुक्त्वार्थालंकारान्रूपमोनत्वयोत्प्रेक्षोसमंदेहोपमोपमो।रूप
काव्यहेतुश्लेषःसमासोक्तिर्निदर्शनो अन्योक्तिरतिशयोक्तिश्चवस्तूपमाद्दिधादृष्टांतोदीपकंमालादीपकंतुल्ययोगिता व्यतिरेकोद्दिभाक्षेपोविशेषोक्तिर्विभावना जातिरर्थांतरन्यासोयथासंख्यंविरोधयुक् व्याजस्तुतिःसहोक्तिश्चपरिवृत्तिर्विनोक्तिक भाविकंकाव्यलिंगंचपर्यायोक्तमुदात्तवत्

समुच्चयोथपर्यायःपरिकरोनुमानतः।व्याजोक्तिःपरिसंख्यान्योन्योत्तरेकारणस्रजा।सूक्ष्मसाराससंगतयःसमाधिर्विषमंसमं।अधिकंप्रत्यनीकंचमीलि
।तैकावलीस्मृतिः भ्रांतिमोश्वप्रतीपेर्ह्येसामान्यंचविशेषवत्।अनुज्ञणस्तद्गुणोव्याघातसंसृष्टिसंकराः एतानद्वाषष्टिंक्रमेणाह।साधर्म्यमितिसमानोधर्मो
ययोस्तेसधर्मणीतयोर्भावः।उपमैवप्रकारैर्वैचित्र्येणानेकालंकारबीजभूतेतिप्रथमंनिर्दिष्टाउपमानेतिउपसमीपेमीयतेक्षिप्यतेस्वसादृश्यप्रायेणादुपमेयं
येनतत्प्रसिद्धमुपमानंयत्तुतेनसमीपेक्षिप्यतेसौंदर्यगुणयोगित्वेनतत्रप्रकरणेःप्रसिद्धंवदनादितदुपमेयं इंदुमुखीत्यादौप्रसिद्धंचंद्राद्युपमानमप्रसिद्धं
तुमुखाद्युपमेयंननुचतनःकुमुदनाथेनकामिनीगंडपांडुना।नेत्रानंदेनचंद्रेणमाहेंद्रीदृग्लक्ष्मलेत्यादौकामिनीगंडादेरप्रसिद्धस्याप्युपमानत्वंचंद्रादेश्चोपमेयत्वं
दृश्यतेसत्यमत्रापिकामयतेप्रियमितियौगिकत्वाश्रयेणकामिनीशब्दास्तीयमानहृदयस्थितदुर्लभमनोहारिप्रियतमायागंडश्चंद्रादप्यधिकचमत्कारकारित
याप्राधान्येनप्रसिद्धइतिरूढिवैचित्र्यावशादेवप्रसिद्धाप्रसिद्धौअर्थाक्रियेतेयेपिप्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिकमुपमानमित्याद्रियंतेतेरपिकविप्रसिद्धिरं
गीकार्यैवतेनसत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्येनोपमातथाकुंभइवमुखमित्यादिश्रृंगारादौचहास्यादौतुनदोषः।कार्यकारणादिकयोःसाधर्म्यस्यासंभवादुप
मानोपमेयभावोरेवसाःधर्म्यभवतीतितयोरेवसमानेनधर्मेणसंबंधउपमासाधर्म्यंचदेशादिभिन्नानांगुणक्रियादिसाधारणधर्मवत्त्वमित्याह

भेदस्मरणमितिस्मृतेर्भेदेस्मृतेरेवेःनोपमानोपमेयत्वेऽन्ययोरवस्थिते।तत्रदेशेनोपमानोपमेययोर्भेदोयथामधुरेवपाटलिपुत्रमाद्यजनपदं।कालेनयथा
वसंतइवहेमंतःकामिनीरूःरवहेतुःगुणेनयथागौरीवश्यामास्वभगा।क्रियायायथानृत्तमिवगमनमस्याःस्वविलासंजात्यायथाविप्रइवक्षत्रियःश्रोत्रिय
द्रव्येणयथाशिवइवकेशवःपूज्यः।समवायेनयथाविषाणित्वमिवदंष्ट्रित्वंहिंस्रे।अत्रसमासवृत्तिहेतुसंबंधाभिधानाप्रतिबंधनात्समवायस्यसंबंधाद्यस्यगुण
स्यहिभावद्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेक्षतलादितिप्रत्ययेनसमवायस्याभिधानंतस्यचसत्यप्येकत्वेउपाधिनिबंधनंभेदकल्पनंततश्चविषाणोपाधिकः
समवायउपमानंदृष्टोपाधिकस्तूपमेयः।अभावेनयथामोक्षइवसमाधौदुःखाभावः।मोक्षेदुःखाभावइवसमाधौदुःखाभावइत्यर्थः।धर्मोमनोज्ञत्वादिःउपमा
वाचकाइवत्वायथाशब्दायदुक्तंइवहायथाशब्दाःसमाननिभःसंनिभाः।तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः।प्रतिपक्षप्रतिद्वंद्विप्रत्यनीकविरोधिनः
सदृक्षसदृशसंवादिसजातीयानुबंधिनः।प्रतिबिंबप्रतिच्छंदसरूपसमसप्रभाः।स्वलक्षणसदृक्षाभाःस्वपक्षोपनतोपमा।कल्पदेश्यीयदेश्यादिप्रत्ययप्रतिनिधी
उपमितस्वर्णतुलितोऽहोमेचनुल्यार्थवाचिनः।समारसश्चबहुव्रीहिःशशांकवदनादिषु।स्पर्द्धतेजयतिद्वेष्टिदूषयतिप्रतिगर्जति आक्षेपत्यवजानातिकदर्थयति
निंदति।विडंबयतिसंधत्तेहसतीर्ष्यत्यसूयति।तस्यपुण्यातिसौभाग्यंतस्यकांतिंविलुंपति।तेनसार्द्धंविगृह्णातितुल्यंतेनाधिरोहति।तत्पर्व्यापदंधत्तेतस्यक

का०श०दी० क्षांविगाहते। तमन्वेषनुबध्नातितच्छीलंतन्निषेधति। तस्यचानुकरोतीतिशब्दाःसादृश्यसूचिनः उपमादिचतुष्टंयत्रप्रयुज्यतेसापूर्णोपमायथावागर्था
दिवसंपृक्तादित्यादि। उपमानस्यचंद्रादेर्विशेषणाउपमानतयाविशेषरूपयाव्यवस्थापका श्रुत्यैवेतिश्रुत्याभिधाव्यापारेणयथाषष्ठीयतउत्तरानदेवविशिनष्टिश्रुत्ये
वसंबंधमुभयाधारमभिधत्तेनथैवायंयथेवादिरूपमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रांतःश्रौतेनरूपेणाभयाधारमुपमानोपमेयभावंद्योतयंतीतिश्रौती
तत्सद्भावेमथेवचासद्भावे। नथैवेतिश्रौतीत्यर्थः। इवार्थेवतेर्विहितत्वादिवशब्दवत्श्रौतेनरूपेणाभयानुयायितयोपमाश्रौतोपमेयत्वावगतिः। तेनेतिचंद्रेणतुल्यं
मुखं। तद्दितिचंद्रबिंबंतुल्यंमुखस्य। इदंचेतिचंद्रबिंबंचमुखंचतुल्यं। साम्यपर्यालोचनयेति। सममेवसाम्यंसाधारणोधर्मः तुल्यतादिष्टरूपंसादृश्यं। ननु
तुल्यादिशब्दादेवसाम्यप्रतीतिरपित्वर्थात्तुल्यादीनांपदानामुपमानोपमेययोरेकतरत्रैवविश्रांतेरन्यत्रतुतत्सादृश्यपर्यालोचनयातत्संबंधित्वावगतिस्ते
नासावार्थे तद्दित्यादीत्यर्थः। ननुसमासोपमाश्रौतीकथंस्यान्नहीवेनसहसमासोघटतेइत्याशंक्येवेनसहसमासप्रतिपादकंकुमतिप्रादयइतिसूत्राभि
तंव्यक्तव्यमाहृत्यतिकारद्वयेनेति। वाक्येपूर्णोपमाश्रौतीयथाखट्वेतिनित्यंश्रीरित्युपमेयंस्वाधीनपतिकेत्युपमानंमोचनलक्षणःसाधारणोधर्मःयथेत्यु
पमावाचकं। वाक्येऽार्थीपूर्णायथावर्त्तिकेति। तरुणारुणेनतरुणारुणवच्चतारावितर्पिणीमनोहारिणीकातिर्यस्यतत्तथापद्मंमुखंच। अत्रापि

पूर्ववदुपमेयादि समशब्दाभ्यांत्रोपमानेउपमेयेविश्रांतस्तेनश्रौतोभयत्रविश्रांतेनाप्युपमानोपमेययोरेकतरस्यसादृश्यमर्थाद्गम्यते। समासेश्रौ
तीपूर्णायथाश्रुत्यायतेरिति। भुजोरवेत्यनृङ्वेनेत्यादिनाभित्यसमासः येत्विवेननित्यसमासंनेच्छंतितन्मतेवाक्योपमेयं। समासेऽार्थीपूर्णायथा
भवितथेति स्फुरतरुणासदृशइतिसदृशशब्देनोपमेयेविश्रांतेनोपमेयगतंसादृश्यंस्वकंठेनाभिहितं उपमानेचतस्यार्थात्प्रतिपत्तिःउपमेयवर्त्तिःसादृश्य
विचारेणोपमानोपमेयत्वावगतेः। बहुव्रीहौतुरूपमानेविश्रांतेरूपमानगतसादृश्यपर्यालोचनयाऽउपमेयस्योपमेयत्वावगतिः नद्वितेश्रौतीपूर्णायथा
गांभीर्येतिभुजंगवदित्यत्रतत्रतस्येवेत्यनेनवतेस्तद्धितस्यविहितत्वात् श्रौतीभुजंगःकामुकःसचात्रा अंबररत्नंसूर्यः तथासूर्यउपमानंसन्प्रकृतोपमेयः
दुरालोकत्वंसाधारणोधर्मः अंबररत्नेनतुल्यस्तेनतुल्यक्रियाचेद्वतिरित्यनेनक्रियातुल्यत्वेविहितोवतिरुपमेयेज्ञाद्देनवृत्तेनविश्रांतस्तुल्यत्वपर्यालोच
नयोपमानस्योपमानत्वंगमयतीतितद्धितेपूर्णाऽार्थीचोपमा। यथाक्रियातुल्यत्वेब्राह्मणवदधीतेऽग्नियइत्यत्रोपमेयेयदध्ययनक्रियाद्वारेणविश्रां
तंतुल्यत्वंतत्पर्यालोचनमात्रऽर्थादुपमानत्वावतिरेवमन्यत्रापि। स्फुटंश्वेत्प्रतीयमानंतदाध्वनिव्यवहारोऽथास्फुटंतदागुणीभूतव्यंग्यव्यवहा
रइत्याशयेनाहस्वाधीनेति अलंकारांतरंचेतितद्ध्वनुप्रासादिमिश्रतरमपिकाव्येयद्यव्यभिचारितयैवगण्येतनदानेनसहोपमादीनांसंकरंससृष्टिंस्याता

मितिकेवलतयैवैषांविनावकल्प्येत तद्धितसंज्ञास्फुटतरोररादिरर्थस्तथालंकारांतरमितिनपुंसकैकशेषः।अस्फुटश्चरसादिर्गुणीभूतविषयइत्य
स्फुटतरोत्रगृह्यतेइतिसंक्षेपार्थपदेनात्रध्वनितः।तद्रहितत्वेनेतिरसाद्यलंकारांतराभ्यांविनाचैरस्यंवहंतीतिनविरोधः॥ ९९ ७ रुक्षामाहत
दृष्टिति पूर्णोपमावत्रुटितोपमापिवाक्यसमासयोःश्रौत्यार्थीचेतिद्विधेदातद्धितेत्वार्थेवनश्रौतीत्येकस्यधर्मस्यलोपेपंचभेदाद्यत्रश्रौतीरुक्षायथा
धन्यस्येति।करणीयंकार्यव्यापारःसत्यमितिनिर्मिथ्यंत्रितयमपितथाह्लादकंयथाःमृतमित्याह्लादकत्वादिधर्मलोपः।वाक्येत्रार्थीयथात्रारूढेतिअ
त्रारूढतांतेनसमइत्यत्रोपमेयेएवसदृशत्वरूक्षणस्यस्वार्थस्यविश्रांतिस्तेनतत्सद्भावेआर्थीतथात्रूरादिधर्मोनोपात्तः समासेश्रौतीयथाकरवालेतित्र
त्रैवेतितिवक्तव्यवस्यान्नित्यसमासः।दारुणइतिधर्मलोपश्च।समासेत्रार्थीयथाअमृतोपमेतित्रत्रमाधुर्यादिधर्मलोपः तद्धितेत्रार्थीयथाविषकल्पमिति
यद्विषेसितज्जीवसीतिसंबंधः।अत्रदारुणधर्मलोपइवार्थश्चकल्पप्रत्ययेनसाक्षाद्विहितः।तद्धितपरिसमाप्तविषमितिवचनस्यासामानाधिकरण्य
रूपयाद्यपिरूपकच्छायांभजतेतथापिप्रातीतिकेनरूपेणोपमैवतथाह्यत्रविषसदृशंमनइत्यर्थः। प्रतीयतेनत्विषदपरिसमाप्तविषमेवेतिइष य
दपरिसमाप्तिविशिष्टप्रकृत्यर्थसदृशार्थकल्पवादीनांस्मरणात्।ननुविषकल्पंमनइतिसमानाधिकरण्यंमनःशब्देननप्राप्नोतितस्यार्थांतरवाचि

त्वात्सत्यंयथापरिहृतस्वार्थःस्वार्थगतगुणमात्रप्रत्यायकेगोशब्दःसदृशगुणवतिवाहीकेवर्त्तनइतिस्यात्सामानाधिकरण्यंगुणहीनंहिविषंवि
षकल्पशब्देनोच्यतेतेनचगुणहीनेनविषेणविषजातीयेनतुल्यंमनइतितदपिविषशब्देनाभिधास्यतेविषजातीयसदृशजातिमनइत्यर्थात्।वाक्येउप
मानलोपलुप्तायथा।सउक्षेतिसरसकाव्यस्यसदृशंसकलेंद्रियाणांपरनिर्वृत्तिपदंअंशांशमात्रेणनोपलभ्यतेनवाभूयते।अत्रयद्यपिसदृशशब्दा
भिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यताप्रतिपादनादुपमानत्वंबलादायातंतथापितस्यसाक्षादनिर्देशादुपमानस्यलोपः।एषैवक समभिव्याहृतेसमा
सगा ९६ उपमावाचकलोपेपलुप्तामाहबादेरितिणतुल्यंतत्सत्रं।ननइत्यत्रसमासेउपमावाचकलोपः अस्तितेतिअत्रोपमानोपमेययोरेकपदानुप्रवे
शःपूर्वंवनुपूर्वत्रेत्युक्तथाप्यिहोक्तइतिविशेषात्पुनरुदाहृतं।कर्मणिकचिपोरंकृतीयतीतित्र्याधारेतेःपुरइवाचरत्यंतःपुरीयतीति कर्त्तरिक्विडिनारी
यतइति।मधेनिदाघेतित्रत्रनित्यसमासेकर्मकर्त्रोर्णमुलिड्वलोपः।एतदितिएतयोर्क्विलोपेकेचित्त्वेतयोर्लोपइत्याहुः।क्विबंतेनसवितेति।अत्रना
नामधातुरर्थोधर्मरयोपमावाचकस्यचलोपः समासेयथापरिपंथीतित्रराजाकुंजरइत्येनिसमासेधर्मस्यैवस्यचलोपः ९७ रुक्षाविनिसमासे।दुंदु
लंतुपरिभ्रमन्मरिष्यसि।मालतीकुसुमसदृशस्मितेत्रधर्मोपमानयोर्लोपः यद्यपितेनतुल्यमित्यादौतुल्यादिपदानामुपमेयएवविश्रांतिरि

का०शा०टी० त्यक्तंतथापीहकुरुक्रमेणसदृक्षमितिसदृक्षशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वप्रतिपादनाद्बलादागतस्योपमानस्यसाक्षादनिर्देशेऽपमानस्येवलोपः
वाक्येकुरुक्रमेणसममितिउपमेयोपमावाचकयोस्तुवाक्येलोपोनसंभवति उपमावाचकोपमेयलोपेत्वसामाह। क्वचिदेति। सहस्रायुधीत्यत्रता
मधातुवृत्तोसहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीतिक्याच्लोपमेयःसचेवादिश्चरुतःआचारलक्षणश्चसमानोधर्मःक्वबप्रत्ययेनसाक्षादभिहितस्त
स्यतत्रैवविधानात् धर्मेवाक्यपमानानांत्रयाणांलोपेत्वसामाहत्रिलोपइति विलासायविरुध्योद्दाक्तांविग्रहोययाचिशरारितंबिभ्रं। स्मरहार
विशरोचितेतिपाठांतरं। मृगस्येनयनेइतिप्रथमंतत्पुरुषस्ततोमृगनयनेइवनयनेयस्याइतिसप्तम्युपमानोपमानपूर्वस्यसमासउत्तरपदलोपश्चेत्यत्र
गुणद्योतकोपमानानांत्रयाणांलोपः। यदातुमृगशब्दएवलक्षणयामृगनयनवृत्तिस्तदामृगएवनयनेयस्याइतिरूपकसमासस्येषविषयोमन्तव्यो
पमासमासस्येतिनास्तिस्थानमुपमायास्त्रिलोपिन्याः अतएवोक्तंयदासमासलोपोद्दतितदात्रिलोपेसमासगेतियोगः। केचित्त्वायःशूलिकइत्यादौ
क्रूराचारोपमेयस्यतैक्ष्ण्यधर्मस्येवादीनांचलोपेत्रिलोपिनीमुपमामाहुस्तन्नयुक्तमित्याहवृत्तिकारःक्रूरस्येतिक्रूराचारोर्थान्वेषणोपायादिरयः
शूलतयाध्यवसीयतइत्यतिशयोक्तिरेवेयं ननुक्रूरेतिपदाद्यायःशूलमुपमानमर्थान्वेषणोपायउपमेयःतैक्ष्ण्यादिर्धर्मःउपमानोपमेयभावश्चे

तिचनुष्टयंगम्यतेतन्मध्यात्रशब्दस्पृष्टमुपमानमर्थःश्लेनेतिशिष्टस्यतुत्रयस्यार्थसामर्थ्यादवगतिरितित्रिलोपेनोपमा।एवंदाडाजिनिकइ
त्यादावपितथाहिदंभस्यदंडाजिनंतमाध्यवसितस्यजीवनक्रियाकारणत्वंदंडाजिनेनार्थानन्विच्छतिदंभेनजीवतीतिदाडाजिनिकोदांभिकइ
त्यर्थः।भाष्यकारस्याप्यनिश्चायोक्तिरत्रमेघाच्चेष्टयदाहनतिडंतेनोपमानमस्तिन्प्रारब्धातंनोपमानंभवतीत्यर्थः।एवंवर्त्तमानसामीप्यादावर्थति
शयोक्तिभेदत्वंयथाप्रतीतियोज्यं।एवंधर्मलोपेपंचरूपमानलोपेद्वौवाद्यलोपेषट्धर्मवाक्योर्लोपेद्वौधर्मोपमानलोपेद्वौवाक्यरूपमेयलोपेएकः त्रि
लोपेएकःसर्वमीलनेएकोनविंशतिःपूर्णाभेदाश्चषट्। मालोपमादयस्त्वानंत्यादुपमायोश्चनातिरिच्यंतइतिनपृथग्लक्षिताइत्याहानयेनैवे
ति।अत्रम्लानित्वलक्षणेएकस्मिन्धर्मेज्योत्स्नेवेत्यत्रतस्मिन्धर्मेनयनानंदादिकेभिन्नेःनेकस्मिन्मालोपमारसनासादृश्याद्रसनोपमाचन
लक्ष्यतइत्याहयथोत्तरेति।अनवरतेत्यत्रविमलत्वलक्षणेःभिन्नधर्मत्वे भिन्नधर्मत्वेतुमतिरिवेति ॥६॥ अविद्यमानोन्वयःसदृशवस्तु
तरगमनंयस्यासाचनन्वयःएतत्सदृशमन्यन्नास्तीतिप्रसाधारण्यप्रतिपत्तयेप्रकृतस्यवस्तुनएकस्यैवोपमानोपमेयत्वेवास्तवस्यद्वित्वस्यावि
द्यमानत्वादुभयनिष्ठत्वाच्चोपमानोपमेयभावव्यवस्थितेर्नोपमा।समारोपितरूपस्यद्वित्वस्यचाफपगमेकएवकल्पना।विलासायुधःकामः

लासःक्रीडनं।अत्रसेचवितंधिनीवेतित्तद्विलासाइवेत्येतच्चभेदाभावादुपमानतमाधिश्रांतिमलभमानंमन्यव्यावृत्तौलक्षणयावतिष्ठते।निघ्नन्नभिमुखश्चूरानेकोपिबहुशःपरान्।संग्रामेविचरत्येषपुरुषःपुरुषोयथाअत्रनूपमेयस्यपुरुषशब्दस्यजातिमात्रंवृत्तिनिमित्तंद्वितीयस्यतु पुरुषशब्दस्यशब्दशक्तिमूलव्यंग्यपरतयाशौर्यचानुर्यादिगतकर्मवचनत्वमितिभेदेमित्युपमेवश्उपमेयेनोपमानधुराधिरूढेनकरणात्मना उपमाउपमानस्योपमेयतापादनमुपमेयोपमाकमलेवेति।अत्रपूर्वस्माद्वाक्यात्सादृश्यस्यावगतत्वात्पुनरिहसादृश्यमभिधीयमानमनन्यार्थत्वेसत्यन्यव्यावृत्तिंलक्षणयावगमयति।९१॥ ॥३॥संभावनमितिसंभावनमभिधानस्तर्कऊहाध्यवसायउत्प्रेक्षेतियावत्। प्रकृतगतगुणक्रियासंबंधात्प्रकृतस्यप्राकरणिकस्यासंतोयेधर्मागुणक्रियास्तेषांप्रत्येकंभावाभावाभ्यांसंभावनंतद्योगोत्प्रेक्षणं।अतएवान्यधर्माणां स्वधर्मिभूतादस्तुनउत्कलितानारसभावाद्यनुगुणतयावस्त्वंतराध्यस्तत्वेनलब्धप्रकर्षाणामीक्षणमुत्प्रेक्षासाचमन्येप्रभृतिभिर्धोत्यतेयदुक्तं मन्येशंकध्रुवंप्रायोनूनमित्येवमादिभिः।उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपितादृशः।उन्मेषमितिविकासंतत्प्रत्रहर्षलक्षणगुणस्योत्प्रेक्षासहिश्रुपराभवकरणेनोपकारिणमुद्दिश्यसमुत्यद्यमानोलोकेदृश्यतइतिपक्षलक्ष्यमसंभवन्नपिसंभावितः।हर्षश्चगुणःसिद्धरूपत्वेसतिद्रव्यधर्मत्वा

त्।लिंपतीतिअत्रव्यापनादिरुत्प्रेक्षाविषयंलेपनवर्षणादिक्रियेतुतमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्येतेइत्याहव्यापनादीति।जातिद्रव्योत्प्रेक्षापिदृश्यतेक्रमाद्यथा सवःपायादिंदुर्नवविसलतांकोटिकुटिलःस्मरारेर्योमूर्ध्निज्वलितकपिशोभातिनिहितः।स्तवन्मंदाकिन्याःप्रतिदिवससिक्तेनपयसाकपालेनो न्मुक्तःस्फटिकधवलेनांकुरइव।अत्रांकुरशब्दस्यजातिशब्दत्वाज्जातेरुत्प्रेक्षा।पातालमेतन्नयनोत्सवेनविलोक्यशून्यंत्रासाच्छलांच्छनेन।इहांग नाभिःस्वमुखच्छलेनरुतांवरेचंद्रमयीवसृष्टिः।अत्रचंद्रस्यैकलाद्रव्यत्वं।एतानिभावाभिमानेउदाहरणानिअभावाभिमानेयथाप्रसंतोषा दिवालक्ष्यकर्ण्णयोःप्रासशासनः।स्वधामकामिनीनेत्रेप्रसारयतिमन्मथः।अत्रसंतोषगुणाभावस्योत्प्रेक्षा।कपोलफलकावस्याःकाष्ठंभूत्वातथा विधौ।अयश्यंतावितिवान्योन्यमीदृक्शंशामतांगतौ।अत्रापश्यंतौवितिक्षामत्वायांकारणत्वयोत्प्रेक्षेतिक्रियायाअभावाभिमानः।लक्षणहेत्वोःक्रि यायादितिव्यत्रशंतृडप्रत्ययः।चंदनासक्तभुजंगनिःश्वासानिलमूर्छितः।मूर्छयत्येषपथिकान्मधौमलयमारुतइत्यादौभुजगनिःश्वासमूर्छि तत्वेनोत्प्रेक्षमाणेऽसामर्थ्यादिवार्थावगतिः।गत्तास्कनीरंतीमिचदृनेनससंभ्रमंपोरविलासिनीषु।यत्रोच्छलत्स्फनतिच्छलेनमुक्ताद्रुहासे वविभातिसिप्रा।अत्रसिशब्दमाहात्म्यात्संभावनंच्छलशब्दाच्चापह्नवोपिगम्यतइतिसापन्हवोत्प्रेक्ष्यं।एवंछ्यादिप्रयोगेज्ञेयं।अपरइवपो

कक्षासनइत्यादौतुप्रस्तुतस्यपाकक्षासनप्रतीतौअध्यवसायसंभवादिवशब्देनचतस्यसाध्यत्वेउत्प्रेक्षाःप्रशब्दप्रयोगेऽत्यतिशयोक्तिरुभयोरप्यप्रयोगेरूपकं।अकालसंध्यामिवधातुमन्नां आवर्जितांकिंचिदिवस्तनाभ्यांवासोवसानोनतरुणार्करागं।सकुजातपुष्पस्तबकावनम्रासंचारिणीपल्लविनीलतेव अचिराभ्रामिवघनांज्योत्स्नामिवकुमुद्वंदुधुनाविकासां।रतिमिवमन्मथरहितांश्रियमिवहरिवक्षसः पतिनां।स्थितपृथिव्याइवमानदंडः।हरिण्मयीसासलतेवजंगमा।कृताद्रिवःस्थास्नुरियाचिरप्रभावालेंदुवक्त्राण्यविकाशभावाद्बभुःपलासान्यतिलोहितानि।सखीवसंतेनसमागतानांनखक्षतानीववनस्थलीनामित्यादिपूत्प्रेक्षैवधातुमन्नादीनांहिप्रत्यक्षतएवाकालसंध्यादिसादृश्यमुपलभ्याकालेसंध्याभवतीत्यसंभाव्यमानवस्त्वध्यवसायस्यसंभावनाक्रियतेःकालसंध्यामिवेतिप्रत्यक्षोपलक्षोचनयुक्त्यंतरंमार्गणीयं।नतूपमाऽपमानस्यासंभवान्नायसंभवोपमायस्मादसंभाव्योपमेयधर्मदर्शनेसतितथाःप्रयोगाद्यथाचंद्रबिंबादिवबिंबंचंदनादिवपांडुकः परुषावागिभोवक्त्रादित्यसंभाविनोपमा लोकोत्तरायाश्चसंभावनायाउत्प्रेक्षाविषयत्वमितियत्रकुतश्चिन्निमित्तालौकिकैवधर्माणांसंभावना नतत्रोत्प्रेक्षानहिभवतिभारंबहंतीवपुंगवःपश्योदहतीवस्त्रीगर्वात्यत्प्रेक्षाकस्तूरीतिलकंललामलक्षाकदेव्यामुखांभोरुहेरोलंबंलीत्यादौतूप

मोत्प्रेक्षायद्यपिसर्वप्रतिपद्येक्षिक्षिवित्कपमानाद्भिविधौग्राम्यरूपेउपमाप्रतीतिस्तथाप्युपमानस्यप्रकृतेसंभवोचित्यात्संभावनोत्थानेउत्प्रेक्षायांपर्यवसानंआनेत्यंचास्याइतिनप्रतंव्यते ससंदेहस्त्वितिप्रस्तुतवस्तुवर्णनार्थंयत्रसंशयःसंशयद्वयःप्रयुज्यतेउपमानाभेदद्वूर्ध्वमुपमेयभेदकस्योक्तौभेदकस्यानुक्तौवातत्रससंदेहोलंकारःससंदेहेनवर्त्ततइतिसच्चभिधानिश्चयगर्भोनिश्चयांतःशुद्धश्च।यःसंशयोपक्रमोनिश्चयमध्यःसंशयांतश्चसंनिश्चयगर्भोयथा अयमितिग्रत्रतुरगैरित्यादिभेदकस्योक्तौसंशयःअत्रोपमेयस्यतद्भावमुपमानेनोक्तापश्चाद्भेदउच्यमानेयद्यप्यामुखेरूपकाबभासःपश्चाद्व्यतिरेकाकारस्तथापिनात्रिलंकारद्वयेविश्रांतिरितितुकिमित्यादिशब्दोपादानात्संदेहेणवाक्यार्थस्तस्यपरिकरबंधार्थरूपकव्यतिरेकावामुखेप्रतिभासेनेतितत्संकराद्भोकानकार्या।यत्रसंशयोपमेक्षोपनिश्चयपर्यवसानंसनिश्चयांतोयथाद्दुरितिअत्रकलंकेत्यादिभेदकोक्तौनिश्चयांतःसंशयः अत्रनिश्चितमितिवचनेनसाक्षादुपात्तत्वान्निश्चयस्येतिनतस्यव्यज्यमानत्वमित्याशंक्याहकिंत्विति यत्रसंशयएवपर्यवसानंसशुद्धोयथाग्रस्याइतिउर्वशींप्रतिरूरवाःप्राहप्रजापतिःकिंकांतिप्रहश्चंद्रोःथमदनःकिंचुष्पाकरोमासः।अत्रसरवत्सुरगैरित्यादिवद्भेदकंकिमपिनोक्तंचंद्रोद्यंविधइत्यादेरभणानात्नामितंनुगगनंस्थगितंतु।अत्रोत्प्रेक्षाश्रयेणसंदेहस्तथाहितिमिरकर्त्तकायांशैलगगनादिव्याप्तोरंजि

तत्वमुत्प्रेक्षितंगगननाभितत्वाद्यप्रेक्षांतरसंभवात्संदेहमागतं। अन्येतुनुशब्दःसंभावनाद्योतकइत्प्रत्रेषैवेत्याहुः।।९०,७।।९ सादृश्याश्रये
णाभेदाभेदतुल्यत्वेःलंकारानिर्नीताअभेदप्राधान्येत्वाहतद्रूपकमितिरूपयतेवर्तानयानीतिरूपकंविषयिणाचंद्रादिनारोप्यमाणरूपेणारोप
विषयस्यमुखादेरूपवतःकरणाद्यथामुखचंद्रइत्यादौसारोपगौणीलक्षणाविषयेत्रत्युपमेयशब्दोधर्मिवाचीहितीयेनोपमानशब्देनतथाभूते।
नानुपपद्यमानंसामानाधिकरण्यस्तस्यैवोपमानपदस्यस्वाभिधेयाविनाभूतगुणद्योतनांनियमयतियथानीलमुत्पलमित्यत्रयद्यपिनीलश
ब्दस्यगुणःप्रद्योतनिमित्तमुत्पलशब्दस्यतूत्पलजातिस्तथप्येकस्मिन्द्रव्येकिलैकार्थसमवायाद्वृत्तिरितिसामानाधिकरण्यमुपपद्यतेनतथामु
खचंद्रइतिरूपकेसामानाधिकरण्यमित्येकस्यगुणद्योतनापरिकल्प्यतेततश्चंद्रगुणसदृशामुखस्यगुणाइतिसिद्धंतथाहिचंद्रेणस्वगुणाल्लक्ष्य
तेतैर्मुखगुणास्तैरपिमुखंलक्षणायाश्चप्रयोजनंताद्रूप्यादिप्रतीतिस्ततश्चसामानाधिकरण्यमुपपद्यते।ःतएवाभेदप्राधाभेदप्रतीतिः साधर्म्यत्व
नुगतमेवयदाहुरूपमैवतिरोभूतभेदारूपकमिष्यतेतेनायुक्ततनदीपुण्येत्यादौनरूपकंकार्यकारणभावादित्यत्रनिमित्तांतरंनसाधर्म्यमित्या
हात्तिसाम्यादिति इहचशब्दस्यार्थस्यचयुगपद्व्यारोपःशब्दोपचारस्यार्थाविनाभूतत्वात्।अनपन्हुतभेदयोरितिउपमानोपमेययोरभेदप्राधा

न्यानवस्तुतस्तुभेदएव अपन्हुतभेदयोस्त्वतिशयोक्तिर्वक्ष्यते। आरोपविषयाज्ज्योत्स्नादयोःआरोप्यमाणाभस्मादयः।अविवक्षितमितितेनारोपि
तोआरोपितइतिचद्रष्टव्यं। चंद्रएवमुद्राकपालं।अत्रपादत्रयमिति।समस्तवस्तुविषयस्योदाहरणमित्यर्थः। चतुर्थपादेत्वारोपपूर्विकापन्हुतिश्चल
क्षणाव्यापन्हवद्योतकः।न्यस्तंचिह्नस्थगितहृदयंलक्ष्मसिद्धांजनंतदितितुचतुर्थपादेरूपकेणैवनिर्वाहः।रात्रिरेवकापालिकीतिरूपकमुपमान
प्राधान्यात्परात्तुरात्रिःकापालिकीवैतितदोपमितंव्याप्रादिभिरितिसमासेउपमेयप्राधान्येउपमैवेतिकिंरूपकमुपमावेतिसंदेहसंकरालंकारः
प्राप्नोतीत्याह अंतर्धानरसिकत्वमितित्रत्रहिरसिकत्वलक्षणोधर्मएवरूपकपरिग्रहेसाधकंप्रमाणंरूपकेहियोगिनीत्वंरात्रेरारोपितंनस्वचारो
पितस्ययोगिनीलक्षणस्यरसिकत्वंधर्मोसीवानुगुणःप्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात्श्रारोपितस्यचधर्मानुगुण्येरूपकमेवोपमायांतुरात्रेरारोपवि
षयायाःप्राधान्यंतस्याश्चावाचेतनत्वाद्रसिकत्वधर्मोननुगुणइतिनसंकरः ९१।।७ ६ यत्रचैकत्रविषयेआरोप्याःश्रौताःशब्दोपात्ताविषयांत
रेत्वार्थागम्यास्तदेकदेशविवर्तीत्याहश्रौताइतिश्रुतिर्निरंतरार्थनिष्ठोभिधाव्यापारः।यस्यरणांतःपुरेकरेकुर्वतोमंडलाग्रलतां।संगमेतादृशि
सूत्रं।नकेवलंयत्रतस्यैवरूपाणमपितुतदंगस्यापिश्रृंगमत्रोपकरणमात्रंनत्वारोपकमेवलक्ष्याव्याप्तिप्रसंगात्।सहांगेनावयवेनवर्त्ततेसावय

का॰शा॰टी॰वमित्यर्थः। एतच्चसमस्तवस्त्वेकदेशविवर्त्तिविषयनयाद्भिदमपिपूर्वोदाहरणयोर्दर्शितमित्याहउक्तंद्विभेदइतिनिरंगोल्लिखितसूत्रं। निरवयवमेकएवयत्रारोप्यविषयोऽवयवानरूपयित्वाऽवयविमात्रेणरूपणंक्रियतइत्यर्थः प्रेमवल्लिकेतिअत्रकेवलंरूपकंलक्षणंकेवलंरूपितेन पुनस्तदवयवाःपत्राद्ययइतिश्रुद्धृतं प्रेमवल्लिकेनिमयूरव्यंसकादित्वादेवशब्दलोपीसमासः। ननुव्याघ्रादिद्वारेणेवशब्दलोपीसमासोदृश्यते लुप्तोपमायांसोपिस्यादितिसंदेहसंकरःप्राप्नोतिसत्यंयत्रान्यतरपरिग्रहेसाधकप्रमाणाभावस्तद्वितरस्यवापरिहारेनस्याद्बाधकंप्रमाणंतत्रैवोभ यप्रसंगःसएवचसंदेहसंस्कारइहतुल्लतायाःसेचनमानुकूल्यादारोपितधर्मएवेतिरूपकपरिग्रहेसाधकमितिनसंकरः एवंबाधकेनापिप्रमाणे नसंदेहांशापवर्त्तनादपरांशप्रतिष्ठायांनिरवकाशतैवसंदेहस्ययथामधुकरभिणियद्वदनपद्मेसुरवइवसालल्लतावधूश्चुंबेत्रत्रसालल्लतावधूरिवमुरवइवमुष्येभंगेणचुंब्यतेसमेतिविवक्षयाभिवशब्दइत्येनवाक्यार्थासंगतिर्बाधकंप्रमाणंरुप्तोपमायाः तथाहिमुरवइवपुष्पइत्यत्रसदृशस्य पुष्पस्यप्रतिपत्तौमुखाधीयमानविशेषतापुष्पाश्रितारस्यत्तयोपारोहतिनेनमुरवसामर्थ्याक्षिप्तयाबाधकयापिभाव्यमितिसात्रलतापिधीयतेत स्माहुस्तैवधूरित्यांजसीरूपकेप्रतिपत्तिरुपमाप्रतिपत्तेस्त्वनांजसत्वंतथात्यत्रोपमेयेपुष्पविशेषेमुरवोपमितिसामर्थ्याक्षिप्तेचुंबनाधारत्वादेनसा

लल्लतायाउपयोगोस्तिवध्वाएवतत्रोपयोगित्वात्तेनवधूरत्रप्रधानंतदुपयोगिनीतुसालल्लता। सालल्लतैवधूरित्यनयारूपकच्छायायासंगतिरित्य लं। निरवयवस्यतुकेवलंमालारूपकांचेतिद्वौभेदौतत्रकेवलंशुद्धंदर्शितंमालाख्यितिसूत्रं। यत्रैकंधर्म्मंनेकसामान्यंउपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामा न्यैरितियन्मालोपमालक्षणंतदेवमालारूपकस्यापीत्याहमालोपमायामिवेति। सहांसिरहस्यानिपंचशिलीमुखःस्मरः। अत्राष्टौतरंगिण्यादयत्रप्रारो पिताःप्रियालक्षणश्चैकएवारोपविषयोमुरवादिभिरवयवैर्विनैवरंतरंगिण्यादिभीरूपितइतिनिरवयवत्वंमालासदृशत्वान्मालारूपकं ९२ न देवंचतुद्रारूपकमुक्तापरंपरितंश्लिष्टाश्लिष्टनिबंधनत्वेनद्विभेदंसत्प्रत्येकंमालाकेवलरूपत्वाच्चतुर्विधमेवाहनियतेतिनियतंनिश्चितंसरोवरा देरारोपणमुपायोयस्यसतथापरस्यहंसादेरारोपः। आदौमानसस्यमानसत्वमारोप्यतेततोहंसाद्यारोपइतिपरंपरितमुक्तार्थः भेजद्भाजीत्यश्लि ष्टइत्यर्थः। विहन्मानसेतिदक्षःप्रजापतिःविजयस्यप्राग्भावेपूर्वभावेभीमसेनःसत्भीमः वैरंचमितिग्राह्यंवर्षशतंयावत् अत्रमानसकमलसंको चदुर्गमार्गणसम्मित्सीकारसत्यप्रीतिविजयद्वाद्याःश्लिष्टास्तदारोपनिमित्तकश्चहंसादेरारोपइत्याहएवमारोपणेतिएवमारोपणंनिमित्तंयस्यारो पस्य। ननुमानशब्दपरिग्रहेणोपर्यायांतरेसतिनालंकारइतिशब्दालंकारत्वमपरस्मिंस्तुपरिवर्त्तिनेपिसतिनसहीयतइत्यर्थालंकारत्ना ततश्चहाद्यालं

कारः परंपरितरूपकंनत्वार्थालंकारइत्याशंक्याहयद्यपीति उक्तमितिशब्दश्लेषेपुनरुक्तवदाभासेच।वक्ष्यतइतिसंकरालंकारे।एकदेशोतिसंपरंपरितमेवोद्भटादिभिरेकदेशविवर्त्तीत्यक्ष्यते.आलानमितिन्यात्यापिकुंजराद्यारोपनिमित्तआलानादेरारोपः।मानसशब्दवदेकएवशब्दोत्रोभयार्थोनास्तीतिभेदभाक्ताश्रियस्तुवनितालंसोशादसुपात्तमपिरूप्यते।परंपरितमपिश्लिष्टेवावाचकेशुद्धंज्ञेयंतत्रश्लिष्टशब्देशुद्धंयथाअलौकिकेतिमहांश्चासोन्यालोकोज्ञानंच।वंशमुक्तेतिवंशोन्वयःसएवसद्वंशःशोभनोवेणुरितिश्लिष्टोवाचकः।अत्रहिवंशालक्षणःपरःपरस्यारोपणोपायः।अश्लिष्टेशब्देशुद्धंयथानिरचधीति।इहभवानीतिपूज्यः।कूर्ममूर्तिरितिपदेभवानेचविष्णुरित्यतिशयोक्तिः।चतुर्दशीतिलोकाएवचत्वारीतस्याःकंदःअत्रवर्द्धालक्षणःपरआरोपःपरस्यविष्णोःकंदत्वारोपणोपायःवाचकंभवनंश्लिष्टोक्तेतिश्लिष्टेशुद्धं।तथाश्लिष्टशब्देनाद्विविधमपिपरंपरितंमालयापिस्यान्नैवविद्वन्मानसेतिआलानमित्यादौचदर्शितमित्याह मालारूपकमपीति।नकेवलंशुद्धंअलौकिकेत्यकराहरणादयेदर्शितंयावन्मालारूपकमपि।एवंचत्रुट्यापरंपरितं। योयःपूर्वोर्थःससउत्तरेषामुपमेयमितिरूपकरसनायाप्रियथाकिसलयेतिकामोर्माभिःपदार्थैःकामिनांमनोजयतिवशीकरोतिकिसलयादिदर्शनाद्विमूर्च्छितमिवमनइत्तितेजयःअत्रयोयःपूर्वोर्थःकिसलयादिकःसस

उत्तरैःकारादिभीरूपितस्तथाहिकिसलयान्येवकराःकराएवकमलानितान्येवमुखानिमुखान्येवेंदवइतिसर्वेषांपरस्परंसंघटनाद्रसनारूपकं।येचान्येसहजाहार्योभयावयवादिरूपकभेदास्तेप्युक्तलक्षणेनसंगृहीताः।विकल्पानंत्याच्चदिङ्मात्रंदर्शितंयदुक्तंनपर्यंतोविकल्पानांरूपकोपमयोरतः।दिङ्मात्रंदर्शितंधीरैरयुक्तमनुमीयतां।वैधर्म्येणापीदंदृश्यतेयथासोजय्यांयुमरुरुलीसुचरितालेख्यशुभिर्तिर्गुणज्योत्स्नाश्चतुर्दशीसरलतायोगश्चपुच्छच्छदायैरेषापिदुराशायास्कलियुगेराजावलीसेवितानेषांश्वलिनिभक्तिमात्रफलभेसेवाकियत्कोद्दालं।तथारोप्यमाणस्यधर्मित्वात्आविष्टलिंगत्वेपिक्वचित्स्वतोसंभवत्संरव्यायोगस्यविषयसंरव्यत्वंप्रत्येकमारोपातथाक्वचिज्जडावल्कलावलंबिनःकपिलादाचान्नयइत्यादौनहिकपिलमुनेर्बुद्धुलं।आरोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वेपरिणामइतिलक्षणतः परिणामेहिप्रकृतात्मतयारोप्यमाणस्योपयोगइतिप्रकृतेमारोप्यमाणरूपत्वेनपरिणमति।रूपकेत्वारोप्यमाणस्यप्रकृतोपरंजकत्वमेवकेवलंनतुप्रकृतोपयोगःसचसामानाधिकरण्येयधिकरण्यप्रयोगद्विधाव्याख्ययोयथातीर्त्वाभूतेशमोक्षिस्नजममरधुनीमालनासोत्तनीयस्तस्मैसोमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरंगाविकायाव्यामग्राह्यस्तनीभिप्रावरयुवतीभिःकौतुकोद्रंचदरसंकच्छ्रादनीयमानस्त्रस्तिमथगिरिंचित्रकूटंप्रतस्थे।अत्रसोमित्रिमैत्रीप्रकृ

का०श०टी० तान्आरोप्यमाणसमानाधिकरणान्आतररूपत्वेनपरिणतान्आतरस्यमैत्रीरूपतयाप्रकृतेउपयोगात्।समासोक्तावप्यारोप्यमाणंप्रकृतोपयोगि
अतएवतत्रनद्यवहारसमारोपःकेवलंतत्रविषयस्यैवप्रयोगोविषयिणोगम्यमानत्वादिहतुद्वयोरप्यभिधानंतादात्म्यात्तुतयोःपरिणामत्वं।व्यधि
करणोयथाग्रथपश्चिमतामुपेयिवद्भिःसरसैवक्रपथाश्रितैर्वचोभिः क्षितिभर्तुरुपायनंचकारप्रथमंतत्परतस्करंगमाद्यैःराजसंघट्टनेउपायन
मुचितंतच्चाग्रवचोरूपमितिवचसाव्यधिकरणोपायनरूपत्वेनपरिणामः ९३ अथारोपप्रस्तावेऽप्यारोपविषयापन्हुतावपन्हुतिमाहप्रकृतमि
ति प्रकृतमुपमेयंनिषिध्यान्यत्प्रकृतवत्साध्यते उपमेयस्यापन्हुतत्वान्नस्फुटरूपेणोपमानोपमेयभावोस्तीतिनरूपकाद्भेदः अथाऽऽहुरित्यत्र
कलंकःप्रकृतःप्रकृतेनैवरजन्यारोपेणापन्हुतोद्वयोरपिवर्ण्यनीयत्वेनप्रस्तुतत्वात्।पारमार्थिकस्यासत्यकरणमपारमार्थिकस्यसात्मतयास्था
पनंस्थूलतयाबोद्धव्यंतात्पर्यंतुवाक्यस्यसादृश्येएव।प्रकृतस्यनिषेधेःअप्रकृतस्यसाध्यत्वेयथावनेतिमन्येच्छलशाद्भावसत्यत्वप्रतिपादकोक्त
चित्पुनरसत्यत्वंवस्त्वंतररूपतामभिधायिद्वाद्भनिबंधनंयथाऽमुष्मिन्निति एवमितिआरोपपूर्वकोपन्हवोःपन्हवपूर्वकोवाआरोपःप्रकृतावथा
विलसदमरनारीनेत्रनीलोत्पलाद्भषंडान्यधिवसतिसदायःसंयमाधःकृतानि।नतुस्खलितकलापेवर्त्ततेयोमयूरेवितरतुसकुमारोब्रह्मचर्याश्रियंवः।

Dr. BHAU DAJI

द्दंतेकेनेक्तमित्यादि।अत्रनेदंस्वर्णंबलयंकिंतुस्मरचक्रमितिप्रतीतिः।७।एकार्थेति।यथागोशब्दोवागाद्यनेकार्थप्रत्यायनेऽनेकार्थइतिविभाक
रोतीत्येकमेवद्यौगिकमर्थंप्रतिपादयन्विभाकरशब्दःसाधारणार्कभूपलक्षणार्थद्वयप्रतिपादकोनेकार्थः।उद्यादिशब्दाअपिएकार्थप्रतिपादका
एवसंतोनेकार्थास्तथात्वदयलक्षणएकएवार्थएकत्रोदूमोःन्यत्रसमृद्धिःदृशःकुकुभोःन्यत्रतस्थाःप्रजाःमालिन्यंकालिमाकलंकश्चनिद्रास्फुरि
तंचक्रियागमनाधिकाधर्मक्रियाश्चस्वैराःस्वेच्छाअनीतिकारिणश्चतजोज्योतिःप्रतापश्च।अभिधायाद्वयोरप्यर्थयोःप्राकर्णिकतया २
विवक्षितत्वादितिभावः। यत्रतुषेध्यमाणोपक्षेप्यर्थनिष्ठमुपेक्षेपपराभिधासंसूचकत्वंयथायोन्यायप्रवृत्तस्यतिर्यंचोपिसहायतां अपंथानंतु
गच्छंतंसोदरोपिविमुंचतीत्यादौतत्रनञ्क्षेपोर्थद्वयस्यप्रकृतत्वेनाभिधेयतयावक्तुमनिष्टत्वात्किंत्वर्थशक्तिमूलोवस्तुध्वनिरेवतथाहिप्रकृतेन्याय
वतःपुरस्तिर्यंचोपिसहायाःसूचनीयार्थविषयत्वेनतुरामस्कंधीवादिरत्नं ॥९४ अथश्लेषप्रस्तावेप्रस्तुतस्यवाच्यत्वेःप्रस्तुतस्यगम्यत्वे
समासोक्तिमाहपरोक्तिरिति।श्लिष्टैःश्लेषवद्भिःसमानैर्भेदकैरुपमेयविशेषणैःपरस्योपमानस्ययावदुक्तिःप्रतीयमानतासार्थद्वयस्योपमानोप
मेयलक्षणस्यकथनात्समासोक्तिः। विशेष्यस्यापितुश्लिष्टत्वेश्लेषएव।विशेषणसाम्याच्चप्रतीयमानमप्रस्तुतंप्रस्तुतविशेषकत्वेनप्रतीयतेविशेषक

स्याच्च व्यवहारसमारोपः रूपसमारोपेत्तुरूपकमेव। लहिऊणेतियस्याःसकोपत्वरूष्टउद्दासःसानवविरहेणहेतुनीमादुबलाभूयात्णंनन्वर्थे अत्र जयलक्ष्म्याउपमेयायाबाहुस्पर्शादिश्लिष्टविशेषणसाम्यादप्रकृतायाउपमानरूपायाःकांतायाःप्रतीतिरित्याहात्रजयलक्ष्मीनिविशेषणानितुकां तयासहसमानानि। यथाचाउपोदरागेणविस्रोलतारकंतथाग्रहीतंशशिनानिशामुखं। यथासमस्तंतिमिरांशुकंतयापुरोपिरोगादूलितंनलक्षितं। उपोढोधतोरागःसांध्योःरुणिमाप्रेमचयेन। निशामुखमित्यत्रसमासगतायाअपिनिशायास्तच्छब्देनपरामर्शोयुद्वाबध्यवसानात्अत्रनिशाशशिनोरुपमेयोरुपोढरागादिश्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्नायकायोरुपमानयोर्व्यवहारप्रतीतिः वामनोक्तात्रूपमेयस्यानुक्तौसमान वस्तुन्यासःसमासोक्तिरप्रस्तुतप्रशंसैव। निदर्शनेतिवाक्यार्थभेदाद्विधातत्रवाक्यार्थवृत्तिर्यथाकस्यैतिअत्मविषममत्यासूर्यवंशस्यव र्ण्यानमसंभवदितिदार्ष्टांतिकेवस्तुसंबंधस्यासंभवःदार्ष्टांतिकप्रतिबिंबरूपत्वाच्चदृष्टांतस्येतिदृष्टांतेप्यमेवन्यायः। पूर्वापरयोरर्थयोर्वा क्यसंबंधोनुपपन्नएवेत्यौपम्येपर्यवस्यति। केचित्तुदृष्टांतालंकारोयमित्यूचुस्तन्निरपेक्षयोर्हिवाक्यार्थयोर्बिबप्रतिबिंबभावेदृष्टांतोयत्रतु प्रकृतवाक्यार्थेतरमारोप्यतेतत्रसंबंधानुपपत्तिमूलानिदर्शनैवनदृष्टांतः।एवंचतत्पादनखरत्नानांमदलक्तकमार्जनं। दूरंश्रीखंडलेपेनपांडुरी

करणंविधोःअत्रनिदर्शनैव, पदार्थवृत्तिर्यथाउदयतीति। तत्सदृशीमितिगजलीलासदृशीं। गजसंबंधिन्यालीलायावस्त्रंतरभूतेनगिरिणाव हनमसंभवद्लीलासदृशींलीलामदगमयतीत्यन्वयविप्रकर्षादौपम्येपर्यवसानं। मालान्यायेनापीयंयथादोर्भ्यामितितरंगवतीभुजंगः॥९६। संभवद्वस्तुसंबंधांचनिदर्शनामुद्भटोक्तामाह। स्वस्वेति। स्वश्चपतनलक्षणायाः क्रियायाः स्वभावःस्वहेतुश्चपातक्रियायाएवकारणंउन्नतपदवा लक्षतयोरन्वयःकार्यकारणभावलक्षणःसंबंधस्तस्योक्तिः। उन्नतमिति। अत्रममेवोन्नतपदावाप्तिरन्यस्यापिस्रोघोःपातावसानेतिकारणकार्य योःसमन्वयेनोपमानोपमियभावस्याक्षेपात्संभवद्वस्तुसंबंधानिदर्शनाद्वितीयावाच्यंहिस्वसिद्ध्यर्थत्वेनोपमानोपमेयभावलक्षणमर्थांतरमा क्षिपति। पातक्रिययेतिपतनलक्षणयापतनस्येतिपतेर्द्वित्वेबहुस्त्रितस्यस्वरूपस्योन्नतपदप्राप्तिरूपकारणकार्यस्य।।५ सेवितेतिअप्रस्तु तस्यप्रशंसायाकविभिःक्रियतेसाप्रस्तुताश्रयासेवाप्रस्तुतप्रशंसेवोच्यते। अग्राकरणिकस्येतिवर्णनावसरादपेतत्वाद्प्रस्तुतस्य। नन्वप्रस्तुतव र्णनमेवायुक्तंकः स्वस्तुहिमवद्वर्णनेद्विधास्वरूपंवर्ण्यायेद्वित्याहप्रकरणिकस्याक्षेपइति। प्रस्तुतस्यकार्यकारणभावादौसंबंधेसतिस॥९७ ॥ हृदयावर्जकत्वमस्याइत्यर्थः। कार्येप्रस्तुतेतदन्यस्यकारणस्य१ कारणेप्रस्तुतेकार्यस्य२ सामान्येप्रस्तुतेतिशेषस्य३ विशेषेप्रस्तुतेसामान्यस्य

का०श०टी० ४तुल्यराजादौप्रस्तुतेतुल्यस्यपुरुषोत्तमादेर्यद्दूत्वंचोभिधानं ९परार्थस्वसमर्पणमितिलक्षणेनलक्षणेयं।यातादृतिस्वभावनएवकृशाचिं
तयातुसकृतरांभविष्यसीतिचिंतांमुंचेतिमथिवदतिसतितयाविलहसितंकृतंतेनचपदिमांमङ्कायास्यसितनोहंमरिष्यइतिकारणंसूचितं।
किमितीतिप्रस्थाननिवृत्तिलक्षणस्यकार्यस्यप्रश्नमात्रे।अत्रप्रस्थानबुद्धिर्मयात्यक्तेतिकार्यंप्रस्तुतेकारणस्योक्तिः।कुमारसचिवैःकुमा
रप्रधानैः राजशत्रुकःकश्चिदेवोत्कृष्टजातिश्चास्तीशत्रुकः।कार्यमितिदंडयात्रोद्यतंत्वांवृद्धाश्चदूरयःपरोक्ष्यगताद्दतिकारणरूपएवार्थःप्रस्तु
तोराजशत्रुकवृत्तांतस्यप्रस्तुतार्थस्यात्मानमर्पयनकार्यंकार्यरूपउक्तः।यथावाइंदुलिप्तइवांजनेनजडितादृष्टिर्मृगीणामिवप्रम्लानारुणिमेव
विद्रुमदलंश्यामेवहेमप्रभा।कार्कश्यंकरुयाचकोकिलवधूकंठेष्विवप्रस्फुरंतीसीतायाःपुरतश्चहंतशिरिवनांबर्हाःसगर्हाइत्यादौसंभाव्यमा
नैरिंदुदिगतैरंजनलिप्तत्वादिभिःकार्यरूपैरप्रस्तुतैर्लोकोत्तरोवदनादिगतःसौंदर्यविशेषःकारणरूपःप्रस्तुतःप्रतीयते।मुखादितिलोकसि
द्धात्रमुखमाकृतिःअपेक्षितक्रियंचेतदपादानंएतच्छत्रोरादल्पतरंजातमित्यर्थः।विशेषदृतिजलबिंदोर्मणित्वसंभावनमप्रस्तुतंविशेषरूपमुक्तं।
सहृदितिप्रतियातनंशोधनं।एतद्विष्णुनानरकासुरेहतेकोपितन्मंत्रीनरकासुरमित्रंप्रव्याह।श्लेषदृतिविशेष्यपदस्यापिश्लिष्टता।समासोक्तिरि

ति समानविशेषणत्वंसादृश्यमात्रमितिप्रतीयमानेनापिकेनचिद्धर्मेणानुगुण्यं।पुंस्त्वादितिपुंस्त्वंपुंसोभावस्तस्येवचारुकृत्यंचन्प्रधःपातालंनि
कृष्टागतिश्च।प्रणयनेयत्रानिमित्तंनमहानपिस्वल्पोपि।पुरुषोत्तमोविष्णुःसत्पुरुषश्च।एषनशब्दश्लेषोऽभिधायाएकत्रनियंत्रितत्वान्नापिवि
शेष्यपदस्यश्लिष्टत्वेपिशब्दशक्तिमूलोध्वनिर्भगवद्दृन्तांतस्यानवाच्यत्वात्तस्यचाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतार्थमुखेनयत्राप्रस्तुतोर्थोविशेष्यद्वारेणावगम्यते
सतस्यध्वनेर्विषयइतिसूक्तं।सत्पुरुषचरितमेवात्रवाच्यंप्रस्तुतंचतन्मुखेनचतरार्थप्रतिपत्तिस्ततःशब्दशक्त्युद्भवएवायमितिचेन्नतस्यवाच्यत्वासं
भवान्नसत्पुरुषस्यापिपुरुषस्यविष्णोरिवाविश्वोद्धरणशक्तिःसत्यतएवास्तिआक्षिप्यमाणस्यतुतस्यगुणत्वात्तद्गर्भमविरुद्धंगुणभूतत्वादित्य
प्रस्तुतप्रशंसैवेयं पुरुषोत्तमस्यविशेष्यस्यविशेषणानांचाश्लिष्टत्वात्श्लेषगर्भत्वं येनासीतिपादारब्धमयंश्वरेणाचजडधामताशीतलतेजस्त्वंमूर्खी
स्पर्शत्वंचअत्रविशेष्यपदंश्लेषेविशेषणानांचाश्लिष्टत्वात्समासोक्तिगर्भत्वं।क्षीणविभवःकश्चिदुपकारिणमप्युपजीवनार्थंमनुसरन्केन
चिद्धेतोरुपालभ्यते सादृश्यमात्रेयथान्यादायेतिअत्राधिगर्हणयान्यायोपार्जितधनःप्रतीयमानसादृश्यःकोपिपुमानाक्षिप्यते दूयंचेतिसुस्थत्वनि
बंधनाःप्रस्तुतप्रशंसायाच्येर्थेविवक्षितेप्रतीयमानस्यानध्यारोपेणस्यात् अथेरिति।अहोइतियद्यर्थेकस्मःप्रोटः अत्रयद्यपिसारूप्यवशेनशूरःकोपिपुमा

नाक्षिप्यतेतथाप्यतेनाप्यप्रस्तुतस्यादिद्योतस्यैवचमत्कारकारित्वंनत्वचेतनोपालंभवदसंभाव्योयमर्थइत्यपन्नाधर्माःसमुद्देसंभवंतीनैकांतेनप्रतीयमानमर्थमाक्षिपंतीतिनप्रतीयमानार्थाध्यारोपः एवंचपुंस्त्वादिस्त्यत्रआदायेत्यत्रचप्रतीयमानस्यार्थस्यानध्यारोपः येनासीत्यत्रचचंद्रेसंबोधनोपालंभादेरसंभावाद्ध्यारोपोऽवसेयः। कथयामीत्यादिप्रत्यक्तिः अनेनपदेनेतदाहअकथनीयमेतन्मूढयमाणंहिनिर्वेदायस्यात्तथापितुयद्यनुबंधस्तत्कथयामिवैराग्यादितिकाकादेवहतकमित्यादिनाचवैराग्यसूचा।साधुविदितमित्यत्तरंकस्मादितिवैराग्येहेतुप्रश्नः इदंकथतइत्यादिसनिर्वेदस्मरणोपक्रमकथंकथमपिनिरूप्यतयोत्तरं।वामेनेत्यनुचितेनकुलादिनोपलक्षितइत्यर्थः अचाचेतनेनवस्तुविशेषेणसहोक्तिप्रत्यक्षीनसंभवतइतिअसंभवतिवाच्येसमुद्वासत्सुरूपसहधर्मिनोनिधर्मस्यकस्यचिन्मनस्विनेःपरिदेवितंप्रतीयमानमध्यारोपेणस्थितंचेतनवत्तांतमारोप्येथंकविनावर्ण्यितत्वात् रसनाविपर्ययोगजानांज्ञापहेतुकोऽसत्यभाषित्वमपि।चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि।मदोगर्वोपि।शून्यकरत्वमदातृत्वमपि।अत्रवाच्येथेरसनाविपर्ययस्तन्यकरत्वयोरसेवनेहेतुत्वंनसंभवतीत्यध्यारोपोवसेयः।कर्णचापलंत्वसेवनेहेतुः मदश्चसेचनेप्रतीयमानश्वशुरस्वामिसेवकः

एवंवाप्रस्तुतस्यवाच्यत्वेप्रस्तुतस्यगम्यत्वेऽअप्रस्तुतप्रशंसाश्लिष्टविशेषणैःप्रस्तुतस्यवाच्यत्वेऽप्रस्तुतस्यगम्यत्वेतुसमासोक्तिः। प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्

पिवाच्यत्वेविशेष्यस्यापिश्लिष्टत्वेर्थश्लेषः। एषान्योक्तिरित्यन्ये।।९६।९७।९८।। सेतिश्लोकातिक्रांतिगोचरा। अध्यवसानमितिविषयिणोपमानेनांतःकृतस्योपमेयस्य भेदप्यभेदइत्यर्थः। तदेवेतिप्रस्तुतमभिन्नमेवान्यत्वेनभेदेनाध्यवसीयते। इयमासासामान्यप्रजापतेरेवंभवतिरेवामर्यादाअन्यरूढभावमित्यभेदेप्यन्यत्वेनभेदोपनिबंधः। असंभविनोर्थस्येतिबहिर्विद्यमानस्यार्थस्यसंभवनमात्रेणोपनिबंधेसंबंधेप्यसंबंधोऽसंबंधेपिसंबंधइत्यर्थः। संबंधेप्यसंबंधोयथाकाकोरोयामितिअत्रपार्वणशशांकस्यनिष्कलंकत्वंहिसंभवद्पिकविदर्पप्रजापतिनास्वप्रतिभानासंभवद्भूपनयोक्तंदृथंचप्रस्तुतस्यमुखस्योपमानाभावोनास्त्यन्यत्किंचिदस्योपमानमितिअतएवसंभाव्यमानार्थनिराचिकीर्षयाशंकाद्योतकश्चेच्छब्दःआशंकात्मिश्चितस्वभावेवस्तुनिस्यात्।इयमुत्प्रेक्षोपमेतिरुद्रटःअद्भुतोपमेतिदंडिप्रभृतयःअसंबंधेपिसंबंधोयथापुष्पंप्रवालोपहितंयदिस्यान्मुक्ताफलंवास्फुटविद्रुमस्थं ततोनुकुर्याद्विशदस्यतस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचःस्मितस्य।अत्रासंबंधेसंभावनयासंबंधः।यद्यर्थेविनापीयंदृश्यतेयथादाडिमः प्रस्फुटितंचःप्रचयवानूष्माष्पप्राणालोचितःश्वासाःप्रेंखितदीप्रदीपलतिकाःपोडिम्निमग्नंवपुःकिंचान्यत्कथयामिरात्रिमखिलांत्वद्दूर्मचातायनेहस्तच्छत्रनिरुद्धचंद्रमहसस्तस्याःस्थितिर्वर्ण्यते।अत्रदाहादीनामंगःप्रसत्त्याद्येरसंबंधेपिसंबंधउक्तः हृदयमिति।अत्रस्मराधिष्ठानंकार्यपूर्वमेवजातंनायका

का०२०दी०धिष्ठानंतुस्मराधिष्ठानकारणंपश्चादितिकार्यकारणयोःपौर्वापर्यविपर्ययः ५ प्रतिवस्तूपमाख्यितिकथितपदंपुनरुक्तदोषइतिपर्यायांतरेणसाधा
रणोधर्मोयदुपमयोपमानवाक्यद्वयेप्रथग्निर्दिश्यतेसाप्रतिवस्तूपमालंकारः वस्तुप्रतिवस्तुभावेनतुसामान्यधर्मस्यसकृद्भेदेदीपकतुल्ययोगि
तेवस्तुशब्दस्यवाक्यार्थत्वाच्चित्वेप्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थमुपमासाम्यंयस्यात्यन्वर्थइत्याहवस्तुनइति देवीतिप्रकृतपरिचारपदत्वंसाधारणोधर्मउपमेयवाक्ये
उपमानवाक्येपरिभोगयोग्यपदेनपृथग्निर्दिष्टः परिचारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वंयोरेकार्थत्वात्नकेवलमियंसाधर्म्येणयावद्धैधर्म्येणापियथा
चकारएवचतुराश्चंद्रिकाचामकर्मणिविनावंतीननिपुणाःस्कंदशोरतनर्मणि इत्याद्यनुपादानेपिचप्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोच
नयात्रोपमानोपमेयतावगतिः यद्दहतीतिअनप्रकृतिरेवसतामितिप्राकरणिकद्वयंतुत्रयमप्राकरणिकं एवमितियथाव्यतिरेकेतत्रैक
स्यबहुभोव्यतिरेकेमालाव्यतिरेकतायथाहरत्नविषमदृष्टिरिति ५ तदेवमोपम्याश्रयेणशब्दसामान्यस्यनिर्देशेप्रतिवस्तूपमामुक्त्वाबिंबप्रतिबिं
बभावेदृष्टांतमाह दृष्टांतइति।यादृशएवार्थविशेषउपमेयवाक्येतादृशएवोपमानवाक्येपिप्रतिबिंबभावेनयत्रस्यात् पुनःशब्दःपूर्वस्माद्व्यतिरेके
व्यतिरेकश्चबिंबप्रतिबिंबभावएव साधारणधर्मादीनामित्यादिशब्दादुपमेयानांच नत्वर्थांतरन्यासएवायमित्याशंक्याहदृष्टोसौनिश्चयोयत्रे

तिनिश्चयश्चविशेषादेवसंरुध्यतीतिविशेषरूपएवासौतेनयत्रविशेषस्यविशेषेणसमर्थनंबिंबप्रतिबिंबभावेसतिसदृष्टांतः दृष्टांतस्यहिविशेषरूपत्वेन
प्रतिबिंबत्वेनोपात्तः यथाचंद्रालोकेभावःसंगच्छतेयत्रतुविशेषस्यसामान्येनसमर्थ्यसमर्थकस्यभावः सोर्थांतरन्यासइतिविवेकः।ननुयमीतिअत्रनिर्वाणस्या
पिसाधारणधर्मस्यविकासःप्रतिबिंबत्वेनोपात्तः यथाचंद्रालोकेकुमुदिन्याश्चंद्रगुणपक्षपातित्वेनकुमुदं।कविकसतितथात्वद्दृशौत्वद्गुणपक्षपातित्वेनत
नस्यामनः।कामाग्निज्वलितमुपशाम्यति।यथावाग्निविलंघितरत्नवानरभटैःकिंत्वस्यगंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानातिमंथाचलःदेवीवाचमु
पासतेहिबहवःसारंतुसारस्वतं।जानीतेनितरामसौयुरुकुलकृष्णोमुरारिःकविः। अत्रयद्यपिज्ञानारत्यएकोधर्मोनिर्दिष्टस्तथापिनेतन्निबंधनमोप
म्यंविवक्षितंयन्निबंधनंचविवक्षितंतत्राध्यलंघनादाचस्येवदिव्यवागुपासनादिनाप्रतिबिंबनं।एषोपिसाधर्म्येण त्वाहवइतिअनशरारुतागम
नादेस्थिरताधानादिनावैधर्म्येणप्रतिबिंबनं।ननुसाधारणधर्माणांप्रतिबिंबगतत्वेननियतनिष्ठतयाकथंसाधारणधर्मतेतिचेन्नवस्तुतोहितेषांधर्माणा
मभेदइतिसाधारणतांशब्दांतरेणप्रतिपादितत्वात्नुप्रतिबिंबनमितिनकश्चिद्विरोधः ९९ ९९ ९९ ५।।साधारणधर्मस्यासकृद्दृष्टांतमुक्त्वासकृद्धर्मस्य
निर्देशेदीपकमाह सकृदिति।एकस्थस्येवेतिप्राकरणिकाप्राकरणिकवर्गमध्यादेकत्रस्थितःसमानोधर्मःक्रियादिःप्रसंगेनान्यत्रोपकारादीपनाद्यादी

पसादृश्येनदीपकालंकारः। प्राकरणिकाप्राकर्णिकत्वाभ्यांचतेषामर्थानामुपमानोपमेयभावोगम्यमानोनश्रौतइत्यपमालोस्यभेदः क्रियेणानेतिअत्रकु
लचालिकाप्रकृताश्लोषाण्यप्रकृतानिस्पृश्यंतइत्येकाक्रियासमानोधर्मः अनेककक्रियागतेत्वेनैकंकारकंकारकदीपकंयथाक्विद्यतीतिन्नवधूरुक्षणस्यकर्तृका
रकस्यवद्दिधुक्रियासरूपनिः आदिमध्यांतवाक्यगतत्वेनधर्मस्यत्रयोआदिमध्यांतदीपकारव्यास्यमेस्यभेदाः यद्वामहः आदिमध्यांतविषयंत्रेधादीपकमित्थ
ते। यथामद्योजनयतिप्रीतिंसानंगंमानक्षयंगुरं। सप्रियासंगमोत्कंठांसासह्यांमनसःशुचं मद्यःसुरादिपानविकारविशेषः। मानभंगुरंमानभेजनशीलंयद्वा
मानोभंगुरोयत्रेतिसमासः। अत्रमद्यादीमत्पाकरणिकतयाविवक्ष्यतेनदुपमयंश्लोषाण्यपमानानिम्यादिवाक्यस्थाक्षजननक्रियाएको धर्मोऽपरेष्वपिवा
क्येषुवर्त्तनइतित्यादिक्रियादीपकं। संचारपूतानिदिगंतराणिकृत्वादिनांतेनिलयामगांतु प्रचक्रमेपद्मवनरागताम्राप्रभापतंगस्यमुनेश्चधेनुः अत्रप्रचक्रम
इतिमध्यस्थाक्रिया अंतक्रियादीपकंतुकिंचाणाणेतिदर्शितं। एवंकारकदीपकेप्यादिमध्यांतगतत्वंहेयं क्रियादेर्धर्मस्यैववाक्यार्थेघनेकेषपिसाधारणत
योपदीयमानत्वात्त्रोपम्यंयत्रादापातत्तिनत्राविवक्षितंतदुपमेयमितिरत्नूपमानमित्यतएवरुद्रटोक्तऔपम्यसमुच्चयोदीपकमेवतुल्यस्वभावात्। यथा
जलेनसरसिमीनाहिंसैरेणावनेचवागुरया। संसारेभूतभूतरजास्नेहेननराश्चबध्यंतेअत्रोपमानोपमेयस्वेबध्यतइत्येकः साधारणोधर्मः। ननुयदिक्रि

यापादोपनिबंधोदीपकंतर्हिननदृलंकारः क्रियापदेहिसत्तिवाक्यसमाप्तिःप्रतीयतेनपुनरर्थांतरंश्रयः क्रियांविनावाक्यमेवनस्यात् यदुक्तंसाहित्यं
तत्रयोवाक्यमितितेनेनात्रकृतः कस्यतिश्रयः। शास्त्रारंभवेयर्थात्क्रियापदस्यहिदीपकत्वेसर्वंकाव्यंसालंकारमितिनार्थेनेनग्रंथेनसत्तंनक्रियापद्मा
त्रंदीपकंकिंनुबहुभिःसमानजातीयैः कारकविशेषैरनसंबध्यमानंतस्यचानेकेष्वर्थेष्वभिसंबध्यमानस्यार्थवदन्वयिरूपंयतत्साम्यमुच्यते॥१०१॥५
मालादीपकमितिमालत्वेनचारुत्वविशेषणमाश्रित्यदीपकप्रस्तावेलक्षितंगुणावहमिति। पूर्वस्यपूर्वस्योत्तरंप्रत्युत्कर्षनिबंधनं संग्रामेतिः त्रको
दंडादिभिः क्रमेणशरादीनामुत्कर्षोविहितः समासादनक्रियानिबंधनंचदीपनंदीपनविषयाणामुत्तरोत्तरोभितत्वेनोक्तं। चापशब्दाद्यस्यचभावेन
भावलक्षणमितिसप्तमीभावः क्रियानंतरंलक्ष्यतेतस्माद्भावतः सप्तमीस्यात्प्रसिद्धाचक्रियाप्रयुज्यमानगम्यावाक्रियांतरंलक्षय
तियथादुग्धास्कगतः अत्रप्रयुज्यमानदोहनक्रिययागमनंलक्ष्यतेकस्यायमात्रेत्यामेषुगतः अत्रसत्तिगम्यमानक्रिययागमनलक्ष्यतेएवंचापसंबं
धिनीयासमारोपक्रियाप्रयुक्तयासमासादनलक्षणः क्रियाविशेषोलक्ष्यते एकावलीतुपूर्वस्यपूर्वस्योत्तरोत्तरेणोत्कर्षहेतुत्वेस्यादितिभेदः ७
प्रस्तुताप्रस्तुतयोःसमस्तत्वेदीपकमुक्त्वाव्यस्तत्वेतुल्ययोगितामाह नियतानामितिपुनःशब्दःपूर्वस्मादिशेषविशेषव्यवस्तत्वमेव। पांडुरंमभिति

का०श०टी० अत्रचद्नादीनिसर्वाण्यपिप्राकरणिकानिन्प्रावेदयतीतिधर्मःसकृदेकवारंनिबद्धः एवंगुणोपियथायागपद्दोजटाजालंतारचीत्वग्मृगाजिनं उचि
तानितयोगस्ययद्यमूनितदुच्यतो अत्रयोगपदादीनिप्रकृतानि।उचितत्वंगुणोधर्मःसकृन्निबद्धः[illegible]तानामेवयथाकुमुदादीनिचाप्रकृता
निदृशोराननस्यचप्रकृतस्यवर्ण्यमानत्वात्।केतिनिंदालक्षणश्चसकृद्धर्मोनिबद्धः।अत्रापिप्रकृतेष्वेवाप्रकृतेष्वेवयदार्थेधेकधर्मानुगतेषुवर्ण्य
मानेषुकिंचित्साम्यंज्ञेयं १७२ उपमेयस्येतिप्राकर्णिकस्ययदाधिक्यमर्थादुपमानात्सव्यतिरेकः। क्षीणइतिकयाचिद्यवत्याद्राद्धिनिश्चयचूर्णदृ
ष्ट्वासागरसन्निधेमानोगृहीतोयथा।शशीक्षीणोपिवर्द्धतेतथायौवनंक्षीणमपिवर्द्धिष्यतीतितदेवमानत्यागाश्रीर्द्धिष्यामिसंप्रतितुरुष्यामीतिचित्ते
कृत्वास्थितासनुनायकोविदिताभिप्रायस्तामाह।अत्रोपमेयेयौवनेउत्कर्षकारणस्यास्थेर्याधिक्यलक्षणस्यउपमानेतुचंद्रनिकर्षकारणस्यास्थै
र्यबर्हानिलक्षणस्योपादानादिह्यनुपादानेत्राक्षिप्तोपम्येसतिवक्ष्यमाणान्तीयचतुष्केप्रथमोभेदः।रूढटस्तूपमानादुपमेयस्यन्यूनगुणत्वेव्यति
रेकमाहेत्याशंक्याहेत्यादाविति।उपमानस्येतिचंद्रस्य।उपमेयादितियौवनात्।विवक्षितमितितेनोपमानादुपमेयस्ययदाधिक्यंतदेवव्यतिरे
कइत्यर्थः।व्यतिरेकश्चोत्कर्षापकर्षहेत्वोरुपादानेउक्तोएकविधोयमनुक्तोचतयोःक्रमेणयुगपदनुपादानेत्रिविधोयंचतुर्विधःपुनःश्चोपम्येशब्देना

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE BHANDARKAR

र्थेनवानिवेदितेप्रतीमानेवाहादशभेदइत्याह।हेत्वोरिति।तदुदितितथाश्लेषेपिहादशभेदास्तत्रस्मान्नीन्वारानष्टभेदाश्चतुर्विंशतिरित्यर्थः शङ्के
नेतिइवयायथेतिरूपेणइवार्थेवाहितवतिरूपेणच अर्थेनेतितुल्यादिनाशङ्कनतुल्यार्थेवाहितवतिनाचत्राक्षिप्तेइतिइवादितुल्यार्थेवाचिपदविरहेइत्यर्थः असि
मात्रसहायस्येतिअत्रतुच्छत्वंनिकर्षकारणंमहार्थतित्वंतत्कर्षस्यस्मयाभावस्यकारणमित्यपमेयोपमानगतौयुगपदुत्कर्षापकर्षहेतूउक्तौ।अन्येव
इतरस्यजनस्येवनस्मयोस्यमहार्थतेरितिपाठेमहार्थत्वमुपमेयोत्कर्षहेतुः तुच्छस्यान्यजनस्येवनस्मयोर्यतलक्षतइतितुपाठेतुच्छत्वमुपमानापक
र्षहेतुःस्यात्।तथात्रैवद्वयोर्युगपदनुपादानेपिज्ञेयमित्याहरतिरुदत्रेवतुच्छेति।यथावाशीर्णपर्णांबुवाताशाकाष्ठपितपसिस्थितासमुद्दहंतीनापूर्व
गर्वमन्यतपस्विवत् आकाशोभ्रक्षणंगर्वानुद्वहनेनोपमानादुपमेयस्याधिक्यंगर्वोपक्रमावस्थापेक्षंचोपमानोपमेययोःसादृश्यं।वतिश्चशब्दोमुपमा
नोपमेयतांद्योतयति।अत्रोपमेयेपमानगतयोरुत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्यनुक्तिरितिचत्वारोभेदाः एवमन्येपितिम्रार्थादौचतुष्कपंचकेपिदर्शितेद
र्शितोदाहरणेरन्यद्वदत्रयंद्रष्टव्यमित्यर्थः अर्थेनासाम्येयथाअसिमात्रेति अत्राप्युत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरुक्तिः।अत्रतत्रतस्येवेत्यनेनेवार्थेवृत्तिस्तत्र
श्रौतमौपम्यंयत्रतुनेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्यनेनवतिसूत्रार्थमौपम्यमित्याहतुल्यार्थैरिति एवमन्यद्वेदत्रयंज्ञेयं आक्षिप्तोपम्येयथाद्यंस्तुनयने

तिन्नत्राकलंककलंकितत्वेउपमेयोपमानगतेयुगपदुत्कर्षापकर्षहेतूउक्तौ।अनुक्तौभेदत्रयंयथा।नवीनबिभ्रमोद्भेदतरंगितगतिःसदा।मुखेस्मितमुग्धेनजयत्येषारदनेननरोरुहं।अत्रस्मितमुग्धत्वमुपमेयोत्कर्षहेतुः अत्रैवविडंबयतिबक्त्रेणनिन्द्यवस्मितंबुजंइतिपाठेउपमानापकर्षः।अहोविडंबयत्येषावदनेनसरोरुहं।अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्युक्तिरितिचत्वारोभेदाःसाम्यंत्वाक्षेपात्सर्वत्रप्रतीयते। श्लेषशब्दोपमेयंयथाजितेंद्रियेतिन्नत्रोपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षहेत्वोरुक्तिः अखंडेतिन्नत्रोपमेयगतोत्कर्षोपमानगतनिकर्षकारणोपादेनेन्नर्थोपम्येश्लेषव्यतिरेकस्यप्रथमोभेदः।हरबन्नविषमदृष्टिर्हरिवन्नविनोविधूतविततयृषः।रविवन्नचापिदुःसहकरतापितभूःकदाचिदसि रक्षोधर्मादानवविशेषश्चन्नत्रतुल्यार्थेधतिर्विषमादयश्चशब्दाःश्लिष्टाः अयमुत्कर्षापकर्षहेत्वोरनुक्तौचतुर्थोभेदन्नर्थोपम्येसति शेषंहयंशेयं।अशिश्लेषोपम्येश्लेषव्यतिरेकोयथानिस्वोदितेतिभास्वतेत्यस्यश्लिष्टत्वंभास्वतेवभास्वतेतिभास्करत्वस्यारोपगत्यारवित्वस्यचप्रतिपादनात् अत्रोदितप्रतापत्वंमीलितप्रभुत्वंचोपमेयोपमानगतेउत्कर्षापकर्षहेतूउक्तावितिश्लेषव्यतिरेकांत्यचतुष्कस्यप्रथमोभेदः स्वस्थामनेतिमधुकर्तृतृष्णांजहारनमुरवैरिन्नत्रतृष्णयाहरणेःहरणेचनोपत्तोहेतुरित्कभयानुपादानाच्चतुर्थायंभेदःश्लेषव्यतिरेकांत्यचतुष्कस्य। द्वौहंदयमूह्यं।एवमन्येष्वपिद्रष्टव्यमितिवचनात्प्रति

चतुष्कमेकःकश्चिद्भेदोवक्तुंसंमतइतिहरचादितिस्वच्छात्मतेतिचउदाहरणंहयंग्रंथकाराभिप्रायेणनभवति। पृथगुपादानइतियथायाज्ञेशिरीश्रीस्तपसामारसेनेकनविग्रही।तपसातोसदीर्घेणदूरादिंदधतीमघं।तपोमाघमासोन्यत्रत्वभ्रदयाहेतुःकृच्छ्राचरणंइवादत्त्वानुपात्तोऽपिसामर्थ्यगम्याः।अत्रतपसेतिश्लिष्टोक्तियोग्यंपदंपृथगुपात्तंभ्रतोयमपिश्लेषव्यतिरेकत्रोःसिद्धेऔपम्येउक्तयोरुपादानेसति।यथाचायद्यप्यनुपचरितस्तथापितवनाद्भूतस्तुलीनवेत्।सहरिर्नाम्नादेवःसहरिर्वरेतुरगनिवहेन देवशब्दःप्रकरणाद्भ्रमरार्थे।हेत्वोरुक्ताबार्थसौपम्यंन्नत्रोपिश्लिष्टोक्तियोग्यस्यपदस्यपृथगुपादानं।एवमन्येप्येकादशभेदाः ननुश्लेषव्यतिरेकयोरन्यत्रलब्धसत्ताकत्वात्श्लेषोपरूपत्वेव्यतिरेकस्यांगांगिभावेसंकरत्वंस्यात्सत्यंश्लेषगर्भीकारेणव्यतिरेकलक्षणमंशमाश्रित्यएवंविधेश्लेषव्यतिरेकापरनामत्वान्नसंकरः।ततस्तदनुचरणार्थमेवैषप्रकारोव्यतिरेकप्रकारतयाव्यवस्थाप्यते ५

अशक्यवक्तव्यत्वमितिवक्ष्यमाणविषयस्यलक्षणं अतिप्रसिद्धत्वमित्युक्तविषयं।निषेधइवेतिननुनिषेधएवकिंनुप्राकारणिकस्यार्थस्यप्रस्तुत्वादेवप्रधानस्यवक्तुमिष्टस्यविशेषप्रतिपत्तयेनिषेधाभासः विधानार्हस्यनिषेधःकर्तुंनयुज्यतइतिनिषेधमुखेनविशेषएवतात्पर्यमित्यर्थः सचनिषेधोवक्ष्यमाणस्यस्यादितिहयीगतिः ननूक्तविषयलेषथंवक्तुमिष्टत्वंस्यात्सत्यंउक्तमप्यादोवक्तुमिष्टमेवविशेषस्यचशब्दानुपात्तत्वादादिमत्वं।तत्रवक्ष्यमाणवि

षयेकथनमेवनिषिध्यतेउक्तविषयेचवस्तुनिषिध्यते। एवंहीति। अन्योऽहंकिमपिकस्याश्चिवकृतेननिष्कृपभणाम्यलमथवा। अविचारिणीति। कार्यंत्वदनुरागलक्षणंयाऽन्यासक्तमपिवामभिलषतीत्यर्थः अत्रनभणिस्समितिभणितिनिषेधेत्वदर्शनात्तास्ताव्यवस्थाःसमुन्मिषतियाकक्षुमपिनशक्यतेद्रष्टुंविशेषः प्रतीयतेनिषेधश्चनिषेधद्वयनतुनिषेधएवतेनेष्टमर्थंप्रतिषेधव्याजेनोत्कर्षयतिमन्मथमहात्म्यावस्थाविशेषाणांचवक्ष्यमाणतयासूचनमितिवक्ष्यमाणविषयव्याक्षेपः। ज्योत्स्नेतिअत्रकिमनेनोक्तेनेतिकेमर्थक्यपरमालोचनंनबूमइतिनिषेधमुखेनत्वदधासोज्योत्स्नाद्यः स्फुलिंगव्यापारहेतवस्तस्याभवंतीत्यतिप्रसिद्ध्योपमर्थोऽन्यत्रापिपरिदृष्टत्वात्। स्फुलिंगव्यापाराणांचानंत्यात्कोविशेषोऽभिधित्सितस्तस्यचकिमनेनोक्तेनेतिसामान्येनोपक्रांततस्याधुनानिषेधवसेनासंविज्ञानपदनिबंधनत्वमित्यक्तविषयतातस्माद्दिष्टनिष्ठस्यनिषेधाभासस्यविध्यन्मुखस्याक्षेपत्वमितिस्थितं यदाह तिलकः नद्दिष्टस्यनिषेधत्वंव्याक्षेपोक्तेर्निबंधनं। सौकर्येणान्यकृतयेननिषेधक्यतापुनः अन्यकृतयेविशेषविध्यर्थं ५२ हेतुरूपेणक्रियाहि कार्येनिष्पादमतीतिसेवहेतुः। सर्वेषांफलभूतानांक्रियेवाव्यवहितंकारणंक्रियामुखेनकारणेभ्यः कार्योत्पत्तेः अन्येश्वक्रियाफलमेवकार्यमभिधेया करणेरेवाक्यपगम्यतेनसरवैरितिक्रियापदस्थानेकारणग्रहणंकृतंसामान्येनविशेषमनपेक्ष्यफलप्रकाशनमितिकार्यस्याकविनाप्रतिपादनंननु

भवनकारणकार्योत्पत्तेरसंभवात् इहकारणान्वयव्यतिरेकानुविधानात्कार्यस्यकारणमंतरेणासंभवः यदितुकयाचिद्भंग्यानथाभावोपनिबंधस्तद्भाविभावनासाचभंगिः प्रसिद्धंतरकारणानुपलब्धिः अप्रसिद्धंतुकारणंवस्तुतोत्येव अस्याश्चनविरोधरूपत्वंविरोधेद्वयोरपिसमानबलयोःपरस्परबाधात् अनतुकार्योत्पत्तिरेवकारणप्रतिषेधेनबाध्यमानाप्रतिभातिननुकारणप्रतिषेधस्यकार्योत्पत्त्यापिबाधः कारणप्रतिषेधस्यहिबाधः प्रतिभासमानोपिइत्थंपेक्षोद्भासिश्चोत्पत्त्यापक्षयादधीयसीनविभावनांप्रयोजयति। इत्थंपेक्षइति यथाहिकार्यमुत्पद्यमानमेवकारणप्रतिषेधेनबाध्यतइतिभवत्कल्पत्वंपेक्षस्तथाबाधस्तथानोत्पद्यमानएवकारणप्रतिषेधःकार्योत्पत्त्यापिबाध्यतेऽप्रापितत्वन्नस्यतस्यावोधस्तयाज्ञाप्यतइतिकारणप्रतिषेधबाधोद्भाव्यपेक्षएव। द्भासिश्चेतिकारणप्रतिषेधभेदबाधद्भानंचदधीयसीतिपश्चाद्भावित्वेन भवतुचात्रापिसामान्येनपरस्परंबधस्तथापिनविरोधरूपत्वंहेतुफलभावंविशेषमाश्रित्यप्रवर्त्तनाद्स्यास्तदपवादत्वात्। एवंविशेषोक्तौकार्यभावेनकारणसत्तायाएवबाध्यमानत्वमुन्नेयं। येनसाध्यसाधनयोन्यबाधत्वानुप्राणितादिरोधाद्विद्येत। द्वयंचविशेषोक्तिर्यदनुक्तोक्तनिमित्तभेदाद्विधायथा। कुसुमितेतिअत्रकुसुमितलताहननादीनांकारणानामभावेपिरुगधारणादीनिकार्याणिप्रकाशितानितत्रविरहिलक्षणंनिमित्तंगम्यमानंउक्तमिनिमित्तायथाभ्रसंभृतंमंडनमेगमष्टेरना

सवाक्यंकरणंमदस्य।कामस्यपुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रंबाल्यात्परंसावयःप्रपेदे अत्रद्वितीयपादेमदस्यमदासवाक्यंकरणंप्रसिद्धंतदभावेपियौवनहेतुकत्वेनोपनिबंधउक्तः मदोमत्तताहर्षश्चेतिमदस्यैवैविध्येन्यभेदाध्यवसायादेकत्वमित्यतिशयोक्त्यनुप्राणिताविभावना अस्यारतंमंडनमितिकामस्यपुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमित्यत्रचसंभरण्यस्यपुष्पाणांचमंडनमस्त्रंचप्रतिकारणत्वात्तत्तदभावेविभावना एकगुणहानेर्विशेषोक्तिरियमितिवामनीयाः।रूपकमेवाधिरोपितवैशिष्ट्यमित्यन्येन्यारोप्यमाणस्यमंडनादेःप्रकृतेवयसिसंभवान्।मरिणामइतित्वद्यतनाः १०३ १०४ १०५ ७ एतद्विपर्ययरूपाविशेषोक्तिरिति।फलस्यकार्यस्याजननं।इहमिलितानिकारणानिनियमेनकार्यमुत्पादयंतियत्तुसत्यपिसामग्र्येकार्यंनजनयतिसाकंचिद्विशेषमभिव्यंक्तुंप्रयुज्यमानाविशेषोक्तिरनुक्तोक्ताचेत्यनिमित्तत्वेनत्रिधा निर्देशेत्यत्रनिर्दानित्यत्वाद्यआलिंगनचलनहेतवस्तेषुसत्स्वप्यालिंगनचलनलक्षणंकार्यमोक्तंमन्मथोन्माथवद्भस्यन्नसमागमादिचनिमित्तंनोक्तं कपूरइतित्वत्रसत्यपिदाहलक्षणेविकलेकारणेशक्तत्वाख्यस्यकायस्यमोक्तिः।अवार्यवीर्यत्वंचनिमित्तत्वेनोक्तं। सएकइतिअत्रतनुहरणेकारणेसत्यपिबलहरणस्यकायस्यानुक्तौनिमित्तमचिंतनीयमेवप्रतीत्यगोचरत्वात्।अनेनपूराःस्फुरतप्रदीपाइत्यादितुरूपकंप्रायेमेकगुणहानिकल्पनायांनपृथग्विशेषोक्तिलक्षणारंभंप्रयोजयति। ७ उद्दिष्टानाम

र्थानांपश्चान्निर्दिष्टैरर्थैःक्रमेणसंबंधोयथासंख्यंसंख्योपलक्षितक्रमानक्रमानतिक्रमेणपदार्थानामन्वयसमाश्रयात्।अन्येत्विमंक्रमसङ्गमाहुः क्रमिकाणामितिबहुवचनमतंत्रंतेनद्वयोरप्यर्थयोर्यथासंख्यं।नन्वशाद्यमार्थेचेतिद्विधायत्रसमस्तानेपदानामसमस्तैःपदैरर्थद्वारकःसंबंधस्तत्रक्रमसंबंधस्यातिरोहितस्यप्रत्येयत्वाच्छाद्यं।यत्रतुसमासःक्रियतेतत्रसमुदायस्यसमुदायेनसहसंबंधस्यशाद्यत्वादर्थानुगमपर्यालोचनेनावयवगतःक्रमसंबंधःप्रतीयतइतिश्रार्थत्वंनत्रबहूद्दिष्टेषुप्रधानार्थेषुयतोद्विविशेषणैःयुक्तंद्विगुणंत्रिविशेषणयुक्तंत्रिगुणंवाराभ्यंजायतइतितथैवबध्नीयाद्। द्वयोःपुनरुद्दिष्टयोबहुशोपिविशेषणानिबध्नीयात्। एकस्मिंधेतिज्ञेयेषुविनयशीलानांवर्ण्यमानेयत्नेनोद्दिष्टानांयथाक्रमंदेवद्विद्विद्विन्मृगदृशामनुनिर्देशः।अत्रत्रिगुणत्वेनोपनिबंधः।द्वयोरुद्दिष्टयोर्बहुगुणेपनिबंधोयथादुग्धोदधिक्षीरस्थौमुपर्णषडाहनोघनेंदुरोचिमधुमकरध्वजमंथनोपातोयःशार्ङ्गभृत्कधरौ।अत्रदुग्धौदध्यादीनांशार्ङ्गिभृत्कधराभ्यांसंबंधःश्रुत्यासमुदायनिष्ठःप्रतीयतेऽर्थानुगमानुसरणेनत्ववयवानांक्रमसंबंधावगतिरित्यर्थयथासंख्यं।द्वयोरुद्दिष्टपदंपरिकल्पच।त्रिरितद्विशेषणानि एवंद्विर्विशेषणयोगाद्विगुणंज्ञेयं।१०६ यत्रहेतोर्हेतुमतासहव्याप्तिगूढत्वात्कथंप्रतीयते।नतुस्पष्टमवभासतेतत्रार्थांतरस्यैवासमानासमानजातीयस्यैववस्तुनोपन्यासनमसावर्थांतरन्यासः साधर्म्येणवैधर्म्येणवायथानिजेतिअत्रा

का०शा०दी० यथानिजेतिअत्राद्येर्थेसामान्यद्दितीयाद्योपात्तनविशेषणसमर्थ्यते।अंशुमुक्तांसक्तसिक्तेतित्रत्रमुक्ताशोकेन्यतःप्राक्समर्थनीयंविशेषरूपंवैधर्म्येण
यथागुणानामिति। गत्वीकर्मण्यकुशास्तोत्यंतमलसः अत्रगुणानामितिसामान्यंसत्वंस्वपितिगोर्गत्वीतिवैधर्म्येणविशेषेणसमर्थ्यते विशेषःसा
मान्येनयथाग्रहोहीति।अत्रायुःकर्तृकापराद्धत्वेनाक्षिप्तस्याधन्यत्वस्यापूर्विरुद्धक्षयगतिप्रयुक्तंधन्यत्वंविरुद्धंसामान्यरूपतयासमर्थकत्वेनाक्षेप्य
थावाप्रत्ययान्यवनितागतचित्तंचित्तनाथमभिशंकितवत्यापीतभूरिसूरयापिनमेदेनिर्व्यनिहिमनसोमद्हेतुः अत्रविशेषःसामान्येनवैधर्म्येणस
मर्थ्यते हिशब्दाभिहितत्वानभिहितत्वादिभेदाभ्यांवैचित्र्याभावान्नोक्ताः. नन्वप्रस्तुतप्रशंसातोस्यकोभेदस्तथाहिएतत्तस्यमुखमाक्रियत्कमलिनीत्यादौअ्र
प्रस्तुतप्रसंसायामपिमनर्थनमस्त्येव।सत्यंकिंत्वर्थांतरन्यासेसमर्थ्यस्यस्वकंठेनोपात्तस्यसमर्थनमप्रस्तुतप्रशंसायांत्वप्रस्तुतस्यवाच्यत्वंप्रस्तुतंभ्यगम्यत्वं
सामान्यंविशेषोश्चद्वयोरपिवाच्यत्वेर्थांतरन्यासइतिभावः. दृष्टांतालंकाराश्चयथास्यभेदस्तथातत्रैवोक्तं .१७. ५. अविरोधेपीति।सतिहिविरो
धपरिहारेप्रमुखएवाभासमानत्वाद्विरोधाभासोविरोधःसमाधानंतुनादोषएव।जात्यादेरितिजातिजातिगुणेनक्रियाद्रव्येपेतिचत्वारः।गु
णोगुणेद्रव्येनक्रियाद्रव्येणेतित्रयः।क्रियक्रियाद्रव्याभ्यामितिद्वौद्रव्यंद्रव्येणेत्येकएवंदशाविरोधभेदाः। रुद्रस्तुनित्यमेवद्रव्याश्रितत्वाज्जातेर्नजा

तिद्रव्ययोर्विरोधइतिनवभेदानाह।अभिनवेतिपद्मिनीजं अत्रनलिनीत्वादिजातीनांद्रव्यत्वजातेश्चान्योन्यंविरोधोवियोगवत्त्वेनेतिपरिहृियते गुणे
नयथागिरयोपीतिवत्तेजवःसैन्यचक्रमेवमहान्सैन्यवाद्यगंभीरोतिविस्तारवांश्चेतितात्पर्यार्थः।अत्रगिरित्वजातेर्लघुत्वपर्यायानुन्नतित्वरूपेणमरुत्व
जातेर्मंदत्वगुणेनार्द्रत्वजातेरनिम्नत्वगुणेनविस्तंभरात्वजातेरतितरलघुत्वगुणेनविरोधः येषामितिधाराधरःखद्गः अनुरज्यत्नइतित्रअनुरागः।शोणित
त्वंतंशोणत्वंच।स्नेहोरुधिरार्द्रत्वमपि।अत्रपोतत्वजातेर्मंदनक्रिययासहविरोधः।सृजतीतिअत्रशफरत्वजातेर्जनार्दनद्रव्येणसहविरोधः ससतमि
तिअत्रकाठिन्यंसोकुमार्ययोर्गुणयोर्विरोधः पेशलमितिसतत्वविदांपरमार्थविदां।अत्रपेशलत्वलक्षणगुणस्यदृढनक्रियमापरुषत्वलक्षणगुणस्यप्रमो
दक्रिययाचविरोधः द्रव्येणयथात्रौंचेतिमार्गेणारण्यानर्गलः सातपतिः।अंभोजदलाभिजातइतित्रअंभोजदलप्रख्योजातः अत्रदृषद्दृढत्वलक्षणगुण
स्यांभोजदलस्वरूपद्रव्येणविरोधः जडयतिशीतलयतिव्यामोहयतिच।तापउष्णत्वंवेद्यंचअत्रजडीकरणतापकरणयोःक्रियोर्विरोधोवस्तुसौंदर्येणतद्
प्राप्तिपर्यवसानेनपरिहृियते।अयमितित्रअत्रजलविद्रव्येणसहपानक्रियायाविरोधोमुनिगतेनमहाप्रभावत्वेनपरिहृियते द्रव्यस्यद्रव्येणसमदे
तिअत्रगंगायमुनाजातेतिगंगायमुनारूपयोःश्वेतकृष्णयोर्द्रव्ययोर्विरोधोनतुनदीत्वजातेः विविक्तविषयत्वेनविरोधस्यदर्शनात्श्लेषगर्भत्वेन

विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषदुष्कटः मंतांतरेतुसंकरोयथा। संनिहितबालांधकाराभास्वन्मूर्तिश्चेत्यादौविरोधिनोर्द्वयोरपिश्लिष्टत्वे। एकस्यचश्लिष्टत्वेकुपितमणिकलत्रंवक्षुभमित्यादौ विरोधएवेष्यते। श्लेषवशादेवहिसमासादितस्वभावः श्लेषात्मकएवविरोधस्ततः। श्लेषेणासहास्यसंकरत्वाशंकानकार्याभेदाभावात् एवमन्यत्रापिपरीक्ष्यंभिन्नदेशयोश्चकार्यकारणयोर्विरोधेपिजन्यजनकयोर्वक्तृतस्सेत्यादौअसंगतिप्रभृतिर्वक्ष्यते ७। अन्यूनानतिरिक्तत्वेनवस्तुस्वभाववर्णनंस्वभावोक्तिः स्वभावश्चार्थतादवस्थ्यंसाअनुभवैकगोचरोऽवस्थायस्यतस्यभावस्तादवस्थ्यं अयमर्थः कविप्रतिभयानिर्विकल्पप्रत्यक्षकल्पयाविषयीकृतावस्तुस्वभावायत्रवर्ण्यतेसस्वभावोक्तिरितिसान्वयेयंसंज्ञा। तेनअलंकारकृत्तायेषांस्वभावोक्तिरलंकृतिः अलंकार्यतयातेषांकिमन्यदवशिष्यतेइतियत्केश्चिदुक्तंतन्निरस्तमेव। वस्तुनोहिसामान्यस्वभावोलोकिकोर्थोऽलंकार्यैकविप्रतिभासेरेवविशेषतस्तुलोकोत्तरोर्थोलंकरणमितितथाचाहऽउच्यतेवस्तुनस्तावद्रूप्यमिहविद्यते। तत्रैकमन्यसामान्यंयद्धिकलमेकगोचरः। सएवसर्वशब्दानांविषयः परिकीर्त्तितः। अतएवाभिधेयंतेध्यामकंलबोधयंस्वलंविशिष्टमस्ययद्रूपंतत्प्रत्यक्षस्यगोचरः। सएवसन्कविगिरांगोचरः प्रतिभानुवा। वस्तुमात्रानुवादस्तुपूर्णेकफलोहियः अर्थदोषःसदोषैरनुष्टइतिगीयते स्वयोरितिस्वकीययोः क्रियारूपयोः क्रियाव्यापारः संस्थानंस्वाभा

विकंरूपंपश्चादिति। द्राघयित्वादीर्घीकृत्याप्रोथोभस्यमुखावयवंतुंडंमुखंअत्रक्रियां। धूम्रोधूमाइतिवर्ण्यास्योक्तिः चलत्प्रोथतुंडइतिसंस्थानस्योक्तिः। शब्दायमानोविस्फिरवतीतिक्रिययोरुक्तिः स्वभावश्चस्थानकादिरपियथासदक्षिणापांगनिविष्टमुष्टिंनर्तासमाकुंचितसव्यपादं। ददर्शनंचक्रीकृतचारुचापंप्रहर्त्तुमाघुद्यतमात्मयोनिं आदिग्रहणाद्देषादियथावल्मीवल्कपिनद्धधूसरशिराःस्कंधेदधद्दंडकमित्यादौ १०८ १०९ ५ मुखेनिंदेतिश्रूयमाणानिंदारूढिस्तन्यथास्तुतोवाक्यतात्पर्यमित्येका। स्तुतिर्वेति। श्रूयमाणास्तुतिरूढिस्तन्यथानिंदायांपर्यवसानमितिद्वितीया। एतदेवाहव्याजरूपेतिच्छद्मरूपानिंदाद्वारिकेत्यर्थः व्याजेनेतिपरमार्थेनमुनिंदैवेत्यर्थः द्वित्रतिकोपिराजार्हमाहभवद्विधःकोपिनिर्दाक्षिण्यानास्तिलक्ष्मीसदृशंतुनिर्लज्जंकिमपिनास्तीत्यर्थः लज्जायामज्ञभंब्रूडनं हेहेलेतिअत्र विपरीतलक्षणयावाच्यादिपरीताप्रतीतिरितिनिंदायांपर्यवसानं। किंत्वसौनेःपरंदहकृतेःकिंतुनाहंसमर्थस्तूष्णींस्थातुंप्रकृतिमुखरोदक्षिणात्यस्वभावः। गेहे २विषणिषुनथाचत्वरेपानगोष्ठ्यामुन्मत्तेवाभमतिभवतोवक्त्रभाहंतकीर्त्तिः अत्रप्रकाशनापिस्तुतिपर्यवसितानिंदाहंतकीर्तिरितिभणित्योन्मूलितानप्ररोहंगमितेतिश्लिष्टमेवनदुहरणं। यत्तुनिंदापूर्विकायांस्तुतौकेनैकदाहृतंन्यासीन्नाथपितामहीतवमहीमाताततोनंतरंजानासंपतिसांथुराशिरसनाभार्याकुलोद्भूतयोर्यैषशतेभविष्यतिपुनःरेवाचवद्यास्तुषायुर्यैर्नामसमग्रनीतिविदुषांतदुपनीतांकुलेइत्यादित द्ग्राम्यप्रतिभातिप्रत्येतासभ्यस्मृतिहेतुत्वात् काचानेनस्तुतिःकृतात्वंयशःक्रमेणराजेतिक्रियदिदं ५।

का॰ शा॰ टी॰ एकार्थाभिधायकमपीतिएकपदार्थगतधर्माभिधायकमपिसहार्थसामर्थ्येद्वितीयपदार्थगतधर्मप्रत्यायकमपियद्भवति उञ्छिविरीणउद्वेजनशीलायाः दंडादी
त्यादिशब्दाद्ध्याधारागतागलनक्रियाशब्दीचलयगतातुसहार्थसामर्थ्यादेवसीयते।ह्योरपिप्राकारणिकत्वाद्प्राकरणिकत्वाद्वा सहार्थप्रयुक्तोऽत्रगुणप्रधानभा
वस्तत्रतृतीयांतस्यनियमेनगुणभावादुपमानत्वंअर्थाच्चपरिशिष्टस्यप्रधानत्वादुपमेयत्वंवैधर्म्यिकं।यथावारघुर्भेशंवश्वसितेनताडितःपपातभूमौसहसैनिकास्तु
णिः निमेषमात्राद्वधूयचच्यधोसहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैःअत्रररघुगतापतनक्रियाशब्दीत्रस्तुगतातुसहार्थसामर्थ्यादवसीयते।ननुसहादित्रसन्नित्ये
त्यादेोपरस्परसाम्यसमन्वयेमनोहारित्वनिबंधनमितिप्रतीयमानोपमैवेयंहंतर्हिरूपकापन्हुत्यप्रस्तुतप्रशंसादयोपिपृथग्नवाच्यस्तत्राप्युपमानोपमेयभावप्र
तीतेरूपमैवैकालंकारोवाच्योनालंकारांतरंयदाहवामनःप्रतियस्तुप्रतिरूपमाप्रपंचइति।अथरूपकादिषुतत्तारोपादिर्लक्षणंविशेषमंगीकृत्यरूपकादिव्यव
हारःप्रवर्त्यतेतर्हिसहोक्त्यादावपिसहार्थसामर्थ्यावसितसाम्यसमन्वयलक्षणोविशेषोस्तीतितेप्युक्ताः यंयंवुतत्तारोपादिनाभिधीयमानेनैववाक्यार्थोलं
कृतइतिवाक्यैकालंकारेगुणीभवंतिएवंदीपकेदीपनकृतमेवचारुत्वमित्युपमापि।मालारूपापीयंयथोक्तोदाहरणएव।यथावाऽशिसंसहकोशिकस्यपुलकैः
साकंमुरवैर्नामितभूयानांजनकस्यसंशयधियासाकंसमास्याभितं वैदेह्यामनसासमंमनइधनुस्तंसतोभार्गवोहंक्षत्रियकेतुकेत्वयसमंभग्नंतदे

DABHADA

शंधनुः शोभाशून्यत्वेत्वस्यनेनसार्द्धंविरूद्धंवुरोस्तीरेषुतालीवनमर्मरेणितिशिष्येणसहोपाध्यायःपठतिपुत्रेणसहपितानिविष्टतीत्यादौचसहोक्तिमात्रंना
लंकारः यदुक्तंसमासोक्तिःसहोक्तिश्चनालंकारतयामता।अलंकारांतरत्वेनशोभाश्चन्यतयातथा शोभाशून्यत्वमहत्वंतंत्रत्वोपमादयोपिनालंकाराइति
सर्वसंमतं सहोक्तिप्रतिपक्षभूतांविनोक्तिमाहविनोक्तिःसेति।सत्यर्थेतरइतिशोभनएवान्योऽशोभनःअशोभनएवबाशोभनोयत्रान्येनविनान्यासंनिधानेननि
बध्यतेसाहिधाविनोक्तिः अरुचिर्निर्शोतिरुचिरहितोऽशोभनइत्यर्थः अत्रनिशाद्यसंनिधिप्रयुक्तारुचित्वाद्यभिधानमुखेनशोभनानामपिचंद्रादीनामशोभनत्वं
मुक्तं मृगेतितयाहिप्रागमोहितःकिमपिनज्ञासीत्। सहृदेतिश्रकल्याणमित्रंहिसतस्यासीत्।अत्रोशोभनावपिशोभनावुक्तौ विनाशब्दमंतरेणापिवि
नार्थाविवक्षादृश्यतेयथासहोक्तौसहार्थविवक्षातेननिरर्थकंजन्मगतंनस्म्यायथानदृष्टंतुहिनांशुबिंबं।उत्पत्तिरिंदोरपिनिःफलैवदृष्टाविनिद्रानलिनीन
येनेत्यादौविनोक्तिरेवतुहिनांशुदर्शनंविनानलिनीजन्मनोऽशोभनत्वप्रतीतिः ७ अर्थानामितिअर्थशब्देनार्थ्यते।सचित्कपादेयोर्थोभिधीयते।बहुवच
नंचाविवक्षितंतेनयत्रैकंदलाएकंहेवहूनिचवस्तून्यादीयंते।हेचदलाएकंहेवहूनिवातत्रसर्वत्रैवस्यात् समन्यूनाधिकानांसमनोत्कृष्टगुणेनन्यू
नगुणेनचस्यात्परिवर्त्तनेपरिवृत्तिः समपरिवृत्तिर्यथालतानामितिलतास्यामोदयोःसमत्वात्।उत्कृष्टपरिवृत्तौलतास्थितियथाकिमित्यपास्याम

रणानियोवनेधनंत्वयावार्द्धकशोषितंबलं।अत्रोत्कृष्टगुणेरागरणेनन्यूनगुणस्यबलस्यपरिवर्त्तिन्यूनपरिवर्त्तिर्यथानानेतिविप्रलंभोव्रीतिरपायो
वानिर्विप्रलंभोविगतविरहःपरिरंभाधिधैर्यस्याःतथाविर्णायथाखानमुंचतीत्यर्थः।अत्रप्रहारस्वीकारेणन्यूनगुणेनपृथ्वीदानस्योत्कृष्टगुणस्यविनिम
यः १११। ९ अतीतानागतयोरर्थयोरलौकिकत्वनाद्भुतत्वाद्वास्तवसंबंधरहितशब्दसंदर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वंभाविकंकथ्यते।यस्यश्रोतृ
भावाभेदाध्यवसितस्यविद्यमानत्वात्।यद्यपिमुक्तकादावप्येतत्संभवतितथापिप्रबंधएवभाविकस्यचारुत्वमतएवान्येनास्योदाहरणंदत्तं।नचेयंरुद्रद्रव
स्तुस्वभावचवर्णनात्स्वभावोक्तिस्तस्यालौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्म्मवर्णनेसर्वसाधारण्येनहृदयसंवादसंभवादिहतुलोकोत्तराणांवस्तूनांस्फुटतयाता
दनस्थ्येनप्रतीतिः नाप्यद्भुतपदार्थदर्शनादतीतानागतप्रत्यक्षत्वप्रतीतेः ९ काव्यलिंगमिदंलिंगलिंगिभावेनाप्रतीतेः यत्रहेतुकारणरूपोवाक्यार्थ
गत्यानिबध्यतेविशेषणत्वेनवापदार्थगत्यालिंगत्वेनतत्काव्यलिंगं।तर्कवैलक्षण्यार्थंकाव्यग्रहणंनह्यत्रव्याप्तिपक्षधर्म्मोपसंहारादयःक्रियंते।वाक्या
र्थश्चानेकएकोवाएवंपदार्थोपिवपुरितिअत्रपादत्रयार्थेनिकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थोहेतुत्वेनोक्तः।अत्रचानुमानसद्भावेपिनतेनसहवाक्यार्थीभूतस्य
हेतोःसंसर्गव्यवहारउभयोरपिभिन्नदेशत्वाभावात्। अनुमानंतुहेतोरुत्थापकतयोपकारकमितिभवत्येवांगांगिसंकरः किंतुहेतुहेतुलक्षणमत्रास्ती

अनुमितमिति।अवयवेनुमानालंकारः॥तनुरशरीरः।एवंभाविनिकाले।ईहचत्रेप्राग्भवकालेभाविनिचकालेयदममनलक्षणमपराद्धंयत्कारणंतदेवापराधतयापरिणतंसत्तथा

पतंतिभुजइत्येतत्तदद्भुतार्थतयापरिणतइत्यन्यः

तिएतदभिसंधायहेतोरिदमुदाहृतं।अनमननंह्यपराधहृदयस्यजनकंतदेवचापराधतयापरिणतंयथाघटकारणंमृत्तघटरूपतयापरिणमति।एकवा
क्यार्थतायथा।मनीषिताःसंतिगृहेपिदेवतास्तपःक्वसेवत्सतावकंवपुः।अत्रवरप्राप्तिहेतुभूततपोनिषेधमनीषिताइत्येकवाक्यार्थरूपोहेतुर्निर्दिष्टः
प्रणयितिप्रघोरघंटोमालतींघ्नन्माधवेनसंबोधितः।अत्रशस्त्रोपक्षेपलक्षणाहेतुःशस्त्रमित्यपक्षिप्तइतिचव्यवच्छेदकत्वेनानेकपदार्थतयोक्तः।यथा
चाम्रंग्यश्चदर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिर्ज्ञंसमबोधयन्मां।व्यापारयंत्योदिशदक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनिविलोचनानि।अत्रसमबोधयंतिभिसंबोधनेव्या
पारयंत्यइत्यादिभंगीविशेषणत्वेनानेकःपदार्थहेतुरुक्तःभस्मेतिप्रत्रमहामोहेसरखालोकोच्छेदित्वंहेतुर्विशेषणद्वारेणैकपदार्थतयोक्तं ११२ वाच्येति
वाच्यस्याभिधेयस्यवाचकस्याभिधेयैकस्यभावमंतरेणापिप्रकारांतरेणार्थसामर्थ्यात्मनावगमनव्यापारेणेत्यर्थः।भंग्यंतरेणेतियदेवगम्यतेतस्यै
वप्रकारांतरेणाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसातोस्यभेदः, नहिनत्रगम्यस्यार्थस्यभंग्यंतरेणाभिधानमपित्वप्रस्तुतद्वारेणतस्याक्षेपः व्यंग्यमपीतियोप्यतमा
निर्देशः शब्देनोच्यतइतिभंग्यंतररचितशब्दैरभिधानं।तेनेतियद्भंग्यंतरेणोच्यतेतद्भंग्ययथाखेकघनरूपतात्मकप्रकारेणव्यंग्यंप्रतीयतेनतथावक्तुं
शक्यतेक्रमभाविविकल्पप्रभवानांशब्दानांतथाभिधानशक्तेरभावादित्याहयथाखिति।एतदेवदृष्टांतेनाहयथागवीतितदेवेतिएतदीयत्वादनुभवस्यत

का०श०टी० तदाकारतयैवतस्योत्पत्तेः ननुयथादृष्टमितिनहियादृशोनिर्विकल्पस्यव्यापारस्तादृशएवभवतिविकल्पस्यत्वग्रहोषविवक्षावच्छिन्नस्यलक्षणाकार
तयानुभवस्योत्पत्तेः अभिन्नेतिनिरंशस्यवस्तुनोभेदसंसर्गयोरभावात् तौहिविकल्पस्येवव्यापारः।सत्यभिन्नमपिवस्तुगोःशुक्लभ्वादित्येवंभिनत्ति
भिन्नमपिपदार्थमयंगोरयमपिगोरित्येवंसंसृजतिगोत्वचलत्वशुक्लत्वानामभिन्नानांतुसंसर्गा ५२ स्वभावोक्तोभाविकेचयथास्थितवस्तुवर्णन
मैश्वर्यलक्षितमुदात्तालंकारः।नचेयमतिशयोक्तिरन्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावात् महंतांचेति उदारचरितानांत्वंगिभूतवस्त्वंतरस्यांगभावाभिधा
नमप्युदात्तं तद्दृष्टमितित्वत्रारण्येवर्ण्यनीयेरामचरितमंगत्वेनवर्ण्यितंरामवासाद्दृष्टंडकारण्यस्योत्कर्षः नन्वंगिभूतरसादिविषयेरसादिध्वनि
रुक्तइत्याहनचेति नस्येतिवीररसस्यांगत्वादप्रधानत्वात् बहिरंगभूतरसादिविषयेरसवदाद्यलंकाराऽउक्ताइत्युदात्तालंकारविषयश्चिंत्यस्तद्विषयस्यर
सवदादिनाव्याप्तत्वात्।सत्यमंगत्वेपिनरसवदलंकारोऽस्योदात्तस्यसदृपवादत्वात् ११३ समुच्चयइतितुल्यकक्षतामपेक्ष्यैवसमुच्चयनंसमुच्च
यइतिव्युत्पत्तेर्नास्यसमाध्यलंकारेतर्भावः यत्रैकस्यकार्यंप्रतिपूर्णसाधकत्वमन्यस्तुकार्यायकाकतालीयेनापततितत्रतुल्यकक्षताभावेसमाधि
र्वक्ष्यतेयत्रतुखलेपोतिकयावहूनामवतरतुल्यकक्षतयातत्रसमुच्चयइत्यनयोर्भेदः हेतोर्हेत्वंतरंयथादुर्वारइतित्वग्व्याहतप्रसराः नपृथगितिरुद्र

दोहित्रेधान्यःसदसतोर्योगइतिसद्योगादिनारूपांतरेणपृथगलक्षयात्मतथाचेतिभावः।कुरूपमितिअत्रामालिन्येनसोभनस्यकुरूपस्यमूर्त्यादिभिःशोभ
नैःसमुच्चयःएकैकंचदर्पहेतुत्तयायोग्यंसत्स्यद्दुर्वारमिवहृ।उक्तोदाहरणे ११११११११११११११११११११११११ दुर्वाराःस्मरेत्यादौस्मरमार्गाणानां
दुर्वारत्वेनाशोभनानांतादृशैरेवदूरत्वाल्लियतमादिभिःसमुच्चयः।नवयःप्रभृतेश्वसत्यपिशोभनत्वेसर्वेषामप्यशोभनत्वकथनंत्वशोभनत्वेनैवहि र
हिण्याभावितत्वात् सदसतःशोभनाशोभनस्यतादृशेनसदसतासमुच्चीयमानेनयोगेयथाशशीतिशस्त्यानीतिएकत्रोपसंहृतानिस्कंदरत्वेनातःप्रतिष्ठा
न्यपियथाहेतुत्वात् शोभनाशोभनयोगइतितथाहिशशिनः शोभनत्वप्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्वंतुदिवसधूसरत्वादितिशशीदिवसधूसरत्वादितिश
शीदिवसधूसरइत्यस्यसदसद्रूपस्यतादृशेरेवगलितयौवनाकामिनीत्यादिभिःसदसद्रूपैःसमुच्चयः।अत्रापिकामिनीतिरतगलितयौवनेत्यसत्।ए
वमुत्तरत्रापिद्रष्टव्विशेष्यस्यशोभनत्वंप्रकृतेविशेषणस्यत्वशोभनत्वंरूपांगनगतःखरइत्यत्रतुरूपांगनगतत्वेनविशेषणस्यशोभनत्वंविशेष्यस्यख
रत्वेनाशोभनत्वमिति विपर्ययात्प्रकृतभंगदोषः नत्वत्रकश्चित्समुच्चीयमानःशोभनोन्यस्त्वशोभनइतिसदसद्योगोव्याख्येयः नथात्यत्रशोभनस्यसतो
ऽशोभनत्वविशिष्टदुर्वाराःस्मरेत्यत्वशोभनोनोचेदितिविवक्षितंग्रंथकृतापकथंसोढव्यइतिसर्वथादुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यस्तमित्यस्यनयोः प्रकारयोर्भेदः

गुणक्रियाइतिबहुवचनंव्याप्त्यर्थंतेनगुणक्रियाणांव्यस्तत्वेनसमस्तत्वेनचत्रिधायमपरःसमुच्चयइत्याहगुणेति विदलितेतित्रुत्रविमलत्वंमलि
नत्वंयुगपद्गुणावस्थितौतयोर्बलत्वंखलत्वमुख्यानिचाधारः क्रियासमुच्चयोयथाअयमिति अवोपनतेतिगवितव्यंचेतिक्रियोकलुषंचेतिकलुषत्वंगुणः
पतनंचक्रियातयोर्युगपद्योगः यथाचान्यंचकुंचितमुत्कंहसितवत्साकूतमाकेकरमित्यादौत्रुत्राकेकरादयोगुणशब्दान्यच्चादयःक्रियाशब्दाइतिसा
मस्त्येनगुणक्रियायोगपद्यं। प्रसह्यसाप्रमेत्यादीनांचसमासकृन्नद्धितेषुसंबंधाभिधानमितिसंबंधस्यवाच्यत्वा त्तस्यचसिद्धधर्मरूपत्वेनगुणत्वा
द्गुणानांयोगपद्यं रुद्रटेनतुव्यधिकरणेचायस्मिन्गुणक्रियेयेनैककालमेकस्मिन् उपजायतेदेशोसमुच्चयःस्यात्तदन्योसावितियदुक्तंतन्नवाच्यमि
त्याह। धुनोतीतिअत्रैकाधिकरणक्रिययोःसमुच्चयः कृपाणेत्यादिकृपणपाणित्वंसाधुवादश्चगुणौतयोःस्थितिरुरालयोर्भिन्नौदेशौ ।१४ ७
एकमितिएकमाधेयमनेकश्चिन्नाधारयत्स्थितिक्रियतेवासद्विधापर्यायः। नत्वेकस्यानेकत्रवृत्तौविशेषालंकारोबाध्यतेतत्किमयमुच्यतइत्याशं
क्याहक्रमेणेतिइत्थंक्रमप्रतिपादनंन्यतएवतत्रापियुगपद्गुणंकृतं। क्रमाश्रयेणाच्चपर्यायइतिसान्वयंनामाक्रमेणेत्यनंतरश्रेणीबंधस्यजनि
तनुलांसेवतेमध्यभागः पथांमुक्तास्तरलगतयःसंश्रितालोचनाभ्यांधत्तेवक्षःकुचसचिवतामर्हतीयंनुवक्त्रंइत्रात्राणांगुणविनियमःकल्पितोयो

वर्णनेत्ययंपाठः। तनुतामेवमध्यभागःसेवतेइत्यत्रैकस्यतनुतादेर्द्वयेवृत्तिर्दर्शिता आद्यार्धमेवचस्त्रीकस्योदाहरणं। नत्वाश्रयेतिअत्रैकस्यविषयाध्यादि
षुबहुषुवृत्तिः। यथावेतिप्रकारांतरोपक्षेपार्थेविवोक्षेतिअत्रप्राच्यमाश्रयमत्यजतएवरागस्यैकस्यहृदयेपिवृत्तिर्निबद्धाएवंलक्षणमवांतरंभेदमाश्रित्ये
कस्यैवोदाहरणत्वंयदुक्तं। रागस्येतिअन्योहिरागओष्ठगतस्तांबूलादिजनितोन्यश्चचित्रइतिभेदेप्यभेदोपचारः। एकमनेकत्रक्रियतेयथातंताणेतिनद
हृदयंनिःशंकव्यवसायंतेषामसकराणामिंद्रमप्यभिभवतांश्रीसहोदराणांरत्नानामासमंताद्वरणेएकरसंतत्परंकुरुमवाणेनसकुमारतरोयकरणेना
पिप्रियाणांबिंबाधरेनिवेशितं। भुवनादिसक्तंकृतंयदत्यंतंविजिगीषाजाड्यस्मयमानमभूदित्यर्थः। सकलरत्नसारतुल्योम्बिंबाधरइति। तेषांबहुमानोवा
स्तवणेवेतिप्रतीयमानोपमापि। मधुरिमेतिअत्रनेकममृतंहालाहलंचैकस्मिन्खलुवचसीत्याधारेभूतं। तद्देहमिंतिअत्रानेकंगेहाद्येकस्मिन्हिजेद्वि
सेःकृतं। एकस्येवेतियथापरित्यक्तौमरुस्थास्यंत्यजंतिलताश्चोपादद्यतइत्येवमेकस्येवहानोपादानेविवक्षितेनतथात्वेति। अत्रनतभित्तिगृहस्यहानमेव
विवक्षितं। अत्रापिक्रमेणेतियोज्यमन्यथासमुच्चयालंकारविषयत्वंस्यादतएवसमुच्चयलक्षणेयुगपद्ग्रहणंकृतं॥७॥ अनुमानमितियत्रशब्दवृत्तेनप
क्षधर्मःसपक्षसत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकवांस्त्रिरूपोहेतुःसाध्यस्यनिर्भासितस्यार्थस्यप्रतीयेतोनिर्दिश्यतेसोनुमानालंकारः। धर्मिणिपर्व

तादात्म्ययोगव्यवच्छेदोस्तित्वंव्यापकस्यवन्ह्यादेःसाध्यं। यत्रैताइतिअंचितआकृष्टेःअत्रयोषितंभ्रूव्यापारेणमार्गणपतनंसाधनंस्मरस्यपुरोगामि
त्वंसाध्ययोषिद्रूक्षणोधर्मिप्रोदोक्तिमात्रनिःपन्नार्थत्वेनचविशेषाश्रयणात्तर्कानुमानवैलक्ष्यंयतनश्चास्यत्राग्निधूमादिपरिहृतेचक्वचित्वत्संकारो
तरगर्भीकारेणाप्ययंयथायथारंध्रंव्योम्नश्चलज्जरद्धूमःस्थगयतिस्फुलिंगानांरूपंदधतिचयथाकीदमणयः। यथाविद्युक्तालोहसम्मिनपरिपिं
गाश्चकक्षास्तथामन्येलग्नःपथिकतरुषंडेस्मरदवः। अत्रधूमस्फुलिंगकपिलकानिवह्निलिंगानिग्निरूपत्वादृवशाद्वृप्रतिपादितंवह्निंगमयंतीति
रूपकगर्भीकारेविश्छित्याश्रयान्नतर्कानुमानं। आदौसाध्यस्यनिर्देशःपश्चात्साधनस्योपन्यासयद्वाआदौसाधनस्योक्तिस्तदनुसाध्यस्येतियथारुद्र
टेनोक्तंनतथानिरूपितमित्याह साध्यसाधनयोरिति। वाक्यतिपादश्चंडापूपिकयार्थांतरापतनमर्थापत्तिमप्यलंकारमाहुःदंडापूपौविद्येतेयस्या
नीतौमन्वर्थीयःप्रत्ययःयद्वादंडापूपयोर्भावोदंडापूपिकादंडमनोज्ञादिदिभ्यश्चेतिवुक्पृषोदरादित्वाद्रूपभावोयथाहमहमिकेति। अत्रहिमू
षिककर्तृकेणदंडभक्षणेनतत्सहभाविन्यपूपभक्षणमर्थात्सिद्धंएषदंडापूपन्यायस्तद्वत्कस्यचिदर्थस्यनिष्पत्तौसामर्थ्यादर्थांतरमापत
तिसार्थापत्तिर्यथापञ्चपत्तिरपितान्यहानिरुच्छ्रादगमयदद्रिरुत्तासमागमोशः। कमपरवशंनविप्रकुर्युर्विभुमपियद्सीस्पृशंतिभावाः

अत्रविभुवृत्तांतःप्रस्तुतोःपरजनवृत्तांतमप्रस्तुतमर्थादाक्षिपति। यथाघानिर्नेतुंशक्यमस्तीतिमध्यंतवनितंबिनि। अन्यथानुपपत्तेवपयोधरभरस्थितिः
। अत्रस्तनस्थितिरन्यथानुपपद्यमानामध्यमनुपलक्ष्यमानमेवेदमिति।।११५।।५।।सारूपैरितिसाभिप्रायैःप्रतीयमानार्थगर्भीकृतैरतएवप्रसन्नगोरी
पदत्वान्नध्वनेर्विषयःगम्यस्यांशस्यवाचोनुरवत्वात्परिकरइतिचसार्थकंनामविशेष्यस्येतिविशेषणेरुपलक्षितस्यविशेष्यस्योक्तिः। महोजसइतिव
लिष्टत्वेसतिप्रायोः कार्यपूरयितुंशक्यमित्यक्तमस्यविशेषणस्येवमन्येष्वपिविशेषणेषुधार्य्यं। साकूतग्रहणाच्चान्यस्याक्षराधानुरसेनयत्रेत्यत्रभूर्ज
त्वचःकुंजरबिदुशोणाइतिविशेषणंवस्तुस्वरूपव्यापकमित्यस्यनिरासः।पुष्टार्थपदंनप्रयोज्यमितिपुष्टार्थानिविशेषणान्यपास्तान्यत्रेतिदोषत्यागमा
त्रेनत्वलंकारइत्याशंक्याह यद्यपीति।।५।।नचैषेतिक्वचित्प्रकृतनिष्ठंसाम्ययथासद्यंबुभुजेमहाभुजःसहसोद्गमियंव्रजेदितिअचिरोपनतांसमे
दिनींनवपाणिग्रहणंधूमिवेतिसमुचितोपमायां। क्वचिदप्रकृतनिष्ठंयथाकस्यांचित्तुल्ययोगितायां।अपन्हुतौतुप्रकृताप्रकृतनिष्ठंसादृश्यं।नचतथे
हास्तिप्रकृतस्यैवसद्भावात्।उद्भटेनतुत्राजोक्त्यनभिधानाद्व्याप्त्यैतिरुक्ता। शैलेंद्रेतिहिमाचलप्रतिपाद्यमानेगौर्याहस्तोपगूहनमाश्लेषः।ततश्चहि
माचलबकरस्पर्शोप्यस्तिशिवस्य व्यासंगोनिरोधस्तस्माद्गोभयं। सात्त्विकरूपतयेतिगौरीकरस्पर्शादुद्भिन्नत्वात्।।११६।।किंचित्पृष्टमितिअन्यच्चय

च्छेदाययायुक्तिः साकस्यचित्परिवर्जनेनकुत्रचित्संख्यानंवर्णानांयत्नेनगणनंपरिवर्जनेप्रमाणांतराबगतंप्रतिपाद्येनज्ञातंप्रयोजनानूरभावाद्तिस
दृशवस्तंतरव्यवच्छेदलक्षणंप्रयोजनंविनाप्यप्रयोजनांतरंनास्ति। पृष्टेप्रतीयमानतायथाकिमासेव्यमिति। येषांपूर्वोक्तानामासत्तावहितत्वेन। अत्र
किमितिप्रश्नांतरंन्यागमप्रमाणावगतस्यगंगातटस्यसेवनमुपनिबद्धं। कांतानितंबासेवानिषेधायइतरनिषेधश्चत्रप्रतीतेनतूच्यते। चरणयुगमित्य
त्रापिनमृगलोचनाइतिगम्यं। पुण्यमितिनपापमितिगम्यं। करुणेतिनतुधनमितिव्यपोह्यार्थाः। पृष्टेवाच्यत्वंयथाकिंभूषणमितिन्यार्यचरितमिति
शिष्टैरनुष्ठितंअत्रनरत्नमित्यादिनिषेध्यंश्लाघ्येनैवोक्तं। अपृष्टेप्रतीयमानतायथाकोटित्रमितिनतुवाचिहृदयेवेतिगम्यं। तथाकरादिषुरागोनपर
पुरुषे। तथाकुचयुगलेकाठिन्यंनावयवांतरेमानसेच। नयनयोस्तरलत्वंननुस्वभावे। अपृष्टेव्यवच्छेद्यस्यवाच्यत्वंयथाभक्तिरिति। युवतिरेवकामा
स्यं। एकैकस्योदाहरणत्वाद्दीपकत्वंतिर्नकाया॥ ५१॥११७॥ हेतुमतेतिरुद्रटेनहेतुरलंकारउक्तः सवाच्यस्तथाहिषोडालक्षणोक्ताकुंताः प्रविशंतीत्यादौउपादा
नलक्षणा। गंगायांघोषइतिलक्षणलक्षणा। हिरूपापीयंश्रुद्धोपचारेणामिश्रत्वात्। गौर्वाहीकइतिगौणीसारोपा। गौरयमितिगौ
णीसाध्यवसाना। आयुर्घृतमितिसद्वासारोपा। आयुरेवेदमितिसाध्यवसानाशुद्धा। एषुचतुर्षूपचारोमिश्रत्वं। ततोगौणलक्षणागौरादृश्य

संप्रत्ययाद्हेत्वित्यंयथाइयंगौहरुश्यौरियममृतवर्त्तिनयनयोरित्यादावतिव्याप्तो। यत्रतुन्यायुर्घृतंनदीपुण्यंभयंचौरःसुखंप्रिया।वैरंद्यूतंगुरुज्ञानंश्र
योब्राम्हणपूजनमित्यादौकार्यकारणसंबंधोपचारेशुद्धलक्षणासद्भावस्तत्रसादृश्याभावेनहेतुमात्रस्यवैचित्र्याभावान्नहेतुरलंकारः। अविरलक
मलेतिप्रभूतकमलविकासहेतुत्वाद्संभवत्कालाएवतथाभावमुत्तरत्रापि। अत्रतत्पुरुषोनत्वविरलानांकमलानांविकासोयत्रेतिबहुव्रीहिर्हेतुमतो
रभेदाभावप्रसंगात्। अत्रतुरुद्रटोदाहृतेकाव्यत्वमनुप्रासादेवेत्याह कोमलानुप्रासेति। यद्यप्यव्यभिचारित्वयेवविकासादीनांनैरंतर्येणजननमि
होपचारप्रयोजनेव्यंग्यं। तदसुंदरमपिगुणीभूतव्यंग्यनिबंधनंभवतीतिप्राक्प्रतिपादितमेवतथाप्यलंकारचिंतायाः प्रक्रांतत्वात्तदपनुत्यैवाव
धारणागर्भमिदमभिहितंअनएवतटस्थतयैवोक्तंसमाम्नायिषुरितिरुद्रटादयः प्रत्यपादयन्निति। अत्रार्थः। काव्यलिंगमेवेतिकाव्यलिंगस्येव
यदिपरंहेतुरितिनाम। यद्वामहः हेतुश्चमूलेशोचनालंकारतयामताः॥ ५१॥एककक्रियेति। एककक्रियाहारकंयत्रपरस्परमुत्पादकत्वंनस्वरूप
निबंधनं। हंसानांसाराभिः श्रीः सार्यतेसारीक्रियते। यथाबाकंठस्यतस्याः स्तनबंधुरस्यमुक्ताकलापस्यचनिस्तलस्य। अन्योन्यशोभाजनना
दभूवसाधारणोभूषणभूष्यभावः। अत्रशोभाक्रियामुखकंपरस्परजनकत्व॥ ५१॥ उत्तरश्रुतीतियत्रानुपनिबद्धोपिप उत्तदुत्तरात्प्रतीय

का०शा०टी० तद्स्यर्थः।तत्रचेतिप्रश्ने।वाणिजकहस्तिदंताःकुतोस्माकंव्याघ्रदत्तश्चयावत्स्तुषापरिरक्षकस्तेविलसति।यथावाणकाकिनीयद्वत्कातरुणीतथाहमस्मि
नूग्रहेगृहपतिश्चगतोविदेशंकिंयावसेतद्हिवासमियंवराकीश्वश्रूर्ममांधवधिरननुमूढपांथ।अत्रममनिवासोहीयतामितिप्रश्नउत्तरादुच्चीयते गत
इतिउत्तरापिधानमलंकारणं।उत्तरस्येतिप्रतिवचनस्य।तद्रूपतेतिकाव्यलिंगतानुपपत्तेः।अत्रैवहेतुमाहनहीति एकधर्मीतिप्रश्नोत्थेन्यत्रप्रतिवचने
चान्यत्रेति।अनयोश्चेतिप्रश्नप्रतिवचनयोः काविसमेतिअत्रैदंयुगल्यादिनिगूढत्वादसंभावनीयसमरूपप्रश्नपूर्वकमुत्तरंनिबद्धं।नचेयंपरिसंख्याव्य
वच्छेद्यव्यवच्छेदयोरत्राभावात्इत्याहप्रश्नपरिसंख्यायामिति।इहप्रश्नद्वेतरमात्रेनान्यव्यपोहः॥७॥कुशाग्रीयमतिभिराकारेंगिताभ्यांसंलक्षितस्या
र्थस्यविरुद्धंप्रतिकाशनंयत्तत्सूक्ष्मागमकारणात्सूक्ष्ममलंकारः।वक्रस्यंदीतिरत्नाकरस्यहरिविजयेश्लोकोयं।अत्रस्वेदरूतकुंकुमभेदरूपेणाकारेणसं
लक्षितंपुरुषायितंपाणेापुरुषोचितनखद्वलिखनेनप्रकाशितंयथावेतिइंगितात्।संकेतेतिसंकेतकालेज्ञातव्येयेचेष्टाइंगितंनिरभिप्रायात्वाकारः॥७॥पूर्व
पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वनिबंधनंसारः।राज्येइतिअत्रराज्यापेक्षयावसुधायाःसारत्वंवसुधापेक्षयातदेकदेशस्यगृहस्येत्यादियोज्यं।उत्कर्षेसा
रस्यपुंसिस्मरंतिकवयस्तुनपुंसकेपीति॥११९॥१२०॥७॥यथाधूमादीति।नहिमहानसदेशस्थोवह्निःपर्वतदेशस्थंधूमंजनयतियद्यत्वन्यदेशस्थंका

रणमन्यदेशस्थंचकार्यंनिबध्यतेतदोचितसंगतेरभावात्संगतिरलंकारः।हेतुफलभूतयोरितिकारणकार्ययोः।अतिशयेनेतिअतिशयश्चकारणश्चैस्य
कारणांतरतोवैलक्षण्यंतच्चैतदेवयद्भिन्नदेशंकार्यंतेनजन्यते।ननुभुक्तिधूमखंडंभिन्नेकालेकिलकारणाद्भिन्नदेशतयाप्रपलभ्यतेसत्यमतएवयु
गपद्ग्रहणं।तयोःकारणकार्ययोः।जरसेत्यवणोइतिव्रणः।अनवधूकपोलस्थंतस्तंकारणंसपत्नीस्थाचवेदनाकार्यमितिभिन्नदेशत्वं यथावासावा
सावयवमगल्भमनसःसास्रीवयंकातराइत्यादौआभ्यांदेशस्थंकारणमन्यदेहास्थंचकार्यंअत्रचबालमनोनिमित्तमप्रागल्भ्यमन्यदन्यच्चस्मरनिमित्तक
मितियोरनयोराध्यवसायः।एषमन्यत्रापि।ननुकारणमन्यत्रकार्यमन्यत्रेतिविरोधालंकारएवायमित्याशंक्याहएषाचेति।उत्सर्गस्यविरोधस्य।तथा
चैवेतिविरोधालंकारेप्येकाधारत्वेउदाहृतमित्यर्थः॥१२२॥७॥साधनांतरेतिकारणांतरेणकृतोपकारेणेत्यर्थः।कर्तुःकार्यकृतःकार्यस्यकारणांतर
संबंधात्यत्सुकरत्वंससम्यगाधानात्समाधिः।मानमितिअत्रमाननिराकरणेकार्योपादपतनंकारणंतस्यसोकर्यार्थेकारणांतरस्यघनगर्जितस्ययो
गः॥७॥योग्यतयेतिउत्कृष्टस्योत्कृष्टंनिकृष्टस्यनिकृष्टंयोग्यमितियोग्यताइष्टमितिसंगतं।योग्यतायारसममितिव्यपदेशः।धातुरितिअत्रोचितस्यनायक
युगलस्योचितंसंघटनं।यथावेतिनिकृष्टविषयत्वेनाचित्रमितिअत्रनिकृष्टानांनिंबानांकाकानांचयोगः॥१२३॥७॥समप्रधानेविषममाह।क्वचिदितियो

४ सापीनोन्नमितस्तनीधरयुगंधत्तेसखेवयं।साक्रांताजघनस्थलेनगुरुणागंतुंनशक्तावपदोषैरन्यजनाश्रितैरपटवोजाताःस्मरत्यद्भुतं॥४

रिकार्यकारणयोः कारणसंबंधिनीगुणक्रियेकार्यसंबंधिगुणक्रियाभ्यांसहविरुद्धे स्यातां। समविपर्ययाभ्यामितिअन्यरूपसंसर्गेहिविषमः शिरीषादि तिन्नत्रमहंगीकर्कशमदनानलयोरत्यंताननुरूपेयोर्योगोऽनुपपन्नएवप्रतीयते। यथाह्यनघसाहसांकेपद्मवसयत्प्रारण्यानीकेयंधूर्तकनकसूत्रः कस मृगः कमुक्ताहारोयंकचसकतगमः केयमभवला। कतत्कन्यारत्नंललितमहिभर्तुः कचवयंखमाकूतं धातकिमपिनिभृतः पद्मवयति। अत्रानानुरूपाणा मरण्यान्यादीनांपरस्परयोगः। सिंहिकेतिसिंहिकासकतोसिंहोराहुश्चनपरंशशीनात्मरक्षानसमासादितायावदेषस्वाश्रयबाधेनाश्रयणक्रियाध्वंसा त्स्वयमेवाधिगतमहानर्थश्च। सद्यःकरेत्यत्रकृष्णात्मकस्यगुणस्योत्पत्तिविरुद्धेतिविषमत्वं। आनंदमितिअत्रानंददानतापक्रियेअन्योन्यविरुद्धे। एतदु क्षणसूचितमुदाहरणांतरमप्याहएवंविधुलेनेति। अत्रहीनेनगुरुकार्यकरणाद्विषमत्वं। इत्यादावर्थात्सपिंडाद्यथा। किंददातुकिमस्नातुभर्तव्यारण्यकु रुः। उदारमतिप्राप्तेपिजगत्स्तितयमात्मके। अत्राधिकेनापिस्वल्पकार्याकरणाद्विषमत्वंज्ञेयं। यस्यत्वहेतोर्यत्फलंतस्ययदातद्विपरीतंस्यात्तदाकारणविपरीत कार्यनिष्पत्यर्थैकस्यचित्रयत्नोपिविषमं। यथाऽन्तस्तेनमतिप्रार्थुरहान्दृष्टंवहिस्तिष्ठतिस्वद्रव्यव्ययमाननोजडधीरागमिचित्तेसमाप्राणान्प्राणितुमे यमुन्मतिरणेकिंभवति। भोगच्छयासर्वंतद्विपरीतमेवकुरुतेतृष्णांधदृक्सेवकः। अत्रनमनबहिःस्थानव्ययाभवनप्राप्तिमोचनकूशानांकारणानांकमादुन्नति

दर्शनाविच्छेदाभोगेच्छारूपाणिविपरीतकार्याणिप्रयत्नविषयत्वेननिबद्धानि॥२४॥१२९॥७॥ मातीतिवर्त्तते नेनाश्रयस्यमहीयस्त्वमुक्तमन्यथामा नस्यासंभवात्॥१२६॥७॥ यातदीयस्येतिप्रतिपक्षसंबंधिनोदुबलस्ययत्नंबाधितुंतिरस्कारः क्रियतेप्रतिपक्षस्येवबलत्वेनस्तुत्यर्थंतत्प्रत्यनीक मलंकारः। त्वंविनिर्जितेत्यत्रप्रतिपक्षसंबंधिविषयंप्रत्यनीकं। यथावेत्यनेनप्रतिपक्षसंबंधिनःसंबंधिविषयमुदाहरतियस्येतिश्लथसहोर्गवा ग्विष्णुर्बलवान्प्रतिपक्षस्तदीयंबलंबलस्यचसंबंधीसादृश्यद्वारेणदुर्बलश्चेद्वस्तत्तिरस्काराद्भगवतःप्रकर्षावगतिरित्याहइंद्रोरितिसंबंधिवक्ष्यते नहींद्रोःसंबंधिःसमत्वात्॥१२७॥ समेनेतिनिजेनस्वाभाविकेनागंतुकेनवालक्ष्मणायद्वस्तुनाबस्त्वंतरंविरोधीयतेतद्व्यर्थाभिधानंमीलितं। नचायं सामान्यालंकारस्तत्रहिसाधारणगुणयोगाद्भेदोनुपलक्षणं। अत्रतूत्कृष्टगुणेननिकृष्टस्यतिरोधानंनतुधर्म्मसाम्यादेकात्म्यमित्यनयोर्भेदः। सहजेन यथाश्रीपांगेति। अत्रदृक्करलत्वादिनास्वाभाविकेनलक्ष्मणामदोदयरूपंदृक्करत्वादितिरोहितं। नचापीतिमदोदयेपिदृक्करत्वादिदर्शनात्। आगं तुकेनयथायेकंदरास्तिशत्रूणांसंबंधित्वेनभयानांस्फूर्तिरपिनशिक्षितः। अत्रहिमादिकंदरानिवाससामर्थ्यंप्रतिपन्नेनसैन्येनसमुद्भाविताबागं तुकेकंपरोमांचोभयरूपस्तयोस्तयोस्तिरोधायको। तत्वमनयोरितिहेत्यसमुच्चयोः। तादृप्यमितिअंगंतुकरूपत्वं। नयोथकंपपुलकस्तादृग्पंचभमे

का॰ श॰ दी॰ घपिकंपपुलकयदृष्टेत्वात्॥१२९॥५॥स्थापनंविधिः।अपोहोनिषेधोन्यव्यवच्छेदः।सनियमोविधिरित्यर्थः।स्थापनेनयथापुराणीतिन्नवरो गनारूपमित्यादिज्ञेयं।ओपोहेनयथानतदिति।अत्रजलादीनांसकचारुपंकजादीनियराणिविशेषणानिनिषेध्यत्वेननिबद्धानि॥१२९॥५॥दृष्ट इतिहशिरत्नोपलब्धिमात्रबचनः।तद्वेधैःपूर्वितोभोगवेः;कुहरुतैःकुहकुशब्दैःनान्यादिनिर्मदेशोर्थैः।स्मारिताइतिघटादिपाठेस्मरतेमानुबंधत्वेपि नन्हस्वोव्यवस्थितविभाषितस्यवेत्यस्यनुवृत्तेःसादृश्यंविनातुस्मृतिर्नस्मरणमलंकारोयथान्यत्रानुगोदंमृगयानिवृत्तःस्तरंगबाहैरपनीतखेदः ।रहस्तदुत्संगनिषण्णमूर्द्धास्मरामिवानीरगृहेषुसप्तं।अत्रचकर्तृविशेषणानांस्मर्तव्यदृशाभाविन्येस्मर्तृदृशाभाविन्वंनयुक्तंप्रेयोलंकारस्यतु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितास्मृतिर्विषयोयथाकोपेपिकांतंमुखमिति।भ्रांतिमतिन्योपमानाधगतिरेवनतूपमेयस्येतिततोन्यस्यभेदः॥५ ॥प्रथमावेतिनिर्णीयाध्यवसानलक्षणा।इहचार्थेतिभ्रांतिश्चित्तधर्म्मोविद्यतेअस्मिन्भणितिप्रकारेइत्यर्थान्वयेनभ्रांतिमानित्येवंरूपायाःसंज्ञा याःप्रवृत्तेस्तस्याश्रमस्यप्रतिपन्नत्वं।भ्रांतिश्चत्रासादृश्यहेतुकेतिनप्रहारादिहेतुज्ञानस्यालंकारस्यविषयःयथादामोदरकराघातविकृतीकृतचे तसा।दृष्टेचाणूरमद्येनशातबंधुनलाभस्तलं।भ्रांतिश्चविच्छित्यर्थेकविप्रतिभोत्थापितैवग्राह्यानस्वरसोत्थापिताशुक्तिकारजतवत्।एवंस्थाणुर्वा

य

पुरुषोंमितिसंशयोपिज्ञेयं॥२०॥आक्षेपइति।उपमेयस्योपमानभावोहूहनसामर्थ्यात्यदुपमानस्यकेमर्थकेनाक्षेपन्नालोचनंक्रियतेतदेकंप्रतीपं यच्चोपमानत्वेनप्रसिद्धस्यचंद्रादेरुपमानांतरप्रतितिष्ठापयिषयानादरार्थमुपमेयत्वंकल्प्यतेतद्द्वितीयं।लावण्येतिश्लेषेंद्वादयउपमानानिकेमर्थकेने नाक्षिप्तानि।अत्रयथासंख्यालंकारोपियथाबाप्रमदानांचक्षुरेवसहजंमुडमालामंडनंभारुबलयदलदामानिएणहीतिश्लेषोपमानत्वेनप्रसिद्धस्य चंद्रस्यनिकर्षार्थमुपमेयत्वंकल्पितं।मुखस्यचोपमानत्वंप्रासंगिकं।उपमित्यनिष्पत्तेतिऔपम्यस्यानिष्पत्तिरभावश्चंद्रस्यस्वस्मगुणत्वात्सादृश्यं नश्रीत्यर्थः।गर्वमितिभग्नेनराकेनेत्रयुगेसुपमानमुत्पलान्यकपमेयानियथामुखसदृशश्चंद्रइत्यत्रचंद्रउपमेयः।अत्रोत्कर्षभाजामुत्पलानामुपमे यत्वंतिरस्कारकारणमित्याहइहोपमेयतेतिएणहीत्यत्रतूपमित्यनिष्पत्तिरेवानादरनिबंधनमित्यर्थः।अनयेवेति।अनेनास्यबहुप्रकारंवैचित्र्यंदर्शितं तेनोपमानस्योपमेयताधानंविनानुत्कंपनामात्रेप्रतिपादनमपिप्रतीयंयथावदनमिदंसममिंदोःसुंदरमपितेक्रियच्चिरंनागवेत्।मलिनयतियत्कपो लेश्लोचनसल्लिलंहियज्ञवत्।तत्कल्पनयामपीतिउपमानत्वकल्पनापितिरस्कारत्वहेतुरित्यर्थः।अहमितिगुरुःप्रधानं।अत्रहालाहूलंमारकंदुर्ज नबधोसिपुनर्नतथेतिविषस्योत्कृष्टदोषत्वात्।असंभाव्यमानेपमानत्वंतथाप्युपमानत्वेननिबंधइतिप्रतीपं॥१२१॥अपरिस्फुटनिजनेत्यनेनतदु

णादस्यविशेषंदर्शयति।तत्रहिस्वगुणपरित्यागात्। मलयजेतिअत्रमलयजरसविलेपादीनांचंद्रप्रभया।विभाव्यतोगतादृतिभेदाप्रतीतिर्दर्शिता।अत्राष्टाविंशतिर्भिर्मात्राभिर्द्विपदीछंदः प्रस्तुततदन्ययोरितिप्रकृताप्रकृतयोरभिसारिकाचंद्रयोः।एकात्मनिभेदानध्यवसायादेकरूपत्वं ततःसमानत्वयोगात्सामान्यं।नचेयमपन्हुतिःकिंचिन्निषिध्यकस्यचिद्प्रतिष्ठापनात्।निमित्तांतरेतिभेदगतात्जनितादभेदप्रतीतिरभेदंननिरस्य तितस्याभेदस्यप्रतीतत्वात्। प्रतीतेश्चेतिनहिभातमभातंभवतीति।।१३३।।एकात्मेतिएकस्वभावः।द्वयमितिअत्रकवीनामाधाराणामभावेप्याधेयानांगिरामवस्थितिः।अनन्यत्रभावोविषयार्थइतिविषयत्वेनतेषामाधारत्वात्। साबसहइतिन्यस्मादृशीनांसंदरब्रवकाशःकुत्रपापानां।अनेकस्यायोषितएकेनैववसनस्वभावेनहृद्यादौयुगपद्वस्थानं।स्फुरदितिन्यत्रत्वांसृजतातथैवाशक्यमपिस्मरस्तूर्यजीवस्वरूपंकार्योतरंरुतं।अशक्यग्रहणात्हसन्पचतीत्यादीनालंकारः।सैषेतिसेत्यनुवादकंएषेतिविधायकं।सावक्रोक्तिरेषैवन्यूनातिशयोक्तिरेवनान्येत्यर्थः।वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलंकृतिरितिवचनात्।शब्दार्थयोर्वक्रतालोकोत्तीर्णेनरूपेणावस्थानंलोकोत्तरातिघचातिशयोक्तिरेसर्वसिंसारसामान्यंमिनिगद्यते।।१३५।।विभिन्नेतिकिरीरमंकुरः।अमरेविरयाश्चानामरूपाद्यवर्ण्यस्वीकारस्तस्यापिगारुत्मतमणिप्रभास्वीकारइत्याहरवीति।प्र

गुणवर्ण्यतेतिप्रकृतगुणवर्णना।नचेदंमीलितंमीलितेहिप्रकृतंवस्तुवस्त्वंतरेणच्छादितत्वेनप्रतीयतेऽद्भुतत्वेनपन्हुतस्वरूपमेवप्रकृतंवस्तुवस्त्वंतरगुणोपरक्ततयाप्रतीयतेऽत्यस्यनयोर्भेदः।एवंसामान्यालंकारेपिस्वगुणपरित्यागोनास्तिवस्तुनइतितत्तोप्यस्यभेदः।।१३४।।तस्योत्कृष्टगुणस्यास्मिन्गुणानसंतीत्यतद्गुणः।धवलोसीतिरंजितंजनितानिषंगमपिरागःप्रसक्तिरपि।अत्रपूर्वार्द्धेविरोधोनन्तरंगिन्याधारतयेवरक्तारक्तात्वयोःप्रतीतिः।अत्रातिरक्तहृदयसंपर्कात्नायकस्यधवलश्चाद्व्यान्यस्यनरक्तत्वंनिष्पन्नमित्यतद्गुणः।गोगमितिश्लेषगोत्रीष्टामंत्रणोसैवनान्यादृशीयानचीयते।अत्रापरक्तगोगयामुनजलस्यसंपर्केपिप्रकृतस्यराजहंसस्यनतथारूपत्वमित्यतद्गुणः।।५।।दृशादग्धमितिअत्रदृष्टिलक्षणेनोपायेननस्मरस्यहरेणहृद्विषयत्वंनिष्पादितंमृगनयनाभिःपुनस्तेनैवोपायेनतस्यजीवनीयत्वंक्रियतेतत्रदाहविषयत्वस्यप्रतिपक्षभूतंतेनव्याघातोलंकारः।सोपिव्यतिरेकनिमित्तत्वेनात्रोक्तःविरूपाक्षस्येतिवामलोचनाइतिचव्यतिरेकगर्भत्वेनवाचोकाजागिनीरितिव्यतिरेकोक्तिः।रसभावतदाभासतत्प्रशमानांगुणीभूतव्यंग्यावसरेरसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानितथाभावोदयभावसंधिभावशबलतास्वपथगलंकाराःप्राक्प्रतिपादिताः।आशीर्ग्राप्तप्राप्तीच्छारूपमाशंसनप्रियोक्तिमात्रंअथवास्नेहनिर्भरतयाशब्दप्रयोगेचित्तवृत्तिविशेषः।स्नेहात्मारतिभावविशेषरूपत्वाशीर्द्वारतयाप्रतीयेतइतिभावध्वनि

का०श०टी० रेवनालंकारः।अन्येत्वभोजराजोक्ता;केचिदुक्तेघंतर्भवंतिकेचिच्चनचमत्कारकारिणः।केचित्तुकाव्यशरीरमेवेतिनसूत्रिताः॥६२॥एवंरुद्रटानलंकारान्सप्रभेदानाख्याययथाबाह्यालंकाराणांसौवर्णमणिमयप्रभृतीनांपृथक्चारुताहेतुत्वेपिसंघटनाकृतंचारुत्वांतरंजायतेतद्वत्प्रकृतालंकाराणामपिसंयोजनेचारुत्वांतरमुपलभ्यतइतिसंसृष्टेरसमुत्थापितमलंकारद्वयमुच्यतेतत्रैषातिलतंदुलन्यायेनमिश्रत्वेशब्दालंकारगतत्वेनोभयगतत्वेनचत्रेधेतित्रिविधांसंसृष्टिमाह।सेष्टेति।यथासंभवमितिनसर्वेषांलक्षितानामपितुकेषांचित्तत्रापितेषांमध्येक्वचिद्द्वयोःक्वचित्त्रिचतुराणामितियथायोगं।संसृष्टेश्चविषयभेदेनविरूपत्वेपिसरस्यांचैकरूपयेतिप्रागुक्तेनविरुध्यतेनैरपेक्ष्यलक्षणस्यरूपस्याभिन्नत्वात्।वक्ष्यमाणसंकरस्तुस्वरूपेयोबनानात्वेनावभासतइतियुक्तस्तत्रत्रिरूपताव्यवहारः।सोपिसजातीययोर्विजातीययोर्वालंकारयोःस्यात्।यमकानुप्रासावितिविजातीयौ।अत्रैवलकलोलकलोइतितथाकलोलकलोलइतिसजातीययोर्यमकयोःसंसर्गः।तभाविधेपरस्परनिरपेक्षे।उपमोत्प्रेक्षेइतिविजातीये।अत्रैवलिंपतीवेतिवर्षतीवेत्यत्प्रेक्षयोःसजातीययोःसंसृष्टिः।एतांप्रसरल्लावण्यांतरुणानांहृदयसुंदिंपरिचक्रमाणांनिवारयति।रूपकंचेतिउत्प्रेक्ष्यमाणरूपेणारोपविषयस्यारोपवतःक्रियमाणत्वात्।एकत्रवाक्यइतिअनेनशब्दालंकारनिर्देशपरामर्शःच्छेदसीत्यनेनत्वर्थालंकारोन्मे

षः।अथक्षीरनीरन्यायेनमिश्रत्वेउपकार्योपकारत्वेनसंदेहेनैकयाचकानुप्रवेशेनचत्रिविधंसंकरमाह।अविश्रांतिजुषामितिनविश्रांतिजुषां।तुल्यकोटिनूपुरं।तद्गुणमितिश्लोणंबिंबोष्ठकांत्येतितद्गुणोलंकारः।गुंजाफलानांस्रजइतिकाकेभ्रांतिमान्।तदाश्रयेणेतिभ्रांतिमदाश्रयेणाजटाभारिरितिकराश्रयःकरःपाणिश्चविरागंयत्लोहित्यादिगमोविषयत्वेतत्वंयच।अत्रोपमाकलंकाक्षवलयइतिरूपकं।व्यापत्तेरिवेत्यत्प्रेक्षा।कलितंवैराग्येतिश्लेषः।तारापरिकरकपालेत्यत्रूपकंश्लेषेणतलइतितुसाधारणोधर्मोरूपकहेतुः।भस्मनेवापांडुरित्यत्प्रेक्षापित्वनइतिनोपमाचमत्कृतिहेतुः। पूर्ववदितिथात्रोपमाश्लेषस्योक्षापकतयोपकारिणीश्लेषेणापितथैवरूपकोत्प्रेक्षयोः।तेस्तुसमस्तेःसाक्षात्साकांक्षपर्यंतेनाचयथासंभवमुपमोपरूक्षतातदुपरूक्षतैवसासचेतसांचमत्कृतिंकरोति।कलंकाक्षवलयमितिसमासोपमायांकलंकस्योपमेयस्यप्राधान्यंप्रतीयतेनचकलंकस्यकरधृतत्वयोग्यताकलंकणाद्यश्चरुयमितितुरूपकेवलयरयेवोपमानस्यप्राधान्यंन्नश्चवलयस्यचकरधृतत्वयोग्यतेतिवरूपकपरिग्रहेसाधकंप्रमाणमित्याह।कलंकएवेति।ननुकरेरश्मिभिर्धृतकलंकश्चंद्रइतिश्लेषच्छाययेति।प्रत्यासत्येतिशशांकतनोकराःकलंकश्चेतिप्रत्यासत्तिः।मुरत्वेपीति।उपमापक्षेकलंके।उपचारएवेतिननचतदाश्रयणंमुक्तंतस्यगतिकत्वात्।अतिपातिनोजवेनव्रजंतःसारावनदायत्र।तादृशीयंतदीभ्राजतेअभिहतोदानवानांरसःसिंहनादोयेने

तिशंभोःसंबोधनं।सावेयंगजतायूथंगजसमूहंअतिपातिपरित्रायतेःविरतिनासंततेनदानेनचराश्रेष्ठासारास्थिरा।वनंदयतेरक्षतियान्प्रवनंर
क्षणंवाद्दाक्षति।नन्वत्रयमकचित्रयोःशब्दालंकारयोःशब्दवदुपकार्योपकारकत्वाभावेनांगांगिभावात्संसृष्टिरेवपरस्परनिरपेक्षेत्याहपरस्परा
पेक्षेतिद्वे॥७७॥निश्चयाभावेति।नत्वनिश्चयाख्यःपृथगलंकारः।समुच्चयेनेतिएकस्यचेत्यत्रसमुच्चयद्योतिनाचशब्देन।सरसचाणिउसरसपानी
यःसरसवाणीकश्च।ताइतितथेत्यर्थेनिपातः।आशादिशान्प्राप्तोश्वलमस्तिमिरंमोहश्च।यथावातदुल्लचंद्रेनवयौवनेनस्मरुभुच्छलादुल्लिखि
तश्चकास्तिउद्दामरागादृदमानमुद्राविद्रावणोमंत्रइवस्मरस्य।अत्रवक्त्रंचंद्रइवेतिकिमुपमाउतवक्त्रमेवचंद्रइतिरूपकमितिसाधकप्रमाणाभा
वेसंशयउभयथापिसमासस्यभावात्उपमितंव्याघ्रादिभिरितिकृपमासमासोव्याघ्रादेराकृतिगणत्वान्मयूरव्यंसकादित्वान्तुरूपकसमासस्त
स्याप्याकृतिगणत्वात् बहूनांवेत्यभिप्रायेणनयनेत्यादाहरणांतरं।एतयोरितिमुखबिंबयोःबिंबंप्रसीदत्येतच्चमुखंप्रसीदतीति।एकक्रियायोगेए
कस्यप्रकृतत्वेदीपकंतुल्ययोगितेतियदिहयोरपिप्रकृतत्वमेवचा।नसंशयाइतियदिसाधकंबाधकंवाप्रमाणमेकमेवस्यात्तदेकतरस्यालंकारस्यनि
श्चयान्नसंदेहसंकरइत्यर्थः।तत्रेतिसाधकत्वाबाधकत्वयोर्मध्यात्साधकत्वेयथासोभाग्यमिति।अत्रवक्त्रंशशीवेत्युपमानतुवक्त्रमेवशशीतिरूपक

मित्याहमुख्यतयेतिहासस्यतेःप्रकृतत्वाज्ज्योत्स्नापेक्षयामुख्यता।सावेवक्त्रस्येवानुगुणेतिउपमायाःसाधकंप्रमाणं।नतथेतिद्वाविन्यपिहासस्यतेः
शकृतयामनागानुकूल्यमस्तीतिभावः।नस्याइतिहासस्यतेः।यथावावक्त्रेंदाविवेतिउपमानप्राधान्येरूपकमुपमेयप्राधान्येनूपमात्रेवअत्रचवक्त्र
मेवेंदुरितिरूपकंतनइंदोःप्राधान्यमिंदोश्चापरत्वंघटतइत्यानुकूल्यमेवरूपकस्यसाधकंप्रमाणमित्याहापरत्वमितिअपरत्वस्येंदोर्विस्मयावहत्वा
दानुकूल्यंवक्त्रेचापरत्वंसंगाच्यतएवचवक्त्रस्यबहुविधत्वात्।बाधकत्वेयथाराजनारायणमितिराजैवनारायणइतिराजैवनारायणइतिमयूरव्यंस
कादित्वाद्रूपकसमासस्तत्रश्चोपमानस्यनारायणस्यप्राधान्यंतंप्रतिलक्ष्मीप्रयुक्तमालिंगनंघटतइत्यालिंगनमुपमायाबाधकंप्रमाणंउपमायांहिउप
मेयस्यराज्ञःप्राधान्यंतत्रैवचित्तविश्रांतेः।नचस्यानर्हसदृशमन्यंप्रेयसीकाचिदालिंगति।सदृशमितिराजानोलिंगनं आनंदमंदथरपुरंदरमुक्तमा
ल्यांपोलोद्वेगनिहितंमहिषासुरस्य।पादांबुजावलिसुत्तरार्द्धचंद्रचूडश्चरितं।अत्रपादोस्तुजमिवेत्युपमायांहिपादस्यप्राधान्यंपादेचमं
जीरसिंजितयोगोघटतेपादएवांबुजमितिरूपकेचांबुजस्यप्राधान्यंन्यंबुजेचमंजीरसिंजितंनघटतइतिप्रतिकूल्याद्रूपकबाधकत्वंनतुपादेनुकूल्य
मितिरूपकंप्रतियन्मंजीरशिंजितंबाधकंनदेवपादानुकूल्यादुपमांप्रतिसाधकंप्रमाणमितिनवाच्यमित्याह।विध्युपमर्दिनइतिरूपकविधानच्छे

का॰श॰टी॰दिनोबाधकस्यमंजीरध्वनिजितस्ययद्यपिसाधकत्वंबाधकत्वंचोभयमप्यस्तितथापिबाधकत्वेनैवव्यपदेशाभवंतीतिन्यायात्।बाधत्वस्यैवप्राधान्यंसा
धकत्वापेक्षयाबलीयस्त्वेनोत्कटतयाप्रतीतेः।साधकबाधकाभावेतुसंदेहसंकरोयथाहृतंप्राक्॥१३८॥अथैयत्रैकस्मिन्वाक्येनैकालंकारानुप्रवे
शलक्षणंतृतीयंसंकरमाहस्फुटमिति।अत्रैकपदेतियद्यपिसाययवमिदंरूपकमखिलवाक्यव्यापितथापिप्रतिपदंरूपकसद्भावात्तथाव्यपदेशइत्ये
कपदानुप्रवेशोनविरुद्धः॥५१॥त्रिप्रकारतयैवेतिएतेनशाब्दार्थवर्त्यलंकारावाक्यएकप्रभाविनः।संकरोवैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते।इतिभे
देद्भाटोक्तःसंकरःसंसृष्टावंतर्भावितइतित्रिधैवायं।तत्प्रभेदेतितस्यसंकरस्यप्रभेदास्त्रयःप्रकारास्तेषांभेदास्तदलंकारयोगेनावांतरविशेषाः।
भावाभावावित्यन्वयव्यतिरेकौ।ननुपुनरुक्तवदाभासस्यतावच्छब्दस्यवैचित्र्यमुत्कटमितिउभयालंकारत्वमनपेक्ष्यैवशाब्दालंकारत्वेनोक्तिःकुता
परंपरितरूपकादीनांतुकिमर्थालंकारेषुपाठइत्याहार्थस्यत्विति।वस्तुवस्त्वंतरंव्यंजयतीतिभावः।ननुलोकवदाश्रयाश्रयिभाव
एवशाब्दार्थालंकारत्वनिबंधनमितिचिरंतनानास्तत्किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याहयोलंकारोयदाश्रितइति।विशिष्टस्येतियत्राश्रयनित्यतानास्तिनित्य
त्वंहयस्यनतस्यान्वयोव्यतिरेकोनिबंधनमित्यस्यव्यतिरेकाभावात्।व्यतिरेकोमिलत्वं॥१३९॥एषामित्यलंकाराणांगुणेदोषेचिंतादोषेषु।अनर्थाद्

DR. BHAU DAJI
MUSEUM

तिअर्थेनशाब्दोयमपायोपनिपातवचनोऽपायश्चदोषः।रुधराग्नेरधाग्नेरंहोवेगंप्रसिद्धिविरोधइति।नदाहिचक्रिणश्चक्रप्रियत्वंसंभाव्येतापि
उत्तराणितुनसंगच्छंते।रमणमंदिरंरतिवेश्मरणस्यप्रयसोमंदिरमितिव्याख्यायांत्वकारण्यमित्यसंगतंस्यात्।अकुंठेतिअत्रशृंगारप्रतिकूलावर्ण्याः
शृंगारेस्वपनागस्त्यकालत्तिरुचिता।सदेभाःसततप्रभःसदृमितिसदेत्यस्यार्थेनिपातश्छांदसः।मणिशब्दःस्त्रीपुंसलिंगः।सल्लोभनमंभोयस्याःप्र
मुखेत्यादौसहदंभेनवर्त्ततेसदंभासमायाःखलाइत्यर्थः।तादृशीतिजातिप्रमाणगताचंडालेरिति।अत्रवाच्येसाहसकारित्वमिवास्पृश्यत्वाद्यपिध्येय
मितिजातिगतंन्यूनत्वंउपमानस्यप्रमाणगतन्यूनत्वेयथावन्हीति।प्रमाणाधिक्यंयथापातालमितिपाताऽप्रवाहः।धर्मन्यूनत्वेसमुनिरिति।अन्य
रूपमितिउपमानरूपमुपमेयरूपंवा।नस्येतिधर्मिणः।प्रतीयमानेनापीतिशब्देनानुपात्तेनोभयानुगमक्षमेणशब्दोपात्तच्युतत्वादिधर्मव्यति
रिक्तेनकेनचिदित्यर्थः।अनिर्वाहादितिसविशेषणत्वंनिर्विशेषणत्वंवायदुपमेयेप्रक्रांतमुपमानेतस्यानिर्वाहादित्यर्थः।चिंतारत्नमितिअत्रच्युतत्व
मुपमानोपमेययोःसाधारणोधर्मस्तस्यान्यरूपत्वंनपूंसकस्योपमेयविशेषणत्वेपुंस्त्वंततउपमेयस्यसाक्षाद्धर्मसमन्वयउपमानस्यतुप्रतीयमानइति
शब्देनधर्मेणप्रक्रमेभग्नप्रक्रमत्वंयदितुविपरिणामेनलिंगवचसोरपरस्यापिसंबंधस्तदाभ्यासलक्षणेवाक्येऽनेदःस्यात्हेवाक्येस्यातामित्यर्थः।

एचाध्यवधानेनप्रकृतार्थेनप्रतीयेतविपरिणामश्चशास्त्रीयकाव्येषुनयुक्तः।यत्रसासान्याभिधायिशब्देलिंगवचनभेदोदुष्टत्वाह
यत्रेति।अत्रसदृशइतिदर्शनात्सादेश्चवचनांतंक्रियंतत्वाद्बहुवचनांतंच।मधुरतयारतोधृतःमधुरतांबिभ्रतीच।दधतइत्येकवचनबहुवचने
नाभ्यां।अत्रलिंगवचनभेदेपिसाधारणधर्माभिधायीनियदानिनस्वरूपेणाभिधीयतइतिभग्नप्रक्रमदोषः।यथावाचंद्रमिवसुंदरंमुखंपश्यतीत्यादौ
।यत्रापिगम्यमानंसाधारणधर्माभिधायिपदंतत्रापिनदोषोयथाचंद्रइवमुखंकमलमिवपाणिःबिंबफलमिवाधरइत्यादौ।नतथेतिनद्विर्दोप्रसिद्धेन
प्रकारेण।मज्जनंस्नानंबुडनंच।स्फुरन्मंशुकस्यांतोयस्याःस्फुरद्भिरंशुभिश्चकांताकमकरकेतनःकामःसमुद्रश्च।संबोध्यमानेति।नायिकावास
वदत्रासंबोध्यमानातन्निष्ठस्यमध्यमपुरुषस्यत्रसंबोध्यमानस्तावविषयतयाविपर्ययः।युष्मदर्थश्चसंबोधनार्थः।विधेरितिउपमानेवि
धेर्भेदोनहिगंगायाम्प्रवृत्तायाःप्रवृत्तिर्विधीयतेयथाकीर्त्तेः।अन्यस्येतिविधिजातीयस्यनिमंत्रणादेरप्युपमानेःसंभवः।ननुसमानेत्यतोर्था
वगमादित्यंतंपूर्वपक्षः।उच्चरितमितिशब्दतःप्रादुर्भूतंयथाप्रत्यग्नेत्यत्रविविक्तमूर्त्तित्वादिति।प्रतीयमानमितित्र्यनुक्तमपिगम्यमानं।यथाराम
इवायंराजेत्यादौगम्यमानधर्मेणोपमानिर्वाहानंतरंभातीत्यादिनोपात्तेनधर्मेणासंबंधे।धर्मांतरमितित्र्यास्यादिलक्षणात्कालादिभेदावभा

सकाद्मार्दन्यताप्रकृतेतिप्रकृतोधर्मःकालादिभेदावभासकत्रापेत्यादिकः।सामान्यधर्मेणेतिकालादिभेदावभासकेन।युधिष्ठिरोत्यवदत्।अ
यंतुवदतीतिव्यक्तःकिलकालभेदइहसत्यवाक्येयमितिसत्यवादित्वधर्मस्यप्रतीयमानस्योपादानेनोपमाप्रतिपत्तिर्भविष्यतितनःसत्यंवदतीत्ये
तदुपमेयेएवयोजयिष्यतेततउपमानानिर्वाहानंतरंसत्यंवदतीत्यपादीयमानेनधर्मेणसंबंधइतिनकालभेदःस्यादितिभावः।परिवेषिणइतिअ
नेनधनुर्मंडलमध्यभागःप्रतिरूपितं।नसंभवंतीतिनाहियत्नसंभवतिस्वयंतदुपमानत्वेनस्यात्।केवलस्येतित्र्यसमासस्थस्यसमासेत्वसोयोग्य
तांद्योतयति।तस्यचेतिसाधर्म्यस्य।तनेतिसंभावनवाचकत्वेव्यर्थएवेतिउत्प्रेक्षामात्रमेवात्रोचितंनत्वर्थांतरोपन्यासस्तत्समर्थनार्थइतिता
त्पर्यं।समासोक्तिदोषानाहसाधारणेतिमानःपरिमाणमभिमानश्चचिरयतिदिनोदीर्घाहानिदाघः।यथासदृशविशेषणेतिरवेःकरैरितिसद्
शमनुकूलंविशेषणंदिनक्रियास्तुविजृंभिततायत्येत्यादिसदृशंविशेषणं।व्यक्तेलिंगस्यदृश्यःपुंस्त्वस्त्रीत्वंच।नायकतयेतिनायकश्चतनायिकाचे
त्येकशेषः।ननुयथादयितेदयितांकरेःस्पृशतिसतिदयितांतरंस्यतामोभवतितथारवेःकरैःकुरुःस्पृशतिसतिचिरयतिदिनश्रियोपितापइतिश्ले
षोपमेयमित्यपदेयमेवदयितयेतिपदमित्याहश्लेषोपमायास्तिन्त्रप्रधानोमणिस्त्रणमणिः।नकंपतेनविनेतीत्यर्थः।विशिष्टसामान्येतिन्त्रचेत

तनत्वेनविशेषितंयत्सामान्यंतद्दूरेणप्रस्तुतस्यप्रभोःप्रतीतेःप्रभुमिवेत्यधिकं।यथावाद्रविणमापदिभूषणमुत्सवेशरणमात्मभयेनिशिदीपकः।ब
हुविधार्थ्युपकारमरक्षन्नोभवतिकोपिभवानिवसन्मणिः।अत्रभवद्धर्थस्याप्रस्तुतप्रशंसाबलेनैवाक्षेपाद्भवानिवेत्यधिकं।अन्येपीतियथोपमायांहीन
पदत्वेकचित्कालेप्रसरताकचिदापत्यनिघ्नता।श्वनेवसारंगकुरंगयाभिन्नंहिषांवरं।अत्रश्वनोपमानेनचकृतार्थकदर्थनेनुचितार्थत्वं।कचित्का
लइत्यत्रकचिद्धर्थस्यसामान्येनोपक्रांतस्यकाललक्षणेनविशेषेणयोगः।कचित्तुविशिष्टस्यैवार्थस्योपक्रमोयथाशक्याभंकुंदसितविसिनीकंद
बन्धुंद्रपादाःनिंदायांप्रोत्साहनेचानुचितार्थत्वंगुणः।यथाकुशलसरघीजनवचनैरतिवाहितवासरावितोदेन।निशिचंडालइवायंमारयतिविषो
गिनीश्चंद्रः।तथाविशंतुत्वपूयःशीघ्रंरुद्राइवमहौजसः।अचाचकमुपमायांयथापतितेपतंगमृगराजिनिजप्रतिबिंबरोषितद्वाबुनिधौ।अथनाग
यूथमलिनानिजगत्परितस्तमांसिपरितस्तरिरे।अत्रनागयूथेनधर्मिणासाम्यंतमसोवक्तुमतिमतंनतद्गतेनमलिनत्वमात्रेणमृगपतेरुपपत्तेः
तस्यैवनिःप्रतिपक्षतयास्वेच्छाविहारोपपत्तेः।नतद्गतमलिनानांतमसांपतंगस्यमृगपतिरूपणंवैयर्थ्यप्रसंगान्नचतत्साम्यंसुंदरहारिसदृशसं
निभादिशब्दाद्यमलिनादिशब्दावक्तुंशक्नुवंतीत्यवाचकत्वं।रूपकेभ्योधिक्यंयथानिर्मोकमुक्तिमिवगगनोरगस्यलीलालुलाटिकामिवन्निविष्ट

विदस्य।अरूपकेणैवसाम्यस्यप्रतिपादितत्वादिवशब्दोधिकः।अन्यस्यालंकारविषयेलंकारांतरनिबंधप्यधिकपदत्वंतत्रश्लेषविषयेउपमानंयथाभो
रवाचार्यस्तुदूराद्वहदृष्ट्वाराजानंद्विजिनमिवजलधिश्चचालतत्रराजशब्दएवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेतिश्लेषस्यायंविषयोयुक्तः।यस्तुपृथक्कमुपा
दायराजर्षिशशिनोरुपमानोपमेयभावनिबंधः।सोधिकःसत्यार्थएवतद्धिदांस्वदनेनशुद्धः।एवंदिलीपइतिराजेंदुरिंदुःक्षीरनिधाविवेत्यत्रापिश्लेषस्य
विषयेरूपकमास्तन्मितमनाहत्योपमानुरागिणाकविनासैवोपनिबद्धानचासौताभ्यांस्पर्द्धितुमुत्सहतेतयोर्यथापूर्वंप्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात्तत
दनुविधायिनःसहृदयैकसंवेद्यस्यचमत्कारस्यसंभवादित्यपमाधिक्यं।यदाहुःवाच्योत्यंतीयमानोर्थस्तद्धिपदांस्वदनेधिकं।रूपकादिरतःश्रेया
नलंकारेषुनोपमास्यासंशयचोयथायाघर्मभासस्तनयापिशीतलैःस्वसायमस्यापिजनस्यजीवनैः।कृष्णापिशुद्धेरधिकंविधातुमिर्वहंतुमर्हांसिजलैःपटीयसी।अत्रविकिंतुनात्रसाम्यमात्रंविवक्षितमपितुसमुद्रेयथेंदुर्जातस्तथानल्कुलेसहितीयश्चंद्रइतिचंद्राभेदएवप्रतिपाद्यः।कुलस्यतु
समुद्रसाम्यमेवाभिधित्सितंविरोधस्यासंभवोयथायाघर्मभासस्तनयापिशीतलैःस्वसामस्यापिजनस्यजीवनैःकृष्णापिशुद्धेरधिकंविधातुमिर्वि
हंतुमर्हांसिजलैःपटीयसीत्यत्रविरोधस्यैकाधारतयैवोपपत्तिरित्यलंतावतोधर्मभासस्तनयत्वादीनांशीतलत्वादीनांचधर्माणांभिन्नाधारतयोक्तो

विरोधस्यासंभवः। ननुतस्यानद्यात्रलानांचतत्वतएकत्वमितिनदोषः सत्यंशब्दसमर्पितंनानात्वमनुभूयतेः यंचविरोधःशाब्दएवेष्यतेव्यतिरेके भग्नप्रक्रमत्वंयथातरंगयदृशोर्गणेपततुचित्रमिंदीवरंस्फुरीकुरुरदच्छदंव्रजतुविद्रुमःस्वेतताक्षणंवपुरपावर्णुस्पृशतुकांचनंकालिकामुदं वयमनाद्युखंभवतुचाद्दिचंद्रेनभः। अत्रोपमानानामिंदीवरादीनांनिंदाद्वारेणनयनादीनामुपमेयानांयस्तेष्वोतिशयोवक्तुंप्रक्रांतःसमुखवं द्रयोर्भवतुचाद्दिचंद्रेनभवतिसादृश्यमात्रप्रतिपादनान्नानिष्पूढंभवतुलक्ष्यलक्षणाशशीतितुयुक्तं। तथानद्यंयदिमुद्रितानाशशिकथातत्रेस्मितंका रुधासान्वेत्कोतिरतंत्रमेवकनकताश्चिद्विराधिज्ञधु। सादृष्टिर्यदिहारितंकुवलयैः किंवाबकुब्रूमहेयत्सत्यंपुनरुक्तवस्तुविरसःसर्गक्रमोवेधसः। अत्राप्युपमानादुपमेयस्यातिरेकोवक्तुमिष्टस्तस्यार्थांतरन्यासेनवस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्यसादृश्यमात्रेपर्यवसानाद्भग्नप्रक्रमत्वं। पुनरुक्तवस्तुविमुख इतियुक्तं। यद्यपिनिर्दोषगुणालंकारभाजएवशब्दार्थयुगलस्यकाव्यत्वंतथाप्यावापोद्वारिक्याबुद्ध्याशब्दार्थालंकारगुणानांविवेककरणएवेत्यलं कारदोषएवायंनार्थविरोधलक्षणोर्थदोषः॥ इत्येषइतिएषमार्गोद्भुतंवर्त्मविदुषांध्वनिकाराहीनानानात्वंथतयाविभिन्नोप्यनेकरूपोपिएकरू पतयामद्भातितत्रसंघटनाघटनाविशेस्थुलस्यस्फुरवप्रतीत्यर्थमेकत्रसंग्रहःसैवहेतुस्तद्दृशादेकालताप्रतीतेः तत्तद्ग्रथानामन्योन्यभेदइतिभावः। अथ

चक्षुधियोविकासहेतुमंथोयंकथंचिद्पूर्णत्वादन्येनपूरितश्लोषद्वितिद्वितीयखंडोप्यखंडद्वयद्भातितत्रापिसंघटनेवसन्निमित्तं। स्वीकृत्यक स्मतरुतोमरुतःपरागंदृष्टैःक्षतिंविदधतेजगतोपिकिंतैः। भृंगःकृतीतुपरितःस्फुटनोमुरेभ्यःपीतेमधुद्रुमतियेनमदंकरोति॥ ७॥ ॥ इतिभट्टश्रीसोमेश्वरविरचितेकाव्यादर्शेकाव्यप्रकाशसंकेतेदशमउल्लासः॥ ५॥ ॥भरद्वाजकुलाकंसभट्टदेवकसूनुना। सोमेश्वरे णरचितःकाव्यादर्शःसमेधसा॥ संपूर्णश्चकाव्यादर्शोनामकाव्यप्रकाशसंकेतइतिशुभं॥ ७॥ ६७३॥ ७॥ मंगलंमहाश्रीः॥ श्रीभंभ वतुलेखकपाठकयोः॥ ५॥ संवत् १२८३ वर्षे॥ आषाढवदि १२ शनौलिखितमिति॥ ७॥ ६७३॥ दूदंपूर्वप्रति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

का॰श॰टी॰